

A. BENAC

STUDIJE O
KAMENOM I
BAKARNOM
DOBU
U SJEVERO-
ZAPADNOM
BALKANU

BIBLIOTEKA
K U L T U R N O N A S L J E Ć E

Redakcioni odbor

*Dr Alojz Benac, Risto Besarović, Jelena Čehić, Mitar Papić,
i dr Esad Pašalić*

Urednik
Jelena Čehić

DR ALOJZ BENAC
STUDIJE O KAMENOM
I BAKARNOJ DOBI
U SJEVEROZAPADNOJ
BAJKANI

Dr ALOJZ BENAC

Uvodna napomena

STUDIJE O KAMENOM I BAKARNOM DOBU U SJEVEROZAPADNOM BALKANU

IZDAVAČKO PREDUZEĆE
»VESELIN MASLEŠA«
SARAJEVO, 1964.

Uvodne napomene

Ove studije smatram nastavkom već objavljenog pregleda o neolitu i bronzanom dobu u Srbiji i Makedoniji, koji je dao M. Garašanin u 39. Berichtu der RGK. Njegovom pregledu pridružujem ovdje neka razmatranja o osnovnim problemima starijih praistorijskih perioda u sjeverozapadnom Balkanu. Time je obuhvaćen još znatan dio jugoslavenske teritorije, a smatram da bi u slijedećem ovakvom radu mogao biti prikazan i preostali dio jugoslavenskih teritorija.

Već sam jednom napisao da pod sjeverozapadnim Balkanom podrazumijevam Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Dalmaciju¹). Izostavljam dio Hrvatske i Slovenije, koji bi još pripadali ovom geografskom pojmu, jer će biti bolje da se ti dijelovi uključe u slijedeći pregled. Kulturni odnosi i kulturna strujanja u pomenutim dijelovima Hrvatske i Slovenije zahtijevali bi nešto drugačije studijske zahvate nego što će ovdje biti izvedeni. Zato ih svjesno ispuštam iz svoje obrade; oni će naći mnogo prirodnije mjesto u obradi Posavske Hrvatske i Slovenije.

Nije mi nikako cilj da u ovom radu iznosim kompletan materijal pojedinih nalazišta ili kulturnih grupa. To je svakako i nemoguće izvesti u nekoj ozbiljnijoj mjeri kada se radi o većem vremenskom i prostornom opsegu. Osim toga, najveći dio materijala, sa kojim ću ovdje operisati, je objavljen u pojedinim časopisima i posebnim publikacijama. Prema tome, ko bude želio da se detaljnije upozna sa nekom kulturnom pojavom, može to učiniti po literaturi koja će biti citirana.

Ne mislim da se upuštam ni u kartografsko tumačenje svih kulturnih pojava o kojima će ovdje biti riječi. Učiniću u tom pogledu onoliko koliko je potrebno za razjašnjavanje glavnih problema.

Osnovna moja koncepcija sastoji se u tome da praistoriju stvarno shvatam kao najstariju istoriju ljudskog društva. U vezi s tim i arheološki materijal iz praistorijskih nalazišta shvatam kao dokumente za čitanje i tumačenje te istorije. Naravno, nije to ništa novo, ali hoću odmah da

¹) Benac, Les influences méditerranéennes sur le néolithique des Balkans de nord-ouest. Bericht über d. V. Internat. Kongr. f. Vor- u. Frühgesch. Hamburg, 1958. (1961) 75 ff.

podvučem svoje slaganje sa takvom koncepcijom i njeno usvajanje kao bazu za svoje studije u ovom radu.²⁾

Prema tome, moja nastojanja će biti usmjerena i ka izvjesnim istorijskim rekonstrukcijama na osnovu postojećeg materijala. U tom cilju ću vršiti registrowanje pojedinih kulturnih grupa, njihovo tipološko i hronološko opredjeljivanje, kao i njihovo međusobno vezivanje. Ako budem uspio da na ovaj način doprinesem daljem osvjetljavanju mehanike društveno-istorijskih kretanja u praistorijskom svijetu ove oblasti, smatraću da sam postigao osnovni cilj ovih studija.

Nema nikakve sumnje da svaki ovakav pregled — ili sinteza — znači samo fiksiranje istorijske istine u jednom stadiju istraživanja. Dakle, relativne istine. Tako je i sa ovim mojim studijama, pošto se u njima koristim sada pristupačnim materijalom. Vjerovatno će tokom idućih desetak godina doći na vidjelo novi arheološki materijal, koji će moći bolje da osvjetli neke probleme, pa vjerovatno i da promijeni izvjesne zaključke. To je sasvim normalno. No, isto tako smatram da ovakvi pregledi i studije pružaju velike koristi kao registracija jedne faze istraživanja na određenom području. Dalja istraživanja time dobivaju sigurniji okvir i daleko šire mogućnosti planskog rada.

Prihvatio sam se ovog posla iz dubokog uvjerenja da nam danas još uvijek nedostaju sintetski pregledi praistorijske problematike u mnogim oblastima. Čini se da je to jedna kočnica za stvaranje novih velikih sinteza iz evropske praistorije. A pojedinačne sintetičke preglede treba da daju oni ljudi koji se bave istraživanjima u pojedinim oblastima. Samo tako će oni biti napravljeni iz prve ruke i autentično. Želja mi je da ovaj moj rad bude priloga popunjavanju postojećih praznina u tom pogledu i da se na taj način pridružim onima koji su već uložili svoje pozitivne napore u tom pravcu³⁾.

Svoj rad nazvao sam »Studije«, da bih odmah u naslovu naglasio navedene svoje koncepcije. U njima želim da iznesem mišljenje o osnovnim problemima iz starije praistorije ove oblasti i da na taj način naše znanje o pojedinim nalazima približim pravoj znanosti.

Čitalac će lako zapaziti da je najveći dio prostora u mojim studijama posvećen mlađem kamenom dobu. To je posljedica stanja ispitanosti, a isto tako i ličnih interesovanja. Danas raspolazemo sa nesumnjivo bogatom dokumentacijom koja se odnosi na neolitsko doba ovog područja, dok je dokumentacija za ostale periode starije praistorije znatno manje prikupljena i razrađena. Autor se i sam bavio duže vremena istraživanjima neolitskog doba pa je i to moralo da dođe do izražaja u ovom radu. No, to nikako ne znači da i ostali obrađeni periodi nisu prikazani u onom svjetlu u kojem to dozvoljava dosada prikupljena dokumentacija.

²⁾ Vidi o tom pitanju: K. H. Otto, *Archäologische Kulturen und die Erforschung der konkreten Geschichte von Stämmen und Völkern*, Ethnographisch — Archäologische Forschungen I, 1953, str. 1—27; J. Werner, *Neue Wege vorgeschichtlicher Methodik*, Forschungen und Fortschritte, Bd. 28, Heft 8, Berlin, 1954, str. 246—248.

³⁾ Npr.: Jiří Neustupný, *Neue Beiträge zum Neolithikum Rumäniens*, Slovenska archeológia, VI—2, 1958, ili G. Bailloud et P. Mieg de Boofzheim, *Les civilisations néolithiques de la France dans leur Contexte Européen*, Paris, 1955.

Ostala mi je još posebna dužnost da se na ovom mjestu toplo zahvalim Ivanu Maroviću, kustosu Arheološkog muzeja u Splitu, Šimi Batoviću, kustosu Arheološkog muzeja u Zadru i dr Vladi Miroslavljeviću docentu iz Zagreba, koji su mi nesebično pružili sve podatke o neobjavljenom materijalu sa njihovih novih iskopavanja. Bez tih podataka ne bih bio u stanju da pružim zaokruženu sliku o nekim važnim problemima mlađeg kamenog i bakarnog doba.

Starije kameno doba

1 — Početna faza istraživanja

Sjeverozapadni dio Balkana nije do II svjetskog rata uopće uziman u obzir kod proučavanja paleolitskih kultura južne Evrope. To je sasvim razumljivo kada se zna da je do tog vremena ova oblast bila potpuno neistražena u pogledu paleolita, pa je predstavljala jedno nepoznato područje. Ne mislim da je zbog toga bilo potrebno stvarati bilo kakvu hipotezu o nenastanjenosti ovog područja u starijem kamenom dobu, ali su i takve pretpostavke postojale⁴⁾. U predratnom periodu postojao je zapravo samo jedan nalaz paleolitskog oruđa. To je primjerak sa gradine Varvare u dolini rijeke Rame u Hercegovini⁵⁾, koji je pronašao V. Curčić zajedno sa protoilirskim materijalom na toj gradini. Ovaj jedan jedini primjerak paleolitskog oruđa nije, prirodno, mogao da izazove neko veće interesovanje za paleolitsko doba, jer sam za sebe nije ništa određeno mogao da kaže. Nalaz tipološki pripada musterijenskom periodu.

Tek dva slučajna otkrića poslije rata pokazuju da je bila preuranjena svaka, i najmanja hipoteza o nenastanjenosti ove oblasti u starijem kamenom dobu. Prvo je otkriće izvršeno u sjevernoj Bosni. Tamo su, kod ušća Usore u rijeku Bosnu, na jednom kamenolomu izašli na vidjelo artefakti iz starijeg kamenog doba pa su na tom mjestu izvršeni u nekoliko navrata istraživački radovi. To nalazište zove se Kamen⁶⁾. Ovi nalazi su povukli za sobom istraživanja na još nekoliko lokaliteta u bližoj i daljoj okolini (Crkvina, Luščić i Ljupljanica) te se na taj način mogao prikupiti dosta obilan i raznovrstan arheološki materijal. Napominjem da su još neispitani lokaliteti

⁴⁾ Npr.: C. Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, GZM 26 (1914), str. 44.

⁵⁾ V. Curčić, Die Gradina an der Ramaquelle im Bezirke Prozor, Wissenschaft liche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina VIII (1902), str. 49, sl. 2.

⁶⁾ Vidi literaturu pod primjedbom 11 i 13—15.

Londža, Kušum i dr. u neposrednoj blizini ušća Usore, a zatim Krndija i Podnovlie, koji će vjerovatno dati dalje važne podatke o paleolitskim kulturama ovog predjela.

Drugo otkriće je izvršeno u Crvenoj stijeni kod sela Petrovića u Crnoj Gori. Ovaj abri leži nad dolinom rijeke Trebišnjice i može se reći da se nalazi upravo na granici između Crne Gore i Hercegovine⁷⁾.

Na taj način smo došli do prvih podataka o životu paleolitskog čovjeka u sjeverozapadnom Balkanu. Sve su to još ipak početni podaci, prema kojima smo stekli prve utiske o životu paleolitskog čovjeka u ovim krajevima.

U zadnje vrijeme nađeno je i jedno kremeno oruđe u pećini Jamina Sredi na ostrvu Cresu, koje se po svojim osobinama može smatrati klasičnim solitrejskim oruđem⁸⁾. Ovo je zasada izolovana pojava na području sjevernog Jadrana, ali ona barem navodi na pomisao da u budućnosti nisu isključeni novi i brojniji nalazi te vrste na jadranskom području. Ostaje da se sačekaju dalji rezultati istraživanja u samoj pećini Jamina Sredi, jer je teško zamisliti prisustvo jednog izolovanog solitrejskog oruđa van odgovarajućeg kulturnog sloja i pratećih pojava u njemu.

To bi bili svi paleolitski nalazi koji su dosada otkriveni na području sjeverozapadnog Balkana. Naravno, postoje indicije da će se naići na još veliki broj paleolitskih stanica na ovom terenu. Ako samo prihvatimo tezu da su na mjestima gdje ima ostataka pećinskog medvjeda vjerovatni i kulturni ostaci njemu savremenog čovjeka, sigurno je da su novi nalazi na vidiku. Da spomenem samo brojne kosti pećinskog medvjeda u pećini Kuviji na planini Preslici, u Banjoj Stijeni nad rijekom Pračom i sl.⁹⁾ Pored toga, na čitavom planinskom dijelu ovog područja postoje odlični pećinski zakloni za nastanjivanje paleolitskog čovjeka, a nema nikakve sumnje da su postojali i dosta dobri uslovi za lov. Dalje kada je riječ o području planinske Bosne, čini se da su tu postojali svi oni uslovi kao i u alpskim oblastima za život paleolitskih lovaca na pećinske medvjede¹⁰⁾. Prema tome, može se očekivati da su neke grupe tih lovaca mogle da se spuste i do bosanskih planina, da bi tu nastavile svoj lovački način života.

Sistematsko pretraživanje terena tek sad počinje. Zato i smatram da se sada nalazimo u početnoj fazi ispitivanja ovog najstarijeg perioda na našem području. Teško je predvidjeti do kakvih će se rezultata doći, ali nema sumnje da danas postoje prve čvrste tačke i da će budući nalazi vjerovatno proširiti horizont saznanja baš oko ovih tačaka.

⁷⁾ Vidi literaturu pod primjedbom 21—24.

⁸⁾ Nalaz mi je ljubazno stavio na uvid g. Vlado Miroslavljević; vidi i prve podatke kod V. Miroslavljevića, »Jamina Sredi« prilog prethistorijskoj kulturi na otoku Cresu, Arheološki radovi i rasprave I, Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti, Zagreb 1959, str. 160.

⁹⁾ C. Truhelka, l. c.

¹⁰⁾ S. Brodar, Zur Frage der Höhlenbärenjagd in den paläolithischen Fundstellen Jugoslawiens, Quartär 9 (1957), str. 147—159.

2 — Kulturno-istorijski aspekti prema nalazima početne faze istraživanja

Na ušću rijeke Usore u Bosnu istraženi su lokaliteti Kamen (prvobitno nazvan Crkvina II)¹¹⁾ i Crkvina (prvobitno nazvana Crkvina I)¹²⁾. Oba lokaliteta predstavljaju otvorene paleolitske stanice, na nešto uzvišenim brežuljcima. Svega oko 15 m od padine lokaliteta Kamen nalazila se jedna manja špilja, čija je podnica bila pokrivena crvenom ilovastom zemljom.

Nalazište *Kamen* je gotovo potpuno uništeno radom u tamošnjem kamenolomu. Zbog toga se nije mogla utvrditi stratigrafska slika sloja. Prema podacima sakupljenim od radnika, može se sa sigurnošću tvrditi da pomenutu špilju nisu koristili paleolitski ljudi za svoje stanovanje. Njen sloj je bio potpuno sterilan. Đ. Basler i S. Brodar su u nekoliko kampanja prikupili kamene artefakte iz izbačene zemlje, pa su samo na osnovu tipoloških odlika nađenih artefakata pokušali odrediti hronologiju i kulturnu pripadnost nalazišta. Vrlo važno je napomenuti da među izbačenim materijalom nisu pronađene nikakve životinjske kosti.

S. Brodar je ustanovio da na Kamenu preovlađuje kamena industrija uskih i širokih rezača. Oni čine osnovu za kulturno opredjeljivanje nalazišta. Dosta su česti i razni oblici strugalica i strugača. Pronađen je svega jedan primjerak ubadača, a nešto češće dolaze četvrtasti ručni šiljci. Vrijedni su spomena, dalje, nalazi jednog ručnog klina koji se svojim oblikom približava tzv. kvarcitnom protoorinjasienu, par komada gigantolita i nešto mikrolitskog oruđa. T. I, 1, 5, 7—11. Tu je, konačno, i nekoliko alatki koje bi se, po mišljenju Brodara, mogle vezati uz protosolitrenski facies¹³⁾.

Na osnovu svojih proučavanja, S. Brodar je ustanovio da kamenu artefakti sa Kamena pripadaju po tehnici rada jednom širokom kulturnom dijapazonu od Musteriena do najmlađih paleolitskih faza (ovdje spominjem i clacton-tehniku, koja je dosta često primjenjivana). Ova kamena industrija je — po Brodaru — dosta bliska donjoaustrijskom Plateaulehmpaläolithikum, kvarcitnom protoorinjasienu u istočnoj Moravskoj i opsidijanskim paleolitskim izrađevinama u istočnoj Slovačkoj. No, isto tako ima i elemenata grube mezolitske industrije u južnoj Njemačkoj. S. Brodar smatra, na osnovu svega toga, da bi početak života na Kamenu padao negdje u prelazni period od Musteriena ka Orinjasienu, a trajanje života bi se protezalo uglavnom kroz mlađe paleolitske faze¹⁴⁾.

Đ. Basler je među artefaktima sa Kamena vidio takođe neke solitrenoidne oblike, ali on smatra da ovaj lokalitet po svojoj kultur-

¹¹⁾ Đ. Basler, Paleolitski nalaz na Usori, GZM NS 8 (1953), str. 215 i dalje; S. Brodar, K otkritju kamenih industrij ob Usori, GZM NS 8 (1953), str. 226 i dalje.

¹²⁾ Basler 1957, str. 93 i dalje.

¹³⁾ S. Brodar, 1. c., str. 226—229, 234—235.

¹⁴⁾ S. Brodar, 1. c., str. 231—233, 236. /

noj sadržini pripada grupi Szeletiena, pa je onda i prisustvo solitre-noidnih oblika potpuno razumljivo¹⁵⁾.

Kremeni nalazi sa nalazišta *Crkvina*, koja se nalazi u neposrednoj blizini Kamena, pokazuju izrazitu srodnost sa prethodnom kulturnom slikom. Posebno su brojni široki rezači. U poređenju sa Kamenom mora se ipak podvući da je život na Crkvini trajao samo za vrijeme starije faze života na Kamenu. Prema tome, prelaz iz Musteri-ena u Orinjasien može se i ovdje uzeti kao vrijeme naseljavanja, a najveći dio života na Crkvini pada u period klasičnog orinjačkog doba¹⁶⁾.

Nalazište *Luščić u Kulašima* je smješteno na jednoj padini ne-daleko od mjesta gdje se spajaju rijeke Velika i Mala Ukrina. Kulturni sloj na ovom lokalitetu je vrlo tanak (svega 10 cm), a nalazi su u kulturnom pogledu jedinstveni. Napominjem da se i ovdje radi samo o nalazu kremenih artefakata, dok životinjske kosti nisu do-sada zapažene.

Kremena oruđa pripadaju širokim i uskim rezačima, ubadalima i strugalicama (T. I, 2—4,6). Neki primjerci ovog oruđa su izvedeni u mikrolitskoj formi¹⁷⁾.

Đ. Basler, koji je vršio sva istraživanja u Kulašima, je ustano-vio da paleolitska kultura iz Kulaša ima vrlo mnogo srodnosti sa kulturom Szeletiena u Čehoslovačkoj. Prema njegovom mišljenju u Kulašima dolazi naročito do izražaja orinjaška komponenta szeleti-enske kulture. Pošto neki od uskih rezača posjeduju retuširano rame, Đ. Basler je sasvim opravdano zaključio da se tu radi i o izvjesnom uticaju Gravettiena na formiranje ovdašnje paleolitske kulture. S obzirom da kasni Szeletien prihvata neke oblike Gravettiena, ova pojava ne može da iznenadi niti u samim Kulašima¹⁸⁾.

Prema tome nalazište *Luščić u Kulašima* pripada gornjem paleolitu, a jako naglašena orinjaška komponenta ukazuje na datiranje *Luščića* u okvir orinjačkog perioda. Uticaji Gravettiena će vjerovatno govoriti za to da je život ovdje trajao do kraja orinjačkog doba.

Istraživanje na lokalitetu *Visoko brdo u Ljupljanici* je upravo u toku. Prema dosada prikupljenim podacima, Đ. Basler smatra da se i na ovom lokalitetu radi o szeletienkom faciesu gornjeg paleo-lita. Ovo nalazište zasada zauzima nešto stariji period u okviru szeletien-ske kulture; nađene su neke izrazitije musterienske forme, a s druge strane nema tragova o uticaju Gravettiena. Naravno, nije isključeno da će se ova slika nešto promijeniti poslije većih siste-matskih istraživanja (dosada su izvršeni samo početni zahvati). Osnovna važnost ovog nalazišta leži, međutim, u činjenici da su vrlo dobro očuvani geološki profili pa će se tim putem doći do sigur-

¹⁵⁾ Basler 1957, str. 103.

¹⁶⁾ Basler 1957, str. 104—108.

¹⁷⁾ Đ. Basler, Paleolitsko nalazište *Luščić u Kulašima*, GZM NS 15 (1960/61), vidi odjeljak o arheološkim nalazima (str. 27—38).

¹⁸⁾ Ibid., vidi zaključak (str. 36).

njih zaključaka o klimatskim uslovima na ovom paleolitskom naselju i o hronologiji njegove kulture¹⁹).

S obzirom na razlike u posmatranju nekih kulturnih pojava u paleolitu sjeverne Bosne između S. Brodara i Đ. Baslera, želim ovdje da napomenem nekoliko stvari. S. Brodar je vanredan poznavalac alpskog paleolita i zato nije čudo što su njegova zaključivanja većim dijelom bazirana na paralelama sa alpskim područjem. Đ. Basler je vrlo dobro uočio da Szeletien iz Karpatskog bazena sadrži gotovo sve one kulturne elemente koje sadrži i kremeni materijal sa Kamena ili sa drugih od pomenutih nalazišta. Kombinacija musterijskih i orinjaških elemenata je bitna i u jednom i u drugom slučaju. F. Prošek je sasvim lijepo pokazao da protosolitrenjske ili solitrenjske forme na području Karpatskog bazena nisu ništa drugo nego sastavni dio szeletienske kulture²⁰). Ako uzmemo u obzir da su u okviru Szeletiena prisutna i sitna kремена oruđa, koja podsjećaju na mezolitske izradevine, onda smo dobili glavne elemente koji karakterišu kulturu Kamena, pa i drugih paleolitskih stanica u sjevernoj Bosni.

Potrebno je ipak podvući da u szeletienskoj kulturi Slovačke, zapadne Mađarske ili Moravske dominiraju musterijski oblici kremenog oruđa, dok kod nas imaju daleko važnije mjesto orinjaški oblici. To je ipak osjetna razlika, pa se ne može govoriti o nekoj identičnosti sjeverobosanskih kultura sa Szeletienom, nego samo o istim kulturnim komponentama. Prema zaključcima Đ. Baslera, sjeverobosanski paleolit bi stajao u neposrednoj vezi sa Podunavskom (i Karpatskom) oblašću. Iako je ova veza nesumnjiva već s obzirom na geografski položaj sjeverne Bosne, ipak ne smijemo isključiti ni alpsku oblast iz okvira naših razmatranja o nastanku sjeverobosanskog paleolita. Prisustvo tzv. gigantoliteta, elementi kvarcitrajnog protoorinjasiena kao i dominantan položaj orinjaških elemenata su za to dovoljna potvrda. Zbog toga ne bih isključio ni uticaje iz alpskog područja, premda će nova istraživanja u planinskim predjelima Bosne dati vjerovatno više podataka o tim vezama.

Danas je svakako najznačajnija paleolitska stanica u sjeverozapadnom Balkanu *Crvena stijena* nad rijekom Trebišnjicom. Ispitivanje ove praiistorijske stanice vršio je autor zajedno sa M. Brodarom iz Ljubljane²¹).

Crvena stijena je u stvari veliki pripećak okrenut prema jugu i dignut oko 200 m iznad doline rijeke. Dubina kulturnog sloja, koja je ovdje dosada dostignuta, iznosi 12,50 m. Može se pretpostaviti da će do kraja iskopavanja kulturni sloj porasti još za nekoliko metara, a

¹⁹) Materijal nije objavljen, a za sve podatke najljepše se zahvaljujem g. Đ. Basleru, višem kustosu Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

²⁰) F. Prošek, *Szeletien na Slovensku*, Slovenská Arch. I (1953), str. 133; vidi i L. Vértes, *Problematika szeletieniu*, Slovenská Arch. 4/2 (1956), str. 318 i dalje.

²¹) Benac 1957. (*Crvena stijena*), str. 19—50; Brodar 1957, str. 51—55; Benac i Brodar 1958, str. 21—64; M. Brodar, *Crvena stijena, eine neue Paläolithstation aus dem Balkan in Jugoslawien*, Quartär 10/11 (1958/59), str. 227—236.

to znači da ćemo ovdje dobiti praistorijsku stanicu sa jednim od najdebljih kulturnih slojeva u Evropi.

Paleolitskom periodu pripadaju svi slojevi u Crvenoj stijeni koji idu ispod 2,90 m dubine u centralnom dijelu pripečka. To su stratumi XVIII — V prema dosadašnjoj stratigrafskoj slici u ovom nalazištu.

Najstariji stratumi — XVIII — XI — pripadaju još srednjem paleolitu (T. II, 7—11), dok svi ostali paleolitski stratumi u Crvenoj stijeni odgovaraju mlađim paleolitskim periodima (T. II, 1—6).

Detaljnu obradu ovih stratumata izveo je M. Brodar. On je ustanovio da dosadašnji najstariji period u pripečku karakterišu strugalice sa stepenastim retušem (89% svih artefakata), a uz njih dolaze još samo rezači u jednom ograničenom broju. Prema tome, osnovni facies je svakako musterienski, ali se zbog ovako velikog broja strugalica ne može govoriti o klasičnom musterienu u evropskom smislu. Pored broja strugalica, značajno je da su one ovdje redovno malih dimenzija, pa je na osnovu toga Brodar i zaključio da se radi o jednoj varijaciji Mikromusteriena²²).

Granica između srednjeg i mlađeg paleolita u Crvenoj stijeni je vrlo oštro povučena. Prije svega u to vrijeme je sa stropa pripečka pala ogromna masa kamenih gromada, koja je gotovo sasvim prekrila donje, musterienske slojeve. Ovaj pad je jednostavno otjerao starije stanovnike pripečka (savremenike evropskog neandertalca!) i u stanici je nastao izvjestan prekid života.

Zaista je jako zanimljivo da se ova vrsta ljudi nije više ni vratila u Crvenu stijenu. Kulturni slojevi iznad palih kamenih gromada odmah odaju prisustvo homo sapiensa, pa je zato i u ovom pogledu postavljena oštra granica.

Već od početka X stratumata, dakle od početka naseljavanja homo sapiensa, osnovne kremene artefakte predstavljaju uski rezači. Tek od IX stratumata raste postepeno broj strugača i strugalica, ali ipak uski rezači ostaju prevalentni sve do kraja V stratumata. — Prema tome, mlađe paleolitske stratume u Crvenoj stijeni možemo ubrojiti u okvir kultura uskih rezača. Svakako je najčudnija pojava da se u mlađim paleolitskim slojevima Crvene stijene nije pojavio ni jedan jedini ubadač. Koštana oruđa pripadaju samo mlađim paleolitskim stratumatima. To su obično šila, ali je njihov broj općenito vrlo skroman.

Po svojoj osnovnoj strukturi mlađi paleolitski stratumi u ovoj stanici pripadaju u širem smislu orinjaškom kulturnom tipu. Kroz čitavo vrijeme trajanja mlađeg paleolita ovaj osnovni tip se u Crvenoj stijeni nije promijenio. Tu imamo jedan kontinuirani razvoj, koji nije bio prekidani upadom nosilaca solitrejske ili neke druge paleolitske kulture. Pa ni sam kraj ovog perioda u Crvenoj stijeni ne bi se mogao vezati za nekakav izraziti madlenski facies. Neka oruđa iz najmlađih paleolitskih stratumata se mogu komparirati sa madlenskim tipovima u zapadnoevropskom smislu, ali se njihov razvoj ipak usko veže za prethodne razvojne faze u samoj Crvenoj

²²) Benac i Brodar 1958, str. 56—57, 63.

stijeni. Zato i možemo reći da u Crvenoj stijeni imamo posla sa kontinuiranim razvojem jednog, u suštini orinjaškog tipa (sa autohtonom nadgradnjom), koji se proteže do kraja života paleolitskog čovjeka u ovom naselju²³).

Starija, mikromusterijenska kultura u Crvenoj stijeni će prema geološkom izgledu slojeva pripadati prvom hladnom stadijalu Würma (Würm I) i početnoj fazi prvog interstadija (Würm I/II). Mlađi paleolit ovog nalazišta obuhvatio bi drugu fazu navedenog interstadijala, drugi stadijal (Würm II), a djelimično i postglacijalno doba.

Najvažnija životinjska vrsta u pleistocenskim slojevima Crvene stijene je svizac (*Marmota marmota* L.) zatim dolaze svinja (*Sus scrofa* L.), jelen (*Cervus elaphus* L.), bovidi (*Bos primigenius* i *Bos priscus*), kozorog (*Capra ibex* L.), ris (*Lynx lynx* L.), alpski sniježni zec (*Lepus timidus varronis* Miller) i još nekoliko manjih ostataka. Ovakva fauna se može uvrstiti u tzv. miješanu faunu, u kojoj dolaze visokogorske i nizinske životinje. Njihovo spuštanje, odnosno penjanje, do područja Crvene stijene zavisilo je svakako od godišnjeg doba i od klimatskih uslova koji su se izmjenjivali u Würmskom periodu.

Nalazi alpskog svisca i sniježnog zeca u Crvenoj stijeni pokazuju koliko su daleko na jug dospjele ove životinjske vrste. S druge strane, prilično nelogično djeluje odsustvo pećinskog medvjeda, kojeg bi možda prije mogli očekivati nego pomenute alpske životinjske vrste.

Treba najzad spomenuti da ova fauna pripada najmlađem pleistocentu, odnosno würmskom glacijalu u cjelini. Time se ovi nalazi potpuno slažu sa hronološkim mjestom, koje je naprijed navedeno na osnovu kremenih artefakata²⁴).

3 — Geografski faktori u razvitku paleolitskih kultura ove oblasti

Najvažniji dosadašnji paleolitski nalazi u sjeverozapadnom Balkanu nalaze se zapravo na dvije suprotne tačke ove oblasti. Nalazišta na području Doboja ulaze gotovo u ravničarsku geografsku oblast Posavine, odnosno u pojas koji se neposredno vezuje uz dolinu rijeke Save. Crvena stijena leži u neposrednoj jadranskoj pozadini i prema tome u sasvim drugom geografskom ambijentu. To je kraško područje sa svim prirodnim osobinama takvog kraja.

Mislim da je ovakav geografski položaj i uslovio osjetne razlike koje se pojavljuju kod uspoređivanja paleolitskih kultura tih dvaju područja.

Naselja u sjevernoj Bosni pokazuju da se paleolitski čovjek pojavio tamo u prelaznoj fazi iz Musteriena u Orinjasien. Taj zaklju-

²³) Ibid, str. 59, 63—64.

²⁴) Faunu Crvene stijene odredio je I. Rakovec u svom radu: Pleistocenski sisavci u pripečku Crvena stijena kod Petrovića u Crnoj Gori, GZM NS 13 (1958), str. 65 i dalje.

čak je izveden na osnovu dosadašnjih podataka, ali mi se čini da će on biti dosta realan.

Danas je već relativno dobro osvijetljena činjenica da su sjeverni krajevi Jugoslavije, uračunavajući tu i alpsku oblast, bili naseljeni u musterienskom periodu. Bolje rečeno, u neposredno predwürmsko doba. To je ustanovljeno dosada u nizu alpskih stanica, kao što su one u krugu Postojinske jame²⁵⁾ i druge. Ista je situacija i na susjednom području, na što ukazuju nalazi u Krapini²⁶⁾, pećini Vindiji²⁷⁾ ili pećini Veternici kod Zagreba²⁸⁾. U svim tim stanicama život paleolitskog čovjeka počinje u musterienskoj eposi. Isto tako je ustanovljeno da je u tim krajevima dominantan orinjaški facies, koji je u svom kontinuiranom razvoju bio ponekad podložan uticaju nekih drugih paleolitskih faciesa. Takvu sliku pružaju Potočka Zjalka²⁹⁾, Špehovka³⁰⁾, Mokriška jama³¹⁾ i druga nalazišta te oblasti. Bilo je čak mišljenja da je u Jugoslaviji mogao postojati poseban tip orinjasiena³²⁾. Jedino u Vindiji može biti govora o nekim magdalenienskim oblicima, koji su se infiltrirali u kasnu fazu tamošnjeg Orinjasiena.

Pošto se u mnogim od ovih nalazišta kao osnovni tip javljaju široki i uski rezači, pa strugalice i slična kremena oruđa³³⁾, sasvim je očito da su nalazišta iz sjeverne Bosne dosta usko vezana za paleolitska nalazišta sjeverne Jugoslavije (panonske i alpske). Ovo potvrđuju i uski rezači iz okoline Vršca³⁴⁾, koji također ulaze u uži komparativni materijal. — Preko ovih kultura produžuje se onda veza prema srednjoj Evropi (odnosno Karpatskoj oblasti), o čemu je već bilo govora.

Ovdje svakako treba spomenuti i izvjesne individualne osobine naših paleolitskih kultura u sjevernoj Bosni.

²⁵⁾ S. Brodar, Paleolitski sledovi u Postojinskoj jami, Razprave Slov. akad. znanosti in umetnosti, Razred za Prirodoslovne in Medicinske vede, Ljubljana 1951, str. 245—284; isti, Otoška jama, paleolitska postaja, 1. c., str. 231—242.

²⁶⁾ D. Gorjanović-Kramberger, Život i kultura diluvijalnog čovjeka iz Krapine u Hrvatskoj, Djela Jug. akad. znan. i umjetn. 23, Zagreb 1913.

²⁷⁾ S. Vuković, Paleolitska kamena industrija spilje Vindije, Historijski zbornik 3, Zagreb 1950, str. 241—256.

²⁸⁾ Mirko Malez, Paleontološko istraživanje pećine Veternice u 1955. god., Ljetopis Jug. akad. znan. i umjetn. 62, Zagreb 1957, str. 293.

²⁹⁾ S. Brodar, O stratigrafiji Potočke Zjalka, Glasnik muz. društva za Sloveniju 20, Ljubljana 1939, str. 66—95.

³⁰⁾ S. Brodar, Prerez paleolitika na slovenskih tleh, Arheološki vestnik 1/1—2, Ljubljana 1950, str. 8.

³¹⁾ M. Brodar, Prve paleolitske najdbe v Mokriški Jami, Arheološki vestnik 7/3, Ljubljana 1956, str. 203—215.

³²⁾ Vidi podatke kod S. Brodar, Das Paläolithikum in Jugoslawien, Quartär I (1938), str. 171.

³³⁾ Ibid., str. 157, 162, 164; L. Zoltz, Altsteinzeitkunde der Südostalpenländer, Archiv für Vaterländische Geschichte und Topographie, Klagenfurt 1944, str. 18—31, 37.

³⁴⁾ S. Brodar, Paleolitik v Vršču in njegovi okolici, Arheološki vestnik VI/2, Ljubljana, str. 181—203.

Prije svega, u pomenutim nalazištima nije nađeno nijedno koštano oruđe. U tome se paleolit sjeverne Bosne bitno razlikuje od karpatskih i alpskih nalazišta, gdje su koštana oruđa dosta česta i čine jednu od važnih karakteristika tamošnjih paleolitskih kultura.

U kremenim artefaktima postoje takođe određene posebnosti. Paleolitske kulture sjeverne Bosne poznaju u svom inventaru mnogo miješanih tipova oruđa kao i oruđa koja stoje na granici između običnog odbitka i obrađenog oruđa. S druge strane, S. Brodar a naročito Đ. Basler su upozorili na razne tehnike pri obradi kremenih artefakata. Da spomenem samo clacton tehniku³⁵⁾ ili levalloisiensku tehniku³⁶⁾, čije kulture nemaju mnogo veze — ni vremenske ni kulturne — sa našim nalazištima. Đ. Basler je zapazio u Kulašima određene tipse sličnosti sa Gravettienom. Vidjeli smo da je i S. Brodar upozorio na kulturne veze sa Moravskom, Slovačkom i južnom Njemačkom. Dakle, čitav jedan repertoar tehničkih i formalnih veza sa paleolitskim kulturama u Podunavlju i srednjoj Evropi.

Nastanjivanje sjeverne Bosne na završetku Musteriena je svakako posljedica velikog širenja ljudskih grupa u ovom periodu. Musterijski lovci su bili vrlo pokretni³⁷⁾, pa su u svom dugom kretanju za lovnim stadima mogli na kraju doseći i bosansko tlo. Nekako u isto vrijeme dolazi i do širenja nosilaca kultura sa uskim rezačima (Schmalklingenkultur). Pretpostavljam da je ova oblast ležala u sklopu onih područja koja su zaposjeli (ili, po kojima su se širili) nosioci jugoistočnog Orinjasiena³⁸⁾. Izvjestan dodir starijih musterijskih lovaca i novih nosilaca orinjaškog tipa stvorio je vjerovatno kulturnu sliku iz paleolitskih nalazišta u sjevernoj Bosni. Svakako je u tim pokretima i miješanjima i došlo do pojave tako različitih vidova u tehničkoj obradi kremenog oruđa i njegovim formalnim osobinama. Ovome treba zahvaliti i određene gravettienke osobine u Kulašima, ako uzmemo da se ovaj facies kao nekakav klin širio sa Istoka prema zapadnoj Evropi. Sve to zajedno stvorilo je kulturu szeletenskog tipa, jer je i sam Szeletien u svom izvornom području mogao nastati samo na ovakav način.

I još jedna stvar.

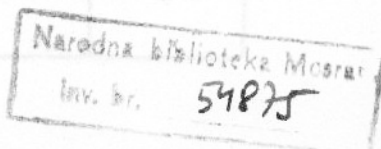
Paleolitska nalazišta na području Doboja u sjevernoj Bosni leže na otvorenom prostoru. Ona nisu pružila nikakve ostatke nekog trajnijeg života na ovim mjestima; tu nema nikakvih ostataka vatre, nema životinjskih kostiju niti bilo čega što bi govorilo o trajnijem prebivanju paleolitskog čovjeka. Smatram zbog toga da se ovdje i ne radi o stanicama na kojima su duže živjeli paleolitski ljudi, nego o radionicama kremenog oruđa na otvorenom prostoru. Radi se o paleolitskim ateljeima. Nema sumnje da su pri izboru mjesta igrala odlučnu ulogu bliska nalazišta kremenog materijala. Ovdje nije važ-

³⁵⁾ Basler, 1957, str. 100—102.

³⁶⁾ Ibid.

³⁷⁾ M. Sauter, *Préhistoire de la Méditerranée*, Paris 1948, p. 40.

³⁸⁾ L. Vértes, *Über einige Fragen des mitteleuropäischen Aurignacien*, Acta Arch. Hung. V/3—4, Budapest 1954, str. 289.

no da li su se tu navraćale iste grupe i izrađivale svoja oruđa ili se radi o različitim grupama, koje su prolazile ovim krajem pa koristile već oprobani atelje. U svakom slučaju frekvencija je bila dosta jaka. O tome govore brojni kameni otpaci sa nalazišta na ušću Usore, kao i poluobrađene ili obrađene kremene alatke.

Do danas nije pronađena ni jedna paleolitska stanica u užem i širem rejonu oko navedenih postaja na otvorenom prostoru (Freilandstation), u kojima je sigurno duže vremena stanovao paleolitski čovjek. To ne znači da neće biti pronađena mjesta takvog stanovanja lovačkih grupa. Naravno, oni su bili vrlo pokretni, pa su vjerovatno često i mijenjali svoja boravišta. Osim toga, na tom području su se dešavale velike geološke promjene. Sasvim je moguće da su tragovi nekih stanica potonuli duboko u zemlju ili su jednostavno razneseni, ako se radilo o manjim ostacima.

U najvećem dijelu alpskih nalazišta, pa i onih drugih u sjevernoj Jugoslaviji (Krapina, Veternica), nađeni su i ostaci pećinskog medvjeda. Stoga je S. Brodar i nazvao alpska nalazišta stanicama lovaca na pećinske medvjede. Na našim sjeverobosanskim nalazištima nisu nađene životinjske kosti pa nismo u stanju da sigurno kažemo koje su oni životinje lovili. Od čitave faune na ovom području zavisilo je, naravno, koje su lovne životinje stajale u prvom planu. Čini mi se da su to ipak bili jeleni (samo spekulativna hipoteza!).

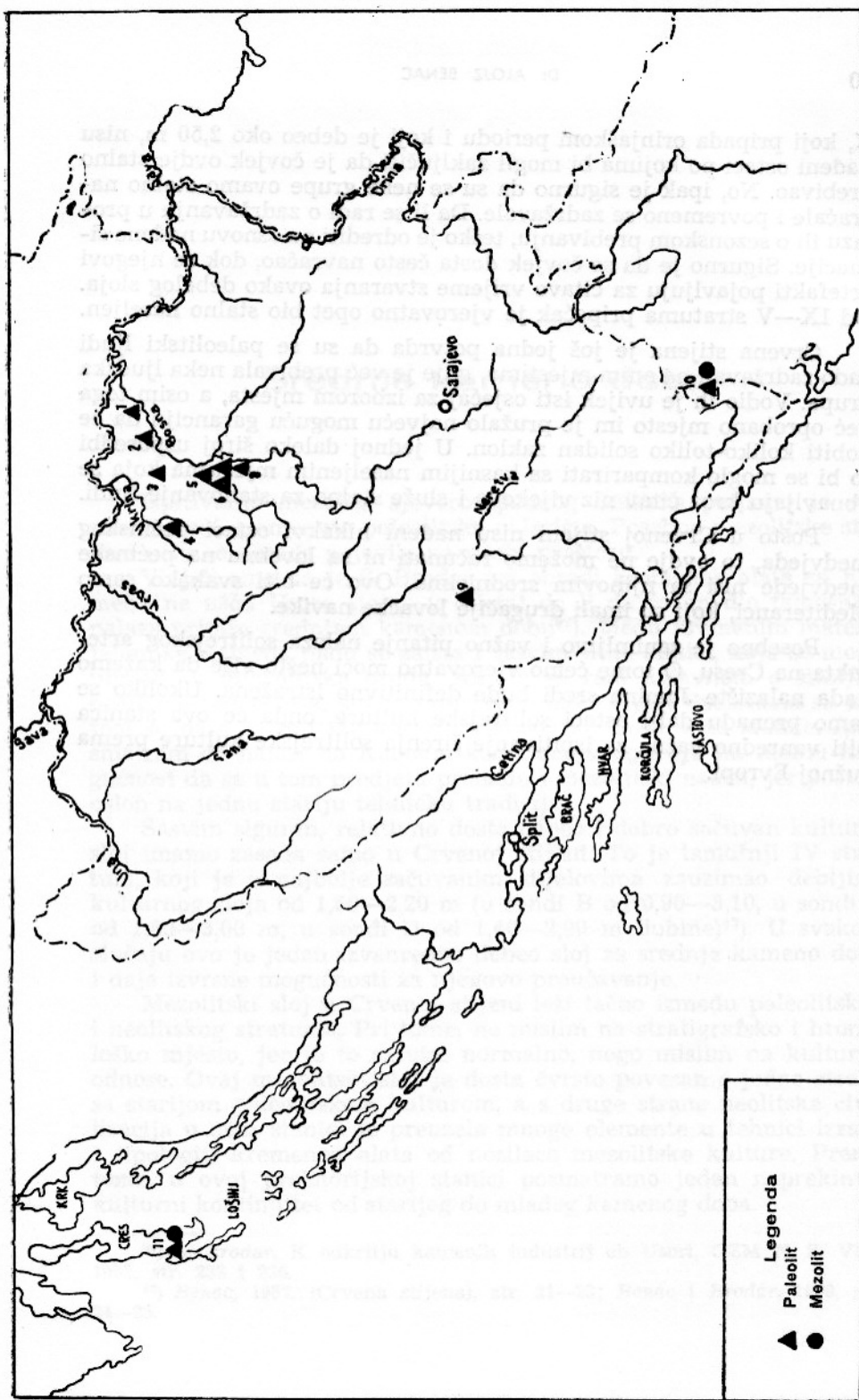
Drugu sliku smo zapazili u Crvenoj stijeni. Prije svega, tamošnji Mikromusterien ima druge osobine nego musterienski elementi u sjevernoj Bosni. Vjerovatno je ovdje imao važan uticaj i materijal do kojega je mogao doći stanovnik Crvene stijene. Tek iza Mikromusteriena dolazi Orinjasien sa uskim rezačima. Već je M. Brodar naglasio određene kulturne veze sa pećinom Seidi u Grčkoj (na bivšem jezeru Kopais). Najnoviji nalazi paleolitskih stanica u dolini rijeke Penaios³⁹⁾, potvrđuju dosta bliske veze sa starijim paleolitskim stratimima u Crvenoj stijeni (stratumom XVIII—XI). Već samo to govori o bližim kulturnim vezama sa južnim područjem Balkana, bolje rečeno sa mediteranskom oblašću. Ako ovome dodamo jasno izražene veze sa pećinom Castello na Siciliji⁴⁰⁾, pa kasnijim čvrstim vezama sa capsienkom kulturom sjeverne Afrike⁴¹⁾, možemo sa sigurnošću reći da se u Crvenoj stijeni radi o paleolitskoj stanici u kojoj su stanovale društvene grupe vjerovatno mediteranskog porijekla.

Na osnovu zatečenih slojeva i nalaza došlo se do zaključka da je ovaj abri bio u određenim vremenskim periodima stalno nastanjen, a u drugim samo povremeno posjećivan. Pripećak je stalno bio naseljen za vrijeme musterienskog perioda (o tome naročito svjedoče nalazi iz XII stratuma). Poslije zatrpavanja starijih sedimenata, pripećak duže vremena nije bio stalno naseljen. U debelom stratumu

³⁹⁾ V. Milošević, Die neuen mittel- und altpaläolithischen Funde von der Balkaninsel, Germania 36, 1958, Heft 3/4, S. 319 i dalje.

⁴⁰⁾ Benac i Brodar, 1958, str. 60; vidi R. Vaufrey, Le paléolithique italien, Archives Inst. Paléont. Hum. Mém. 3, Paris 1928, p. 130 i dalje.

⁴¹⁾ Vidi o mezolitu u Crvenoj stijeni.

Sl. 1. — Karta rasprostiranja paleolitskih i mezolitskih lokaliteta u sjeverozapadnom Balkanu. Vidi: Pregled nalazišta na str. 170. (Kartografska obrada: Đ. Baster)

X, koji pripada orinjaškom periodu i koji je debeo oko 2,50 m, nisu nađeni ostaci po kojima bi mogli zaključiti da je čovjek ovdje stalno prebivao. No, ipak je sigurno da su se neke grupe ovamo stalno vraćale i povremeno se zadržavale. Da li se radi o zadržavanju u prolazu ili o sezonskom prebivanju, teško je odrediti na osnovu nađene situacije. Sigurno je da se čovjek dosta često vraćao, dok se njegovi artefakti pojavljuju za čitavo vrijeme stvaranja ovako debelog sloja. Od IX—V stratuma pripećak je vjerovatno opet bio stalno naseljen.

Crvena stijena je još jedna potvrda da su se paleolitski ljudi rado zadržavali na onim mjestima, gdje je već prebivala neka ljudska grupa. Vodio ih je uvijek isti osjećaj za izborom mjesta, a osim toga već oprobano mjesto im je pružalo najveću moguću garanciju da će dobiti koliko-toliko solidan zaklon. U jednoj daleko široj usporedbi to bi se moglo komparirati sa kasnijim naseljenim mjestima koja se obnavljaju kroz čitav niz vijekova i služe stalno za stanovanje ljudi.

Pošto u Crvenoj stijeni nisu nađeni nikakvi ostaci pećinskog medvjeda, to ovdje ne možemo računati ni sa lovcima na pećinske medvjede niti sa njihovim srodnicima. Ovo će biti svakako samo Mediteranci, koji su imali drugačije lovačke navike.

Posebno je zanimljivo i važno pitanje nalaza solitrejskog artefakta na Cresu. O tome ćemo vjerovatno moći nešto više da kažemo kada nalazište Jamina sredi bude definitivno istražena. Ukoliko se tamo pronađu dalji ostaci solitrejske kulture, onda će ova stanica biti vanredno važna za ispitivanje širenja solitrejske kulture prema južnoj Evropi.

Srednje kameno doba

Ispitivanje mezolita sjeverozapadnog Balkana potpuno je vezano uz već spomenuta paleolitska nalazišta. Posebne mezolitske stаницe nisu se dosada pojavile na ovom prostoru.

Vidjeli smo da je S. Brodar pri obradi kremenog alata sa Kamena na ušću Usore stajao u dilemi da li da jedan dio tamošnjih nalaza pripiše srednjem kamenom dobu⁴²). Među kremenim materijalom sa Kamena nađu se zaista i sasvim sitne alatke, koje se mogu ubrojiti u mikrolitska oruđa. Ali, tu se radi uglavnom o sitnijim nožićima bez retuša, što je svojstveno baš kulturi Szeletiena sa kojom su naše paleolitske kulture u sjevernoj Bosni vrlo srodne. Ipak smatram da nalazi na Kamenu kod Doboja upućuju na realnu mogućnost da se u tom predjelu pronađu i mezolitski nalazi, jer postoji oslon na jednu stariju tehničku tradiciju.

Sasvim siguran, relativno dosta debeo i dobro sačuvan kulturni sloj imamo zasada samo u Crvenoj stijeni. To je tamošnji IV straturn, koji je u najbolje sačuvanim dijelovima zauzimao debljinu kulturnog sloja od 1,50—2,20 m (u sondi B od 0,90—3,10, u sondi C od 1,80—3,00 m, u sondi D od 1,40—2,90 m dubine)⁴³). U svakom slučaju ovo je jedan izvanredno debeo sloj za srednje kameno doba i daje izvrsne mogućnosti za njegovo proučavanje.

Mezolitski sloj u Crvenoj stijeni leži tačno između paleolitskog i neolitskog stratuma. Pri tome, ne mislim na stratigrafsko i hronološko mjesto, jer je to sasvim normalno, nego mislim na kulturne odnose. Ovaj mezolitski sloj je dosta čvrsto povezan s jedne strane sa starijom paleolitskom kulturom, a s druge strane neolitska civilizacija u ovoj stanici je preuzela mnoge elemente u tehnici izrade i tipologiji kremenog alata od nosilaca mezolitske kulture. Prema tome, u ovoj prastorijskoj stanici posmatramo jedan neprekinuti kulturni kontinuitet od starijeg do mlađeg kamenog doba.

⁴²) S. Brodar, K otkritju kamenih industrij ob Usori, GZM N. S. VIII, 1953, str. 233 i 236.

⁴³) Benac, 1957. (Crvena stijena), str. 21—23; Benac i Brodar, 1958, str. 24—25.

Mezolitiski stratum u Crvenoj stijeni pokazuje jednu očitu razvojnu liniju unutar same mezolitske kremene industrije. Ona se očituje u tipovima oruđa prvenstveno, ali i u nekim drugim vidovima. Ovdje razlikujemo tri razvojne faze. To opet nije samo šablonska podjela na stariji, srednji i mlađi stupanj, nego su ove faze kulturno i stratigrafski tačno odijeljene.

Pomenuta podjela se najbolje manifestovala u iskopanoj sondi D, pa ću prema njoj i navesti osnovne karakteristike pojedinih stupnjeva (uzimajući u obzir i podatke iz sonde C i E)⁴⁴).

Najstarija mezolitska faza u Crvenoj stijeni (stratum IV b₂) je faza u kojoj relativno rijetko dolaze kremeni rezači ili prave strugalice. Ovdje su najčešći nepravilni oblici oruđa (T. III, 11—17), sa jednim, dva ili više konkavnih udubljenja za struganje (coches). Pored toga, dosta često su zastupljeni i strugači (Kratzer). Oblici strugača su trougaoni, polukružni ili se ponekad radi o dvostrukim strugačima (Doppelklingenkratzerima). Od koštanih oruđa nađena su samo šila⁴⁵).

Srednja mezolitska faza (stratum IV b₁) je stratigrafski najdeblja, a kulturno najbogatija. Prije svega sada ima jako mnogo kremenih rezača. Pored običnih rezača jako su česte i njihove forme sa konkavnim udubljenjima za struganje na lateralnim stranama (T. III, 5—10). Ostalo kremoeno oruđe u ovoj fazi pripada raznim strugačima⁴⁶).

Naročito je karakteristično da ova faza upravo obiluje koštanim oruđem i oružjem. Razlikujemo uglavnom tri njihove forme: šila, bodeže i sjekire (T. IV).

Šila su često velika, pa su mogla služiti i kao napadno oružje, a nađeno je i jedno takvo šilo (T. IV, 6) sa odlično izvedenim linearnim ukrasima⁴⁷). Uz to se javljaju sasvim mala šila, posebne izrade. Ona su odlično glačana, sa jedne strane su obično zašiljena, a sa druge koso zasječena (T. IV, 5). Na toj drugoj strani se na taj način dobila koso odsječena ploha sa polukružnim vrhom⁴⁸).

Koštani bodeži su izrađeni redovno od jelenjih rogova, čiji je vrh koso zasječen (T. IV, 3—4). Od jelenjeg roga izvedene su i sjekire sa rupom za nasađivanje. Na jednoj strani su ove sjekire zarubljene za tupi udar, dok su na drugoj opet koso zarezane (T. IV, 1—2). Tako se na ovoj drugoj strani dobila vrlo dobra oštrica, koja i daje navedenim oruđima lik sjekire⁴⁹).

Nema nikakve sumnje da su baš ove koštane sjekire najizrazitija osobina srednje mezolitske faze u Crvenoj stijeni. One se pojavljuju samo u ovoj fazi i nigdje više.

⁴⁴) Benac, 1957. (Crvena stijena), str. 21 i dalje; Benac i Brodar, 1958, str. 23 i dalje.

⁴⁵) Benac i Brodar, 1958, T. XIX—XXI.

⁴⁶) Ibid., T. XXII—XXIV.

⁴⁷) Ibid., T. XV—XVI.

⁴⁸) Ibid., T. XV, 7, 8.

⁴⁹) Ibid., T. XVII—XVIII.

Najmlađa mezolitska faza (stratum IV a) se može s pravom nazvati predkeramička faza. Ona je neposredno prethodila najstarijem neolitskom stratumu i prenijela u njega svoju tradiciju u izradi kremenog oruđa (T. III, 1—4).

Kremena oruđa se mogu razvrstati u slijedećih pet vrsta: a) rezači, b) rezači sa konkavnim udubljenjima za struganje (coches), c) strugalice, d) strugači i e) svrdla. Najčešći su rezači. Strugalice imaju uglavnom nepravilne forme, a strugači nedotjerane polukružne i trogaone oblike sa dosta visokim retušom⁵⁰⁾.

Broj koštanog oruđa u ovoj najmlađoj mezolitskoj fazi je jako smanjen. Nađeno je nešto šila, ali su sada njihove forme sasvim jednostavne i nedovoljno dotjerane. Osim toga, pojavio se još poneki bodež od jelenjeg roga, sa koso odrežanom oštricom. Očita tradicija iz prethodne faze, samo su se koštane sjekire sasvim izgubile⁵¹⁾.

Na ovaj način smo u Crvenoj stijeni dobili izvrstan pregled jedne mezolitske civilizacije u sjeverozapadnom Balkanu. Možemo reći da je to sretan nalaz, pogotovo kada uzmemo u obzir dosadašnje totalno nepoznavanje ovog doba u toj oblasti.

Kulturna i ekonomska razmatranja o mezolitskom periodu u Crvenoj stijeni

Već sam naglasio da je mezolitski sloj u Crvenoj stijeni zasada jedini pravi nalaz te vrste u sjeverozapadnom Balkanu. Zbog toga nam je zasada uskraćena svaka mogućnost tačnijeg uspoređivanja sa odgovarajućim nalazima unutar tog područja.

Za mezolitsku kulturu u Crvenoj stijeni treba prvo podvući da se ovdje zaista radi o jednoj mezolitskoj civilizaciji. Pri tome mislim na dvije činjenice. U ovom stratumu Crvene stijene nije nađen ni jedan jedini fragmenat keramike. Prema tome radi se o pravoj predkeramičkoj fazi. Nosioci mezolitske civilizacije u ovoj praistorijskoj stanici nisu poznavali vještinu obrade zemlje niti su se bavili uzgajanjem domaće stoke. Oni zato nisu pokazali nikakvo svojstvo, po kojem bi ih mogli imenovati neolićanima. Konačno, i njihova oruđa ne ulaze nikako u krug standardnih neolitskih oruđa. U Crvenoj stijeni nije nađena nijedna glačana ili druga kamena sjekira (ona nije nađena čak ni u sigurnim neolitskim slojevima!). A među kremenim alatom ima određen broj primjeraka koji svakako spada u prava mikrolitska oruđa.

Cini mi se da mora postojati neka granica između mezolitskog i neolitskog doba. Negdje to može biti vrsta kamenog oruđa, na drugom mjestu pojava keramike, a na trećem pojava zemljoradnje kao sasvim novog vida u ekonomici praistorijskog čovjeka. Sasvim

⁵⁰⁾ Ibid., T. X—XI.

⁵¹⁾ Ibid., T. XI, 13.

sam saglasan da i ovaj posljednji faktor može da čini granicu između navedena dva kamena doba.

U Crvenoj stijeni ne postoji nijedan od tih faktora. Zbog toga sam bez ikakvog dvoumljenja i proglasio ovaj stratum za mezolitski.

Ekonomska slika mezolitskih stanovnika u Crvenoj stijeni je sasvim tačno fiksirana. Oni su bili odlični lovci. Samo u sondi D, čija je širina iznosila svega 3 m, nađeno je preko 5.000 različitih životinjskih kostiju. Najčešće su kosti jelena, zatim dolaze vepar, divokoza, srna, divlje goveče, jazavac, a pojedinačno zec, lisica i medvjed. Osim toga, u ovom stratumu su nađene ogromne količine puževih ljuštura, što naročito vrijedi za srednju mezolitsku fazu. Neki dijelovi sloja sastojali su se gotovo samo od puževih ljuštura i životinjskih kostiju⁵²).

Iz ovoga se jasno vidi da su mezolici Crvene stijene bili u stvari sakupljači i lovci. Oni, prema tome, pripadaju sakupljačko-lovačkom ekonomskom stadiju, a to nema nikakve veze sa zemljoradničkim ili zemljoradničko-stočarskim životom neolitskih ljudi.

Svakako je od osobitog interesa da se forme kremenih mezolitskih oruđa u Crvenoj stijeni produžavaju u tamošnjem neolitskom stratumu. Zato naš mezolitski stratum s pravom možemo nazvati predneolitskim ili predkeramičkim stratumom. V. Milojević je ovakve stratume na Prednjem istoku, a i u Grčkoj, nazvao predkeramičkim neolitom⁵³), dok ih je Cl. Schaeffer u siro-kilikijskoj oblasti nazvao najstarijim neolitom⁵⁴). To je vjerovatno i sasvim ispravno s obzirom da su to zemljoradničke kulture i da imaju vrlo razvijen sistem kućne arhitekture. Imaju, dakle, određene elemente neolitskih civilizacija. — U Crvenoj stijeni nema ništa od svega toga i zato se tamošnji IV stratum mora označiti kao niži praistorijski stupanj, odnosno mezolit.

Okarakterisana kultura u Crvenoj stijeni (mislim na kremen oruđa!) je inače dosta općenita pojava u mediteranskoj oblasti, u Maloj i Prednjoj Aziji⁵⁵). Zbog toga i možemo reći da mezolitski stratum našeg nalazišta pripada jednom širokom krugu mediteranskih pojava u praistoriji. Time smo ga već smjestili u njegov prirodni krug.

U pogledu bližeg kulturnog vezivanja moramo se, naravno, okrenuti prema zapadnom Mediteranu. Na ovu polaznu tačku bi došli, ako bi išli i analogijama iz neolitskog perioda. Najstarija neolitska keramika u Crvenoj stijeni je usko povezana sa zapadnome-diteranskim kulturnim područjem. Pošto se u neolitskom stratumu nalaze mezolitske forme kremenog oruđa, prirodno je da i naš mezolit vezujemo za mediteransko područje.

⁵²) Ibid., T. II, 3.

⁵³) V. Milojević, Die erste präkeramische bäuerliche Siedlung der Jungsteinzeit in Europa, Germania 34, Heft 3—4, 1956, S. 208—210; V. Milojević, Die frühesten Ackerbauer in Mitteleuropa, Germania 30, Heft 3—4, 1952, S. 314.

⁵⁴) Cl. Schaeffer, Ugaritica I, Mission de Ras Shamra 3 (1939), p. 5.

⁵⁵) Benac, 1957. (Crvena stijena), str. 36—37 i 49—50.

No to je sporedna retrospekcija.

Vidjeli smo da su u Crvenoj stijeni, među mezolitskim oruđem, posebno često zastupljeni rezači i oruđa sa konkavnim udubljenjem za struganje (bilo da se radi o formama rezača ili nepravilnim oblicima sa ovim udubljenjima). To su upravo forme kojima se mezolit Crvene stijene nešto uže veže uz capsienki mezolit sjeverne Afrike⁵⁶). U istom smjeru vode i neke forme masivnijih strugača⁵⁷), pa i izvjesne — iako rudimentarne-geometrijske forme iz Crvene stijene⁵⁸).

Oruđa sa konkavnim udubljenjima se, doduše, sreću i u okviru Tardenoisien⁵⁹) ili Grimaldien⁶⁰), ali je opća karakteristika oruđa iz Crvene stijene daleko bliža capsienkom kulturnom području. Isti je slučaj npr. i na Iberskom poluostrvu⁶¹).

Na osnovu ovih analogija rekli bi da se mezolitska kultura Crvene stijene nalazi negdje na periferiji capsienkog kulturnog područja. Svakako daleko perifernije nego što je slučaj sa sjeveroafričkim Iberomaurisienom⁶²).

Baš zato što se ovaj naš mezolit nalazi na krajnjoj periferiji jednog kulturnog područja, u njemu ima mnogo individualnih osobina. U njemu prije svega nema tipičnih geometrijskih oruđa, a i registar obrade rubova je sasvim skučen. Među te individualne osobine spadaju i koštane sjekire iz srednje mezolitske faze, a i bodeži od jele-njih rogova. Po tim osobinama mezolit Crvene stijene je u suštini jedna individualna kulturna manifestacija na rubu capsienkog područja.

Kremena mezolitska oruđa u ovom nalazištu počivaju i na određenoj tradiciji iz prethodnih kulturnih faza. Iz V stratuma Crvene stijene naslijeđena je česta upotreba rezača, a u izvjesnoj mjeri i izrada konkavnih udubljenja za struganje⁶³). S obzirom da i ove starije faze u Crvenoj stijeni pripadaju mediteranskom kulturnom krugu, sasvim je prirodan i ovaj kontinuitet u mezolitu i njegova pripadnost pomenutoj mezolitskoj civilizaciji na Mediteranu.

Potrebno bi ipak bilo naglasiti da je bogatstvo u koštanom oruđu i oružju jedna posebna karakteristika našeg nalazišta. Čini mi se čak

⁵⁶) R. Vaufrey, *L'art rupestre nord-africain*, Archives Inst. Paléont. Hum. Mém. 20, 1939, Fig. 6 (13—15), 19 (3, 11, 12), 20 (22, 24, 25, 33, 34), 27 (14, 15), 30 (31—34), 31 (2, 15) itd. — Vidi i R. Vaufrey, *Préhistoire de l'Afrique*, Tome I, Le Maghreb, Publ. Inst. d. Hautes Études de Tunis, IV, (1955), Pl. XXII (24—27), Fig. 82, 108, 121, 122, 126, 179. — Naročito je instruktivna u tom pogledu komparacija sa kremenim materijalom iz Capsienkog područja u Musée de l'Homme i Institut du paléontologie humaine u Parizu, jer ta komparacija u potpunosti potvrđuje iznesenu tezu.

⁵⁷) R. Vaufrey, *L'art rupestre ...*, Fig. 19 (9), 20 (28), 26 (20), 31 (11).

⁵⁸) Benac, 1957. (Crvena stijena), T. IX, 13—18.

⁵⁹) H. Breuil — R. Lantier, *Les hommes de la pierre ancienne (Paléolithique et Méolithique)*, Paris, 1951, p. 251.

⁶⁰) N. R. Sauter, *Préhistoire de la Méditerranée*, Paris 1948, Fig. 9.

⁶¹) Luis Pericot, *La cueva de la Cocina*, Archivo de Prehistoria Levantina, vol. II, 1954, Nivel III, Fig. 9a, 10a, 11a.

⁶²) R. Vaufrey, *L'art rupestre ...*, p. 11.

⁶³) Benac i Brodar, 1958, T. VII.

da tu ima izvjesnog uticaja i sa evropskog kopna. Ovo posebno baziram na oblicima sitnih, odlično poliranih šila čiji jedan primjerak vidimo na T. IV, 5. Takva šila, sa jednom koso odrezanom plohom, mogu se sresti i među materijalom magdalenijske epohe u zapadnoj Evropi⁶⁴). Čak bi se i poneko kremo oruđe moglo komparirati sa odgovarajućim tipovima oruđa na Zapadu⁶⁵).

Mislim da i ova činjenica leži u sklopu već navedenih pojava. Ako je Crvena stijena na rubu capsienkog, odnosno jednog, u suštini, mediteranskog područja, onda se na tom rubu moraju osjećati i uticaji sa druge strane. U ovom slučaju se radi o uticaju široko rasprostranjenog magdalenienkog kulturnog tipa.

Apsolutna hronologija mezolita u Crvenoj stijeni oslanja se pretežno na hronološku skalu najstarijeg neolitskog stratuma u ovom naselju. — Početak najstarijeg neolitskog stratuma ovog nalazišta je fiksiran oko 3100. god. pr. n. e.⁶⁶). Pošto je neolit u izradi kremenog oruđa neposredno naslijedio tehniku iz mezolitskog stratuma, onda je vrijeme oko 3100. god. pr. n. e. i vrijeme prestanka mezolitske civilizacije u Crvenoj stijeni. Mezolitski stratum je ovdje vrlo debeo, pa je trebalo i vrlo mnogo vremena da se on formira. Pogotovo u jednoj ovako dubokoj prošlosti i ekonomskim uslovima odgovarajuće ljudske zajednice. Zato je opravdana pretpostavka da se ovaj stratum Crvene stijene stvarao u vremenu V i IV milenija pr. n. e. Uzevši u obzir da mi u stvari računamo sa tri razvojne faze mezolita u ovoj stanici, bila bi sasvim realna slijedeća hronološka skala:

a) stariji mezolit (faza IV b₂) bi zauzimala prvu polovinu V milenija pr. n. e.,

b) srednjem mezolitu (faza IV b₁) bi odgovarala druga polovina V milenija i prva polovina IV milenija pr. n. e., s obzirom na dugotrajnost ove faze prema stratigrafskoj situaciji,

c) mlađi mezolit (faza IV a) može se staviti u drugu polovinu IV milenija pr. n. e..

Treba najzad reći da je pripećak Crvene stijene služio kao stalno mjesto stanovanja mezolitskih ljudi za vrijeme tamošnje starije i srednje mezolitske faze. To se odlično vidi po velikim naslagama pepela i izgoritine, zatim po ogromnim količinama životinjskih kostiju i puževih ljuštura. Nema nikakve sumnje da su ove ostatke mogli nagomilati samo ljudi koji su tu stalno živjeli. (Pod stalnim stanovanjem mislim, naravno, i duže zadržavanje mezol. grupe u određenim vremenskim razmacima.)

Znatno je drugačija slika u mlađoj mezolitskoj fazi. Ova faza je prije svega bila u stratigrafskom pogledu vrlo tanka (svega oko 20 cm), a sačinjavala je pretežno kamena osipina. U sloju nema ni-

⁶⁴) D. Peyrony, *Éléments de préhistoire*, Paris, 1948, p. 97, Fig. 58, (7—8); H. Alimen, *Atlas de Préhistoire*, vol. I, Pl. XI, 64.

⁶⁵) D. Peyrony, o. c. p. 95, Fig. 57, p. 123, Fig. 79.

⁶⁶) Vidi datiranje ovog sloja u slijedećoj glavi.

kakvih tragova od vatrišta, niti bilo čega što bi odavalo stalno prebivanje ljudi. Nešto životinjskih kostiju je bilo na par mjesta u pripećku, no one stoje u ogromnoj nesrazmjeri prema prethodnoj mezolitskoj fazi. U sloju mlađe mezolitske faze našlo se, međutim, relativno mnogo kremenih oruđa i nešto koštanih šila. Uz kremen a oruđa tu su bili otpaci koji su nastali prilikom obrade oruđa.

Rekao bih da je u ovoj fazi pripećak bio samo povremeno posjećivan. Kao da je u ovo vrijeme služio samo za izradu oruđa, dakle, kao neka vrsta radionice. Možda je ovome uzrok i prelazno doba. Nešto se i ovdje dolaskom neolitskog perioda počelo mijenjati. Jer, ljudi nisu bez razloga napustili stalno prebivalište u pećini. Da li se radi o prodiranju nekih novih grupa u ove krajeve ili o općem komešanju u to vrijeme, teško je reći sa nekom većom sigurnošću. Ipak, nešto se mijenja, dolazi novo doba, a ono se odrazilo u ekonomskoj i »stambenoj« nesigurnosti mezolitskih starosjedilaca.

U pripećku Crvene stijene nije pronađen nikakav ostatak ljudskog kostura. Prema tome nema nikakvih podataka ni za antropološku analizu njegovih mezolitskih stanovnika.

Mezolit Crvene stijene je ukazao na postojanje razvijenog života u mezolitskom periodu ove oblasti. To je dovoljan znak da ovo nije nikakav usamljen slučaj i da će iduća istraživanja iznijeti na svjetlo još veći broj podataka za ovaj period. No, mezolitski stratum u Crvenoj stijeni ostaće, vjerovatno, stalno kao jedna od najsigurnijih tačaka za stratigrafska, hronološka, kulturna, ekonomska i druga razmatranja mezolitskog perioda u jadranskom zaleđu sjeverozapadnog Balkana.

Mlađe kameno doba

1 — Teritorijalna i hronološka podjela

Ako bismo pojedine praistorijske periode u sjeverozapadnom Balkanu posmatrali prema stanju ispitanosti, morali bismo odmah konstatovati da je neolit onaj period koji danas relativno najbolje poznajemo. Zato će u ovom radu najviše prostora biti i posvećeno mlađem kamenom dobu.

Do zadnjih godina na jadranskoj obali znalo se gotovo samo za kasni neolit Grapčeve špilje na ostrvu Hvaru. U Bosni je potpuno dominirao Butmir svojom kulturom iz mlađeg neolita, a samo se uzgred spominjao Donji Klakar i Donja Mahala na Savi. Ova dva posljednja nalazišta su smatrana nekim sporednim pojavama u neolitskom svijetu ove oblasti.

Danas imamo pred sobom sasvim novu sliku. Ispitana su mnoga nova neolitska nalazišta, koja su pružila dovoljno dokumentarnog materijala za stvaranje te nove slike. Novi rezultati omogućavaju dosta jasnu podjelu neolitskih civilizacija u sjeverozapadnom Balkanu u teritorijalnom i hronološkom pogledu. A to je solidna osnova za sva druga razmatranja.

Sva dosadašnja otkrića u ovom dijelu Balkana su potvrdila da ovdje postoje dvije velike i prilično odvojene oblasti. Jednu od njih možemo nazvati kontinentalnom a drugu jadransko-mediteranskom oblašću. U prvu spada teritorija Bosne, a u drugu Hercegovina, Crna Gora i Dalmacija. Kao što se vidi, geografski uslovi su odigrali odlučnu ulogu pri ovoj podjeli. Ista ova podjela je jasno ocrtana i u drugim praistorijskim periodima, ali je u neolitu mnogo jače naglašena (valjda i zbog daleko bolje ispitanosti).

Najbolje izražena granica između pomenute dvije oblasti zapažena je na Ivan planini između Konjica i Sarajeva. Na jednu stranu teče odavde rijeka Neretva prema Jadranskom moru (glavna komunikacijska dolina u Hercegovini), a na drugoj strani se nalazi izvoriste rijeke Bosne. Ova posljednja teče ravno na sjever i čini jednu

od vrlo važnih komunikacijskih dolina u Bosni. — Od Ivan planine pružaju se planinski vijenci koji odvajaju jadransko zaleđe od unutrašnjosti Balkana. To su: Jahorina, Bjelašnica, Vran planina, Cincar, Staretina. Nekako preko ovih lanaca ide i granica između naše dvije neolitske oblasti.

Zapadno od ove linije ide prema Jadranu kraška oblast, sa određenim elementima mediteranske klime. Mediteranski nosioci neolitskih civilizacija su se i kretali u okviru takvih uslova. S druge strane već imamo sasvim druge klimatske uslove. Tu se već srećemo sa svim elementima kontinentalne klime, pa se tu i osjećaju kontinentalni kulturni utjecaji.

Očito je da su Dinara i Velebit odigrali istu ulogu u nešto sjevernijim dijelovima ove oblasti. No, tu nam nedostaju podaci iz pozadine ovih planina, pa nam je mnogo teže ovako određeno govoriti.

Unutar navedene dvije kulturne oblasti danas se već ocrtavaju finije hronološke gradacije. Pa i u tom pogledu postoje sasvim očite razlike među ovim oblastima.

U jadransko-mediteranskom području su dokumentirane sve tri faze: stariji, srednji i mlađi neolit. Na taj način je ovdje potvrđen troperiodni hronološki sistem, koji je općenito poznat u mlađem kamenom dobu. Materijalni ostaci govore o redoslijedu i međusobnim odnosima ovih faza. U kontinentalnom području nisu dosada ustanovljene sve tri faze. Tamo se relativno dobro odvajaju srednje i kasno neolitsko doba, ali je starija faza zapažena samo u sjeveroistočnoj Bosni; i to samo njen kraj.

Tako smo danas u mogućnosti da neolitske kulture ovog dijela Balkana svrstamo po periodima. Unutar pomenuta dva područja razlikuju se i neke dalje hronološke i teritorijalne razlike.

2 — Kontinentalna oblast

Naveo sam već da u ovu oblast spada čitava teritorija Bosne. U njoj su tokom mlađeg kamenog doba bili nastanjeni samo sjeverni, istočni i centralni dijelovi. Zapadna Bosna nije dosada pružila nijedan ozbiljniji podatak o životu neolitskih ljudi. Prodor neolitskih ljudi išao je u sjeveroistočnu Bosnu direktno preko rijeke Save, dok je dolina rijeke Bosne služila kao osnovna magistrala za naseljavanje srednje Bosne.

Sva dosada istraživana neolitska naselja u Bosni mogli bismo podijeliti na slijedeće grupe:

- a) starčevačka kultura,
- b) vinčanska kulturna grupa,
- c) posavska kulturna grupa,
- d) kakanjska kulturna grupa,
- e) butmirska kulturna grupa i
- f) posebna neolitska naselja.

Prve tri grupe se nalaze u sjeveroistočnoj Bosni. Kakanjska i butmirska kulturna grupa su locirane u centralnoj Bosni a posebna neolitska naselja u centralnoj i istočnoj Bosni.

Počecemo sa sjeveroistočnom Bosnom.

a) Kao najstariju neolitsku manifestaciju u sjeveroistočnoj Bosni smatramo danas *starčevačku kulturu*. Ostaci ove kulture zabilježeni su dosada samo u jednom neolitskom nalazištu, i to u *Gornjoj Tuzli*.

Naselje u Gornjoj Tuzli je smješteno na obali rijeke Jale i na krajnjim obroncima planine Majevice. Zauzimalo je ogromnu površinu od blizu 15 ha, a iskopavanje je u nekoliko mahova vršio Borivoj Cović⁶⁷). S obzirom na mjestimičnu dubinu od 5,5 m, on nije mogao zahvatiti neku veću površinu pa zato ovdje i nemamo nikakvih određenih podataka o arhitekturi u naselju. No, zato je na ovom nalazištu uhvaćena odlična stratigrafska slika, sa šest tačno izdiferenciranih stratuma. Samo najdonji, VI stratum, pripada starčevačkoj kulturi. Četiri slijedeća stratuma se lijepo uklapaju u vinčansku kulturu, a najmlađi stratum pripada bronzanom dobu. Ovdje će, dakle, biti riječi samo o najstarijem stratumu u Gornjoj Tuzli.

Keramika ovog starčevačkog stratuma se dijeli na grubu, monohromnu i slikanu keramiku. Kod sve tri vrste dominiraju jednostavni poluloptasti i loptasti sudovi sa ravnim dnom. Kod nekih od ovih posuda formiran je i poseban cilindričan, gore proširen vrat. Nešto više varijacija u oblicima imamo samo kod monohromne keramičke robe, gdje se pojavljuju i poluloptaste manje vaze na zvonoliku, punoj ili prstenastoj nozi.

Posude grube keramike ima vrlo debele zidove, glina je obično pomiješana sa pljevom, a samo na kraju stratuma sa sitnim pijeskom. Najveći broj posuda pripada tzv. barbotine keramici, a uz to su prilično karakteristični za grubu keramiku ovog stratuma i ukrasi štipanja (mogli bi ovu keramiku nazvati *impresso keramikom* — T. V, 1—4).

Kod monohromne keramike se radi uglavnom o manjim vazama, sa jako tankim zidovima. Glačanje je izvedeno vrlo različito i ide u rasponu od polugrube do izvanredno uglačane površine. Boja površine je redovno tamnosmeđa do tamnocrvenkastog tona.

Među slikanom keramikom se, uz navedene oblike, ponekad pojavljuju i vaze na šupljnoj nozi. Slikani ornamenti su isključivo pravolinijski, sa dva osnovna ukrasna elementa: trakama i trouglovima (T. XXX, 2). Pored jednostavnih traka dolaze trakasti cik-cak i meandrasti motivi, a rijetko i trake ispunjene mrežom tankih linija. Slikanje je izvedeno tamnom bojom bez sjaja, koja je dobro vezana za površinu suda. Ton boja varira od onog koji izgleda kao rđa do crnog tona. Osobito je karakteristična, iako dosta rijetka, kombinacija barbotina i slikanih motiva na istoj vazi (kod toga su slikani motivi vezani za gornji, donekle uglačani dio vaze — T. V, 5).

⁶⁷) Cović, 1960—61, str. 79 i dalje.

Pri kraju ovog stratuma u Gornjoj Tuzli slikana keramika postaje jako rijetka. Pored toga, na kraju starčevačkog stratuma se javlja monohromna roba izvanredno tankih zidova, sa veoma dobro glačanom crvenom površinom. Treba ovdje najzad spomenuti i sporadičnu pojavu šarene »black topped« keramičke robe, koja je inače poznata u starijoj vinčanskoj kulturi ovog područja⁶⁸).

Uspoređujući najstariji stratum u Gornjoj Tuzli sa kulturom u samom Starčevu, B. Čović je sasvim sigurno konstatovao da ovaj stratum pripada pravoj starčevačkoj neolitskoj civilizaciji. On je ipak pronašao i određene razlike, uslovljene teritorijalnim i hronološkim faktorima. Tako u Gornjoj Tuzli ne dolaze uopće bojeni ornamenti bijelom bojom. U ovom nalazištu se dalje pojavljuju isključivo pravolinijski motivi, dok su u Starčevu dosta često zastupljeni i krivolinijski motivi. U Starčevu nema motiva u obliku horizontalnih traka na vratu posude, dok su one značajan ornamentalni elemenat na slikanoj keramici Gornje Tuzle. I najzad, u Gornjoj Tuzli je primijećen potpuni nedostatak plastičnih izrađevina.

I pored navedenih razlika, mislim da je neosporno da najstariji stratum u Gornjoj Tuzli pripada krugu starčevačke kulture na Balkanskom poluostrvu.

Tamno slikanje na vazama starčevačkog stratuma u Gornjoj Tuzli dovoljno jasno govori da se ovdje radi o kasnoj fazi starčevačke kulture. U svom radu o starčevačkoj kulturi Draga Garašanin je izdvojila posebnu mlađu — II b — fazu, u kojoj daleko preovlađuje slikanje tamnom bojom⁶⁹). Očito je da ovdje nalazimo realnu kulturnu i hronološku paralelu između Starčeva II b i Gornje Tuzle VI. — Nova monohromna vrsta keramičke robe na kraju VI stratuma u Gornjoj Tuzli, sa svojim tankim stijenama i crvenom bojom, već hronološki izlazi iz II b stratuma starčevačke kulture.

Do istog zaključka dolazimo i kod odgovarajućih paralela sa tesalskim neolitom, gdje u III fazi Seslo kulture počinje takođe da preovlađuje slikanje tamnom bojom⁷⁰). Pošto se u Gornjoj Tuzli upotrebljavaju ponekad i horizontalne trake za ukrašavanje cilindričnog vrata, jasno je da se ovdje susreću i neznatni elementi Dimini kulture u Tesaliji⁷¹). Prema tome se i starčevački stratum u Gornjoj Tuzli pojavio u vremenu izlazne faze Sesla i dolaska Dimini kulture u Tesaliji.

Treba, naravno, reći da standardni keramički oblici iz našeg stratuma u Gornjoj Tuzli ulaze sasvim među keramičke oblike starčevačke i Seslo kulture.

U okviru makedonskog neolita Gornja Tuzla će vjerovatno naći paralele u donjem stratumu iz Akropotamosa, u kojem se tamnom

⁶⁸) Svi izneseni podaci mogu se naći detaljno razrađeni u radu B. Čovića o Gornjoj Tuzli.

⁶⁹) Arandelović — Garašanin, 1954, str. 136.

⁷⁰) Detaljnije podatke u ovom pogledu vidi u radu B. Čovića o Gornjoj Tuzli (poglavlje »Hronološki i kulturni odnosi, stratum VI«).

⁷¹) Wace & Thompson, 1912, p. 32, Fig. 11b, Pl. I.

bojom izvide pravolinijski bojeni motivi⁷²). V. Miložić je pretpostavio da je u Makedoniji postojao i neki srednji neolit, koji bi stajao između starijeg neolita sa čestom upotrebom bojene ornamentike i mlađeg neolita sa crno-poliranom robom. U ovom srednjem stratumu je mali procenat slikane keramike, a motivi se izvide baš tamnom bojom⁷³). Upravo takvom neolitu u Makedoniji bi odgovarao VI stratum u Gornjoj Tuzli.

U novije vrijeme je ustanovljeno da se tamno slikanje vaza produžava i kroz čitav period Dimini faze u Tesaliji⁷⁴). Međutim VI stratum u Gornjoj Tuzli ne može izdržati neku širu komparaciju sa samom Dimini kulturom, jer se tu radi o različitim oblicima vaza, a i osnovni ornamentalni sistem se ne podudara. U Gornjoj Tuzli se radi baš o periodu koji se podudara sa dodirnom fazom između Sesklo i Dimini perioda u Tesaliji.

Ako bi pravili usporedbu sa stratigrafijom Otzaki-Magule, onda bi naš stratum iz Gornje Tuzle odgovarao tamošnjem 7 stratumu. To je u Otzaki-Maguli kraj Sesklo perioda, a dominira keramika sa tamnim malerajem⁷⁵).

Na prostoru između pomenutih pojava u Tesaliji, odnosno egejskoj Makedoniji i onih u Gornjoj Tuzli, treba još da spomenemo oblast Srbije južno od Kragujevca. Na južnoj Moravi nestaje svako slikanje bijelom bojom. Mjesto toga imamo obilnu upotrebu tamno bojenih motiva na svijetlom grundu. Pri tome treba podvući da se često radi o smolastoj crnoj i smeđoj boji, kakva se javlja i na bojenoj keramici iz Gornje Tuzle. A slična je situacija i u Kosovu i Metohiji⁷⁶).

Sa navedenim paralelama odredili smo i hronološko mjesto starčevačkog stratuma u Gornjoj Tuzli. U relativnoj hronološkoj skali VI stratum u Gornjoj Tuzli je paralelan sa: Starčevom II b (a svojim krajem sa Starčevom III), prelaznom fazom Sesklo-Dimini u Tesaliji i eventualno srednjim neolitom u egejskoj Makedoniji.

Zanimljivo je napomenuti da se u starijoj Boian kulturi — njejoj Bolintineanu i Giulesti fazi — upotrebljava slama i pljeva kod miješanja gline za izradu keramičke robe⁷⁷). Pošto je isti tehnički metod zabilježen u VI stratumu Gornje Tuzle, dolazili bi do izvjesne paralele između Bolintineanu-Giulesti kulture i starčevačkog stratuma Gornje Tuzle. Međutim, ove faze u Vlaškoj dolaze iza Dudesti faze, koja je paralelna sa Körös fazom u Moldaviji⁷⁸). Prema tome

⁷²) Mylonas — Mpkale, Praktika 1938, S. 103 i dalje.

⁷³) Miložić, 1949, S. 45.

⁷⁴) Ovo mi je ljubazno saopćio g. V. Miložić na osnovu podataka koje pruža definitivno sređeni materijal Dimini faze.

⁷⁵) V. Miložić, Vorbericht über die Ausgrabungen auf der Otzaki Magula 1954, Arch. Anzeiger des D. A. Ins. 1955, S. 180.

⁷⁶) Garašanin, 1958, S. 9.

⁷⁷) Jiří Neustupný, Neue Beiträge zum Neolithikum Rumäniens, Slovenska Archeologia VI/2, 1958, S. 262.

⁷⁸) Ibid., str. 274

ovdje ne bi dolazila u obzir ovakva paralela, ako uzmemo da je Körös paralelan sa završnom fazom starčevačke kulture. — Na osnovu toga bi rekli da ovaj tehnički detalj nije sasvim siguran hronološki pokazatelj, jer vjerovatno varira zbog geografskih uslova i drugačijih kulturnih uticaja na raznim područjima.

U apsolutnoj hronološkoj skali, stratum starčevačke kulture u Gornjoj Tuzli zauzima vrijeme neposredno pred početak vinčanske kulture. To sasvim sigurno pokazuje i stratigrafska slika na ovom nalazištu, gdje starčevački stratum prelazi u stratum starije vinčanske kulture.

Početak vinčanske kulture je relativno dobro fiksiran oko 2600/2550. god. pr. n. e.⁷⁹⁾. Starčevački stratum u Gornjoj Tuzli bi onda neposredno prethodio ovom datumu. Početak druge faze u Starčevu stavlja Draga Garašanin oko 2800. god. pr. n. e.⁸⁰⁾. Budući da ona ovu fazu dijeli na II a i II b fazu, onda bi vrijeme negdje oko 2750/2700. god. pr. n. e. mogli označiti kao vrijeme početka života u Gornjoj Tuzli, odnosno dolaska nosilaca starčevačke kulture u ovo naselje.

Početak Dimini faze pada po F. Schachermeyru iza 2.900. i Milojeviću⁸²⁾ između 2800—2750. god. pr. n. e.. Iz toga vidimo u Gornjoj Tuzli malo hronološko zakašnjenje, što je sasvim razumljivo s obzirom na geografske razlike.

b) U sjeveroistočnoj Bosni je znatno više raširena *vinčanska kultura*. Ovoj kulturnoj skupini pripadaju: Gornja i Donja (grad) Tuzla, Varoš kod Koraja, Gradić u Matiću kod Orašja i Gradina Grbača kod Bos. Šamca. U ovu skupinu treba još dodati i naselje Lug, na obali Drine kod Goražda.

Među ovim naseljima izdvajam Varoš, Gradić u Matiću i Gradinu u Grbači kao naselja u obliku tela; u Donjoj Tuzli je postojalo sojeničko naselje, dok su naselja u Gornjoj Tuzli i Lugu kod Goražda bila locirana na uzvišenim riječnim terasama. U ovim naseljima je prikupljeno nešto podataka o arhitekturi kuća i ekonomskom životu stanovnika u njima, no o tome će biti govora u poglavlju o materijalnoj kulturi ovog doba.

Među navedenim nalazištima Varoš kod Koraja i Gornja Tuzla su pružili potpunu stratigrafiju vinčanske kulture, dok je život u ostalim naseljima trajao samo određeni vremenski razmak u okviru razvoja ove neolitske civilizacije (uglavnom u doba mlađe vinčanske kulture). Zbog ovakve situacije ću i prikazati razvitak sloja u ova dva naselja, da bi dobili sliku o razvoju vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni.

Vinčanskoj kulturi pripadaju u Gornjoj Tuzli stratumi V—II, a u Varoši stratumi IV—I, odnosno cjelukopan kulturni sloj u ovom naselju. U svakom od ovih naselja starija dva od pomenutih stra-

⁷⁹⁾ Garašanin, 1951, str. 148.

⁸⁰⁾ Arandjelović — Garašanin, 1954, str. 141.

⁸¹⁾ F. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands (1955), S. 30, 33.

⁸²⁾ Milojević, 1949, S. 42—43.

tuma pripadaju starijoj vinčanskoj kulturi, a mlađa dva stratuma mlađoj vinčanskoj kulturi.

U Gornjoj Tuzli je prestanak starčevačke i nastanak nove kulture obilježen sa nekoliko pojava. To je u prvom redu potpuni nedostatak slikane keramike, te puno odumiranje grube barbotine robe i ukrasa izvedenih u vidu štipanja. To su i bile glavne karakteristike starijeg kulturnog stratuma. Na drugoj strani sada se pojavila sivo-i crnopolirana roba, sa ukrasima kanelura, koja je najvažniji elemenat vinčanske kulture. Sve su to uglavnom bikonične zdjele, što je ta-kođe važno za vinčansku kulturu.

To su glavni elementi novog perioda.

Važno je, međutim, naglasiti da se i u *V stratumu* Gornje Tuzle produžavaju neki elementi iz starčevačkog stratuma. To je u prvom redu monohromna keramička roba, sa crvenkastom i smeđom, dobro glačanom površinom.

Gruba keramika *V stratuma* se najviše javlja u koničnim oblicima i posudama sa uvučenim obodom, ukrašenim udubljenjima prsta. Osim toga su nađene noge grubih posuda (noge sa proširenom bazom ili konične noge sa ravno odrezanom dnom). Te noge su ipak nađene u malom broju primjeraka. — Ovdje napominjem da su i u grupi fino rađene monohromne keramike upotrebljavane vaze na nogama. Ove noge su potpuno cilindrične, sa manjom ili većom šupljinom s donje strane.

Starijoj vinčanskoj kulturi pripada i *IV stratum* Gornje Tuzle. U njemu su dominantna dva oblika grube keramike: posude sa uvučenim obodom, ukrašenim širokim udubljenjima prsta i vaze na nozi. Konične noge imaju sada zašiljenu bazu i takve noge se produžavaju i u mlađe vinčanske slojeve ovog nalazišta. — Fino rađena i glačana keramička roba zastupljena je samo sivopoliranom vinčanskom robom. Pored bikoničnih zdjela pojavljuju se i male amforice sa uskim vratom.

Keramičke izrađevine starije vinčanske kulture u Gornjoj Tuzli pokazuju izrazitu naklonost ka grubo rađenim posudama. To će u izvjesnoj mjeri ostati karakteristika i u slijedećim stratumima. Inače, stariji elementi starčevačke kulture sasvim nestaju u *IV stratumu*.

Sa *III stratumom* počinje u Gornjoj Tuzli mlađa vinčanska kultura. U ovom stratumu su daleko najčešće među grubom keramikom posude sa šiljatim dnom i trbušaste posude sa izvrćenim obodom. Među fino rađenom keramikom su osobito zastupljene bikonične zdjele, sa kratkim gornjim konusom, zdjele sa cilindričnim vratom i zdjele sa široko izvrćenim obodom. Od ukrasa redovno se upotrebljavaju samo kanelirani motivi.

Konačno dolazi najmlađi stratum vinčanske kulture, *II stratum*. Oblici grube keramike ostaju isti kao i u prethodnom stratumu. Veće promjene su zahvatile samo fino rađenu keramiku. Nestaju zdjele sa cilindričnim i izvrćenim obodom, a zamjenjuju ih u velikom broju zdjele sa uvučenim obodom. Uz to su jedna od bitnih osobina ovog

stratuma vaze na nozi, kojih uopće nema među finom keramikom prethodnog stratuma. Pored zvonolikih nogu, sa ovalnim otvorima, citiraćemo i cilindrične noge raznih veličina.

U oba mlađa stratuma su zapažene i amforice, sa malim vratom i kaneliranim ornamentima⁸³⁾.

Drugo važno nalazište vinčanske kulture je *Varoš kod Koraja*. Za razliku od Gornje Tuzle, ovdje od početka imamo posla sa čistim elementima vinčanske kulture. Tu nema ništa što bi moglo podsjećati na neki uticaj starije starčevačke kulture. Kulturni sloj je mjestimično debeo preko 4 m, a u njemu su se jasno odvajala četiri stratuma. Naveo sam već da stratumi IV i III pripadaju starijoj vinčanskoj, a II i I mlađoj vinčanskoj kulturi. Između njih je u Varoši konstatovan i jedan međusloj, koji je označen kao stratum III/II.

U najstarijem — IV *stratumu* glavnu karakteristiku čini keramička roba sa ukrasima crnih mrlja (black topped). Ovi ukrasi se pojavljuju i na grubom i na finom posuđu, a nalaze se i na donjem i na gornjem dijelu vaza (T. VII, 5—6). Nastali su premazom određenih mjesta organskom materijom prije pečenja.

Kod grube keramike razlikujemo inače oblik bute, konične i bikonične posude kao i vaze na nozi (pune noge sa proširenom bazom). Oblici fine keramike se kreću između vaza na nozi i bikoničnih oblika (T. VI, 9—11). Među nogama su najčešće konične pune noge, sa dosta zašiljenom ili zaravnjenom bazom, koje nisu mogle same uspravno da stoje. Vjerovatno su bile zabadane u ležišta. Gornji dio ovih vaza je bio u obliku tanjira.

Pored crnih mrlja, na fino rađenoj keramici dolaze još samo kanelirani ukrasi. I to na gornjem konusu posuda. Mjesto drški se stavljaju razna plastična ispupčenja, a isto tako i plastični ukrasi u obliku životinjskih glava. Prema tome, plastične životinjske glave na keramici pojavljuju se ovdje odmah na početku vinčanske kulture, a idu sve do kraja ove kulture u Varoši.

U III *stratumu* Varoši su jako umanjeni ukrasi crnih mrlja. Oni sa ovim *stratumom* izlaze iz upotrebe. U okviru grubog posuđa sada najvažniju ulogu igraju niske posude, sa unutra uvučenim talasastim obodom, dok bute izlazi iz masovne upotrebe. Kod fino glačane keramike razlikujemo vaze na nozi, zdjele i niske amforice (T. VI, 6, 7). Od nogu navodimo: vretenaste, zašiljene i cilindrične noge. — Ukrasi su isti kao i u prethodnom *stratumu*.

U prelaznom III/II *stratumu* se miješaju elementi starije i mlađe vinčanske kulture u Varoši. Iz starijeg perioda su ostale vretenaste noge fine keramike i uvučeni valoviti obodi grubih posuda. Iz mlađeg perioda su se pojavila šiljata dna grubih posuda.

Posebnu karakteristiku III/II stratuma čine bikonične, niske amforice koje imaju kraći cilindričan vrat. Na njima su kombinovane

⁸³⁾ Detaljne podatke o keramičkim izrađevinama u pojedinim *stratumima* vidi: Čović, 1960—61.

horizontalne i vertikalne kanelure sa ukrasima okruglih udubljenja (T. VI, 8).

Keramika II stratuma u Varoši pokazuje mnoge nove osobine. U gruboj keramici sada preovlađuju šiljate niske noge i slična šiljata dna grubih posuda. Kod fine keramičke robe posebno se ističu zdjele sa cilindričnim vratom i zdjele sa napolje izvijenim vratom. (T. VI, 4—5). Ove zdjele čine oštru granicu prema starijim fazama u naselju. Od vaza na nozi u ovoj vrsti keramike nađene su samo šuplje zvonolike noge. Neke od njih ukrašene su ovalnim otvorima sa strane, a iznutra su prevučene crvenom bojom koja se otire.

U najmlađem, I stratumu već nestaju glavni keramički oblici iz prethodnog stratuma (šiljate noge i zašiljena dna kod grube, te pomenute dvije vrste zdjela kod fine keramike). Mjesto toga se sada izrađuju minijaturne posude i vaze sa horizontalno položenim drškama. Kod fine keramike na prvo mjesto dolaze zdjele sa uvučenim obodom, koji postepeno prelazi u turbanski obod (T. VI, 1—3).

U pogledu oruđa I stratuma iznio bih samo nekoliko konstatacija:

— Koštano oruđe je izuzetno rijetko.

— U starijim stratimuma su pretežno nađena glačana oruđa, dok su izrađevine od kremenja relativno rijetke. Posebno naglašavam da se već u II stratumu javljaju probušeni kameni čekići.

— U mlađim stratimuma se naglo povećava broj sitnog kremenog alata, tako da ono u I stratumu predstavlja gotovo jedini oblik oruđa⁸⁴).

Ako usporedimo stratigrafiju vinčanske kulture ova dva važna nalazišta u sjeveroistočnoj Bosni (Varoši i Gornje Tuzle), vidimo da se njihova stratigrafija u najvažnijim linijama podudara. Pri tome prvenstveno mislim na jasno ograničenu liniju između starijih i mlađih faza.

Kada je riječ o detaljnim kulturnim paralelama, sasvim je očito da između Gornje Tuzle i Varoši postoji puna kulturna saglasnost tek u mlađim stratimuma. Tu su osnovne karakteristike gotovo identične. — Nema, međutim, sumnje da postoje srodnosti i u starijim stratimuma, na osnovu kojih se ova dva naselja svrstavaju u istu kulturnu grupu. No, ovdje postoje i izvjesne razlike, preko kojih se ne može preći. Najvažnije su sljedeće razlike:

— U Gornjoj Tuzli se kroz V, pa i IV stratum osjećaju elementi starčevačke kulture, a vinčanski u njih sve jače prodiru. Toga u Varoši uopće nema i to je najbitnija razlika između ova dva naselja. O njoj će još kasnije biti riječi.

— Grube, šiljate noge se u Gornjoj Tuzli javljaju već u V stratumu i idu kroz čitav dalji neolit u ovom nalazištu. U Varoši su one vezane samo za II stratum, dakle mlađi odsjek vinčanske kulture. S druge strane zvonolike noge u Varoši idu od III — I stratuma, a u

⁸⁴) Svi detalji o ovom nalazištu mogu se naći u radu: Benac, 1960—61, str. 49—57.

Gornjoj Tuzli su one vezane samo za najmlađi vinčanski, odnosno tamošnji II stratum.

I pored ovih razlika, dva naselja ostaju najvažniji lokaliteti za proučavanje prodora vinčanske kulture u sjevernu Bosnu. Oni se zapravo međusobno odlično nadopunjuju.

Ostala nalazišta ove grupe u sjeveroistočnoj Bosni zapremaju samo određene vremenske periode unutar stratigrafije glavna dva nalazišta.

Život na *Gradini u Grbači* trajao je za vrijeme mlađih stratuma Varoši (II i I stratum)⁸⁵).

Gradić u Matiću zauzima vrijeme III/II i II stratuma u Varoši⁸⁶).

Neolitsko naselje u *Donjoj Tuzli* (T. VII, 1—4) je trajalo od III do kraja II stratuma u Varoši⁸⁷).

I konačno, naselje u *Lugu kod Goražda* pripada uglavnom starijim fazama u stratigrafiji Varoši. Ipak, keramika ovog naselja ima izvjesne svoje osobine, što se naročito očituje u jednostavnosti forme⁸⁸).

Već sam naveo da sva ova nalazišta pripadaju krugu vinčanske kulturne grupe i za to su od posebnog značaja paralele sa samom Vinčom. Pošto stratigrafija Varoši pruža najbolju sliku ove kulture u sjeveroistočnoj Bosni, biće dovoljno ako ukažemo na bitne odnose *Vinča—Varoš*.

Izvanredno je važno da se stratigrafska slika u Varoši tačno podudara sa stratigrafskom slikom u Vinči. Time je potpuno olakšano hronološko određivanje pojedinih stratuma u Varoši, dok je s druge strane još jednom potvrđena stratigrafija same Vinče.

Neolitska kultura u Vinči podijeljena je u četiri osnovna stratuma. Takvu podjelu prihvatili su danas gotovo svi glavni istraživači ove kulture, kao što su M. Garašanin⁸⁹), V. Miložić⁹⁰), F. Holste⁹¹), M. Grbić⁹²) i drugi. Sve je to načinjeno na osnovu materijala koje je pružio M. Vasić u svojim publikacijama o Vinči⁹³). Najbolji poznavalac vinčanske kulture, M. Garašanin, podijelio je uz to vinčanski neolitski sloj na dvije glavne faze: stariju — vinčansko-tordošku i mlađu — vinčansko-pločničku, od kojih svaka obuhvata po dva stra-

⁸⁵) Ibid.

⁸⁶) Ibid.

⁸⁷) I. Puš, Neolitsko naselje u Tuzli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. I, Tuzla 1957.

⁸⁸) A. Benac, Dvije neolitske stanice kod Goražda, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. III, Tuzla 1959, str. 60.

⁸⁹) Garašanin, 1951. (ostale njegove radove o ovoj problematici vidi kod Benac, 1960—61, pod napomenom 26).

⁹⁰) Miložić, 1949. (ostale njegove radove iz ove oblasti vidi kod Benac, 1960—61, pod napomenom 27).

⁹¹) F. Holste, Zur chronologischen Stellung der Vinča-Keramik, Wiener Prähist. Zeitschr. (WPZ), XXVI 1939, S. 1 i dalje.

⁹²) M. Grbić, Corpus Vasorum Antiquorum Jugoslavie 3, p. 3—5.

⁹³) Vasić, Vinča I—IV.

tuma⁹⁴). Ovakva podjela upravo odgovara osnovnoj stratigrafskoj podjeli u Varoši.

Paralela pojedinih stratuma Vinče i Varoši daje ovakvu sliku:

— Varoš IV je paralelna djelimično sa Vinčom A, a većim dijelom sa Vinčom B₁. Uz te stratume u Vinči vežu se konične i bikonične zdjele, vaze na nozi, amfore i bute. Osim toga je dosta često i ukrašavanje vaza u tehnici crnih mrlja⁹⁵). Sve to odgovara već iznesenim podacima o IV stratumu u Varoši, a — čini mi se — da je osobito važna konkordansa u pogledu veza sa crnim mrljama. Kanelirani ornament se takođe podudaraju.

— U Vinči B₂ zdjele dobivaju postepeno mali cilindričan vrat. Na ramenu vaza se kombinuju ukrasi kanelura sa malim okruglim udubljenjima, a na vratu se izvode šire horizontalne kanelure⁹⁶). To je paralela sa Varoši III i III/II.

Stariji stratumi Varoši uklapaju se, dakle, u vinčansko-tordošku fazu Vinče.

— U Vinči C⁹⁷), baš kao i u Varoši II, dolaze zdjele sa cilindričnim i napolje izvišenim vratom, a kanelirani ornament se izvode i na unutaršnjem dijelu vaza. Zdjele sa uvučenim obodom (pa i turban-ski obodi) usko vežu Varoš I sa Vinčom D⁹⁸).

Mlađi stratumi Varoši odgovaraju prema tome potpuno vinčansko-pločničkoj fazi u Vinči. Analogno tome postavljena je i stratigrafija u Gornjoj Tuzli i drugim navedenim naseljima iz sjeveroistočne Bosne.

Iako je ova uporedba neosporno utvrdila da ova naša naselja pripadaju vinčanskoj kulturi, ipak moram da naglasim i određene razlike koje će nam biti potrebne kod razmatranja istorijskih aspekata u kretanju neolitskog stanovništva ovog dijela Bosne. Prije svega, u Varoši i drugim nalazištima ove grupe u sjeveroistočnoj Bosni nema urezanih i trakastih ornamenata kao ni spiraloidnih motiva. S druge strane, u Vinči nema vretenastih i šiljatih nogu niti posuda sa valovitim obodima. Naša naselja u sjeveroistočnoj Bosni ostala su, dakle, izvan domašaja trakaste keramike, a uz to su ostvarila neke svoje individualne osobine.

Ostaje još apsolutna hronologija vinčanske kulturne grupe. I ovdje bih pošao od Varoši, jer se najlakše uklapa u hronološku skalu same Vinče. Pri tome u potpunosti prihvatam odlično izvedenu hronologiju Vinče od strane M. Garašanina⁹⁹), pa bi hronologija pojedinih stratuma u Varoši dobila ovakvu sliku:

⁹⁴) Garašani, 1951, str. 68.

⁹⁵) Garašani, 1951, str. 21—24; Milojević, 1949, S. 85; isti, South-eastern elements in the prehistoric civilisation of Serbia, Annual of the British School in Athen, No. XLIV, p. 275—276.

⁹⁶) Milojević, 1949, Taf. 32, 2; isti, South-eastern elements, 1. c. p. 277; Vasić, Vinča IV, sl. 72b, 72i, 67b itd.

⁹⁷) Milojević, 1949, Taf. 33, 1; isti, South-eastern elements, 1. c., p. 281, 1; Vasić, Vinča IV, sl. 122—123.

⁹⁸) Vasić, Vinča IV, sl. 191 a—d, 206 (1512—1515).

⁹⁹) Garašani, 1951, str. 145—150; isti, Zur Zeitbestimmung des Beginns der Vinča-Kultur, Archaeologia iugoslavica I, p. 1—17.

- početak života u Varoši bi padao oko 2600/2550, god. pr. n. e.,
- početak II stratuma u Varoši (a to znači i početak njenih mlađih stratuma) bi padao oko 2300. god. pr. n. e.,
- kraj života u Varoši bi se mogao staviti između 1900—1850. god. pr. n. e.

U ovakvu hronološku skalu se vežu i paralelne pojave van okvira vinčanske kulturne grupe. Tako je npr. tehnika crnih mrlja (black topped) zapažena na peharima Troje I. Ako bi Troju I stavili u vremenski raspon od 3000—2600. god. pr. n. e.¹⁰⁰), njen kraj bi se hronološki upravo dodirivao sa početkom života u Varoši. S obzirom na geografsku udaljenost i eventualnu migraciju to je sasvim prihvatljiv hronološki odnos. Ova pojava u Varoši je zatim sasvim sinhronizirana sa F. M. II, gdje su efekti crnih mrlja jako zastupljeni u tzv. vasiliki keramičkoj robi¹⁰¹).

Zdjele sa cilindričnim vratom su vrlo značajne za II stratum Varoši. U isto vrijeme su one vezane za fazu u Tesaliji (Rakhmani i Larisa)¹⁰²), pa se hronološke paralele opet dobro podudaraju. — Horizontalne kanelure na vratu su jedan od ukrasnih elemenata na gornjem dijelu ili vratu crnopolirane keramičke robe kasnog neolita Makedonije. To su ukrasni elementi Varoši III/II, pa i ove paralele ne izlaze iz kruga normalnih odnosa Vinča—Makedonija. U isto vrijeme su mlađi stratumi Varoši paralelni sa ranim bronzanim dobom Makedonije, u kojem se sreću zdjele sa uvučenim obodom¹⁰³).

Naravno, ostala naselja vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni se sada lijepo uklapaju u postavljenu hronološku skalu Varoši. Iz nje izlazi jedino VI stratum Gornje Tuzle, za koji smo već odredili hronološko mjesto.

Analizom C—14 dobivene su nešto drugačije apsolutne cifre. Po toj analizi bi stratum III u Gornjoj Tuzli (tj. Varoš II ili Vinča C) padao oko 3.380. g. pr. n. e., a starčevački sloj u Gornjoj Tuzli oko 4.500. g. pr. n. e. Prema tome se pokazuje razlika od oko 1.000 godina. (Analizu izvršio prof. H. T. Waterbolk iz Groningena.) Čini mi se, međutim, da zasada nema nikakvog razloga da odstupam od navedene hronološke skale koja je izvedena pomoću sinhronističkih lanaca. Kada se definitivno dokaže ispravnost C—14 metode¹⁰⁴), onda će trebati ozbiljno prići usklađivanjima novih rezultata sa hronologijom koja je izvođena dosadašnjim metodama.

c) *Posavskoj kulturnoj grupi* pripadaju naselja u Donjoj Mahali i Donjem Klakaru, koji leže neposredno na obali rijeke Save. Po

¹⁰⁰) J. Wiesner, Vor- und Frühzeit der Mittelmeerländer I, Leipzig 1943, S. 44; Garašanin, 1951, str. 135.

¹⁰¹) A. Evans, The Palace of Minos at Knossos I, London 1929, p. 177.

¹⁰²) Wace & Thompson, 1912, p. 33, Fig. 13; Milošević, 1949, Taf. 10, 2.

¹⁰³) Heurtley, 1939, p. 142 (11), 171 (178—180).

¹⁰⁴) Vidi npr. VI. Milošević, Zur Anwendbarkeit der C 14—Datierung in der Vorgeschichtsforschung, Germania 35, Heft 1/2, 1957, S. 102—110, Germania 36, Heft 3/4, 1958, S. 409—417; H. Schwabedissen und K. Otto Münich, Zur Anwendung der C 14—Datierung und anderer naturwissenschaftlicher Hilfsmittel in der Ur- und Frühgeschichtsforschung, Germania 36, Heft 1/2, 1958, S. 133—149.

svom geografskom položaju ova dva nalazišta su vrlo bliska grupi vinčanske kulture, o kojoj je prethodno bilo riječi. Ali ona imaju nešto drugačiju keramičku robu; sa upravo toliko dodirnih tačaka da se može odrediti njihovo hronološko mjesto u odnosu na vinčansku kulturu.

Naselje u *Donjoj Mahali* leži na obali Save kod mjesta Orašje. Ovdje nisu vršena sistematska iskopavanja nego je materijal prikupljen prilikom iskopavanja zemlje za zaštitni nasip uz Savu¹⁰⁵). Na osnovu prikupljenog materijala može se zaključiti da su u *Donjoj Mahali* postojala dva kulturna stratuma: donji kasnoneolitski i gornji kostolački. Na ovom mjestu nas interesuje samo onaj donji stratum.

Neolitska keramika *Donje Mahale* je dosta nemarno rađena. To su pretežno vaze sa sivkastom bojom površine, koje stoje negdje između grube i fine robe. Sporadično se javljaju bikonične zdjele, nešto tamnijeg tona i bolje glačane površine, koje možemo komparirati sa odgovarajućom robom u vinčanskoj kulturi. Ustanovljene su i vaze na cilindričnoj nozi sa proširenom bazom. Neki keramički fragmenti su ukrašeni trakastim motivima ispunjenim tačkicama. Najvažniju karakteristiku ove robe predstavljaju u stvari vrlo brojne kljunaste drške, koje su vertikalno probušene.

Oruđa od kamena imaju sasvim standardne forme mlađeg neolita (glačane kalupaste i pljosnate sjekire, čekići i sitni kremenii alat).

Znatno je bolje rađena keramička roba iz naselja u *Donjem Klakaru*, koje leži nešto zapadnije od onoga u *Donjoj Mahali*¹⁰⁶).

I u *Donjem Klakaru* je dosta rijetka sivo ili crnopolirana roba vinčanskog tipa, ali mjesto toga imamo ovdje sivosmeđu ili zelenkastu robu. Znatno češće su dobro glačane vaze nego u *Donjoj Mahali* (T. VIII, 1—4).

Vezu između ova dva naselja drže kljunaste drške koje se javljaju i u *Donjem Klakaru* (T. VIII, 4). No, u ovom naselju su češće vaze na nogama, a uz cilindrične noge sa proširenom bazom dolaze i zvonolike noge. Recipijenti imaju oblik plićih koničnih zdjela, kod kojih su nekada prošireni i lijepo zaravnati obodi. Među oblicima bih dalje citirao kruškolike vaze i žrtvene posude sa četiri noge. Kao ukrasi javljaju se samo trakasti motivi sa tačkicama, a među njima i prekinute spirale¹⁰⁷).

Naselje u *Donjem Klakaru* je bogato kamenim i kremenim oruđem. Posebno je mnogo nađeno kremenih strelica sa trnom i krilcima, pa strugalica i strugača¹⁰⁸).

¹⁰⁵) J. Petrović, Izvještaj o neolitskom naselju u D. Mahali kod Orašja na Savi, GZM 1925, str. 137—140.

¹⁰⁶) C. Truhelka, Prethodno izvješće o neolitskom naselju u *Donjem Klakaru*, GZM 1906, str. 449—462.

¹⁰⁷) Ibid., T. I; C. Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, GZM 1914, str. 49—50.

¹⁰⁸) C. Truhelka, Prethodno izvješće, 1. c. T. II.

Na osnovu iznesenih podataka zaključujemo da posavska grupa neolitskih naselja pripada više području sa trakastom keramikom, odnosno panonskom neolitskom krugu.

Govoreći o lengyelskoj kulturi u Srijemu, Slavoniji i Bosni, J. Korošec je ova dva naselja uvrstio u neolitsku skupinu sremsko-slavonskog neolita. Po njegovom mišljenju su u Donjem Klakaru zastupljeni vinčanski i butmirski elementi, a u Donjoj Mahali nešto više lengyelski elementi. Za njega je naselje u Donjem Klakaru izrazit primjer sremsko-slavonske kulture, dok je ono u Donjoj Mahali nešto mlađe i pripada samom kraju neolitskog doba¹⁰⁹).

Moram ovdje prvo podvući da su naša dva posavska naselja neposredno vezana za susjedno područje preko Save, u kojem žive elementi mlađeg kamenog doba Podunavlja. Pri tome prvenstveno mislim na naselja u Bapskoj, Bogdanovcima, Samatovcima, Sopotu kod Vinkovaca i sl.¹¹⁰), gdje nalazimo neke karakteristične elemente koje smo citirali kod keramike Donjeg Klakara. Među njima na prvo mjesto stavljam kljunaste drške i kruškolike vaze sa oštrije naglašenim trbuhom¹¹¹). Vaze na nozi su takođe poznate u okviru ove grupe naselja¹¹²), što samo upotpunjuje kulturne veze. Najzad treba reći da jedna vaza iz Bogdanovaca kod Vukovara ima ukras trakaste, prekinute spirale, koju bih bez ikakvog dvoumljenja mogao pripisati Donjem Klakaru¹¹³).

Prema tome J. Korošec je tačno odredio opće kulturno mjesto naših dvaju posavskih naselja.

Već je V. Miložić konstatovao da sremsko-slavonska neolitska grupa ima u inventaru vrlo mnogo srodnih elemenata sa Lengyelskom kulturom¹¹⁴). Tako se zaista dobiva širi lanac veza između Donjeg Klakara i Donje Mahale s jedne strane i neolita Podunavlja s druge strane.

Veze ova dva naselja sa vinčanskom i butmirskom kulturom su male. Tu bi valjda došle u obzir sporadične bikonične zdjele, ali na njima nema kaneliranih ornamenata, koji su inače karakteristični za vinčansku kulturu. Cilindrične i zvonolike noge su svojina sremsko-slavonske i Lengyelske kulture, a isto tako su kruškolike vaze sa oštro naglašenim trbuhom sastavni dio lengyelskih keramičkih oblika. Zato bi se prije moglo govoriti o uticaju ovog kompleksa na Butmir nego obratno.

¹⁰⁹) J. Korošec, Lengyelska kulturna skupina u Bosni, Sremu in Slavoniji, Arheološki vestnik VIII/3—4, Ljubljana 1957, str. 179—180 i 184.

¹¹⁰) S. Dimitrijević, Problem neolita u Slavoniji i Sremu (rukopis), vidi poglavlje o bapsko-lengyelskoj kulturi; vidi i R. Bižić-Dreksler, Samatovci — neolitsko naselje kod Osijeka, Zbornik Matice Srpske, sv. 12, Novi Sad 1956, str. 17—38 (posebno T. I i IX).

¹¹¹) S. Dimitrijević, l. c. T. 22; R. R. Schmidt, 1945, S. 122, Fig. 70 (1, 6, 10, 11).

¹¹²) S. Dimitrijević, l. c., T. 22 i 31; Miložić, 1949, Taf. 38.

¹¹³) S. Dimitrijević, l. c., T. 27 (3).

¹¹⁴) Miložić, 1949, S. 83.

U ovom pogledu J. Korošec, dakle, nema pravo, jer veze sa vinčanskom kulturom nisu dovoljne niti za određivanje hronološkog mjesta naše posavske grupe. Naprotiv, za hronološko određivanje su od bitne važnosti veze sa sremsko-slavonskom kulturnom grupom.

Sremsko-slavonska kulturna grupa se razvijala, po mišljenju V. Miložića, kroz pet kulturnih faza, počevši od kasne starčevačke do vučedolske kulture. U trećoj fazi su se definitivno razvili svi oni elementi koji ovu kulturnu grupu odvajaju kao posebnu neolitsku cjelinu. Naselje u Donjem Klakaru bi se sasvim uklapalo u ovu fazu sremsko-slavonske kulture. Pošto je ova faza paralelna sa Vinčom C¹¹⁵), dakle sa vinčansko-pločničkom fazom u Vinči, onda bi i naselje u Donjem Klakaru odgovaralo ovom periodu vinčanske kulture. Vjerovatno je naše naselje bilo bar djelimično paralelno i sa Vinčom D. U hronološkom sistemu Stojana Dimitrijevića (koji je termin sremsko-slavonska kultura zamijenio sa terminom bapsko-lengyelska kultura!) Donji Klakar bi bio paralelan sa bapsko-lengyelskom fazom I-B i djelimično fazom II, što sasvim odgovara naprijed izvedenoj skali¹¹⁶).

Prema usvojenoj hronologiji za Vinču, život u Donjem Klakaru je trajao negdje između 2300—2100. (2000) god. pr. n. e.

Donja Mahala će vjerovatno imati za jednu nijansu drugačiju hronološku skalu. Kljunaste drške, tako brojno zastupljene u ovom nalazištu su veoma dobro poznate u neolitskoj kulturi Lužianky, u jugozapadnoj Slovačkoj¹¹⁷). Tamo one idu u mlađi, a djelimično u srednji neolitski period. Ovakve drške su upotrebljavane i na posudama Bükk-kulture u Mađarskoj (vjerovatno u njenoj mlađoj fazi)¹¹⁸). Ne smijemo mimoći ni činjenicu da su kljunaste drške vezane i za oblik bute, koji je jedna izrazita keramička forma u Podunavlju. Vinčanska kultura je vjerovatno odatle preuzela ovaj oblik, ali ga je zadržala samo u obliku svojih starijih faza.

Sve ovo govori da kljunaste drške u okviru podunavskog i srednjoevropskog neolita imaju nešto stariju tradiciju. A onda bi se to moralo odnositi i na naselje u Donjoj Mahali, gdje su one izvornije nego u Donjem Klakaru. Za ovakvu tezu bi govorele i cilindrične noge sa proširenom bazom, koje su u keramici Varoši znak starijih faza. — Zbog toga bih bio sklon da početak života u Donjoj Mahali stavim nešto malo ispred početka života u Donjem Klakaru. Ovdje se, naravno, ne rukovodim nedotjeranošću keramike i njenom grubošću, nego isključivo navedenim komparativnim elementima.

¹¹⁵) Miložić, 1949, S. 83—84.

¹¹⁶) S. Dimitrijević, o. c., vidi poglavlje o odnosu bapsko-lengyelske kulture prema sjevernoj Bosni i butnirskoj kulturi, kao i poglavlje o genezi bapsko-lengyelske kulture, gdje govori i o njenoj raširenosti u Bosni.

¹¹⁷) B. Novotný, Slovensko v mladšej dobe kamenej, Bratislava 1958, T. XX.

¹¹⁸) F. v. Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn, Arch. Hung., Budapest 1929, S. 36, T. XXIII, 5, 6.

Prirodno, naša dva posavska naselja su živjela uglavnom paralelno, samo bih početak života u Donjoj Mahali stavio nešto ispred 2300. god. pr. n. e.

d) *Kakanjska kulturna grupa* je dobila svoje ime po svom glavnom predstavniku, a dosada su poznata u svemu dva nalazišta te kulture. To su Kakanj i Arnautovići; oba leže na rijeci Bosni i geografski su vrlo bliska jedan drugom.

Naselje u *Kaknju* (danas rudnik kod Visokog) leži na ušću rječice Zgošće u rijeku Bosnu. Locirano je vrlo zgodno na uzvišenoj obali, a prema prikupljenim nalazima protezalo se na površini od 20.000 m². Svakako veliko naselje za ove krajeve! Prilikom istraživačkih radova opaženi su neki zanimljivi arhitektonski detalji, o čemu će biti govora u poglavlju o materijalnoj kulturi.

Arheološki nalazi u *Kaknju* su odmah pokazali da se ovdje radi o jednoj sasvim posebnoj neolitskoj kulturi u srednjoj Bosni. Ova kultura, doduše leži na istoj teritoriji na kojoj je rasprostranjena i butmirska kultura, ali te dvije grupe pokazuju znatne hronološke i kulturne razlike.

U *Kaknju* su relativno rijetka glačana kamena oruđa, a među njima na prvom mjestu stoje tzv. kalupaste sjekire. Sitan kremenit alat je daleko češći. Izvanredno je karakteristično da kod kremenog oruđa nema vrhova strelica, a s druge strane veoma mnogo dolaze rudimentarno obrađeni primjerci kremenog alata. — Pored ovoga, u *Kaknju* su zapažena brojna koštana oruđa: koštana šila, a zatim razne spatule-lopatice.

U keramičkoj robi iz *Kaknja* razlikujemo nekoliko najvažnijih komponentata, a mogli bi ih poredati ovim redom:

— neznatni ostaci impesso keramike (dosada svega jedan primjerak),

— relativno brojni ostaci grube, barbotinske robe i keramike grube izrade sa običnim plastičnim ukrasima (T. X, 3, 4, 6),

— veze sa cilindričnim i zvonolikim šupljim nogama. Kod grublje robe su noge dosta niske i zvonolike, a recipijent će vjerovatno imati oblik polukalote. Kod finije rađenih posuda se radi o visokim nogama, cilindričnog oblika (T. X, 1), a recipijenti su redovno bili izvedeni u obliku plitkih tanjira. Nađeno je dosta ovakvih tanjira; oni redovno imaju malo uvijen i zaravnjen obod,

— ritoni na četiri noge, sa koso postavljenim recipijentom i velikom trakastom drškom; noge su zadebljale i dole klinastog oblika (T. IX, 1-4),

— u ornamentalnom sistemu finije rađene keramike dominiraju plastični i urezani ornamenti. Kod urezanih ornamenata radi se isključivo o linearnim motivima, jer se i trake i trouglovi ispunjavaju samo urezanim crticama. Za ukrašavanje ritona na četiri noge upotrebljava se i crvena pastozna boja. Ovom bojom se boji unutrašnjost i donji dio recipijenta, kao i unutarnji dio velike drške¹¹⁹).

¹¹⁹ A. Benac, Osnovna obilježja neolitske kulture u *Kaknju*, GZM (N. S.) 1956, str. 167 i dalje.

Drugo nalazište ove kulture je pronađeno u *Arnautovićima*, mjestu udaljenom 3 km od Visokog. I položaj naselja i nalazi odgovaraju uglavnom onom u Kaknju. Jedino se kod keramičkih nalaza osjećaju izvjesna manja odstupanja ili — bolje rečeno — izvjesne nadopune. Tako su se u *Arnautovićima* ubacile i crno glačane biko-nične zdjele, što je svakako potpuno nov elemenat u okviru ove grupe. Ponekad su ove zdjele dekorisane ovalnim udubljenjima. Kao drugi važan elemenat spomenuo bih visoke noge od vaza na nogama, koje imaju gotovo cilindričan (valjkast) oblik i unutarnju šupljinu. Konačno, ovdje opažamo i neke ornamentalne razlike. Prilično su česte trake ili slični motivi sa nemarno izvedenim šrafiranjem (T. IX, 5—6). Takvi ornamenti dolaze i na zdjelama i na zadebljanim nogama ritona. Mislim da je ovo vrlo važan elemenat kod određivanja kulturnih paralela. Na jednom malom fragmentu iz *Arnautovića* izveden je, konačno, neki spiraloidni motiv u tehnici udubljivanja. Fragment je mali, ali nema sumnje da se radi baš o takvom tipu ornamenta¹²⁰).

Na osnovu ovakve keramičke slike posve je jasno da je kakanjska kultura jedna kombinovana neolitska civilizacija. Ona je sastavljena od dvije glavne kombinacije: prva je porijeklom iz Podunavlja a druga sa jadranske obale. Obadvije su jako karakteristične.

U prvu komponentu bih prvenstveno ubrojio barbotine keramiku i *impresso robu*. Oba ova keramička vida su preuzeta iz *Starčevo—Körös kompleksa*¹²¹). Zadnji odbljesak *impresso robe* u Kaknju je svakako znak izumiranja ove keramičke vrste, a to znači da početak života u Kaknju pripada samom kraju starčevačke kulture. Jedna noga trougaonog presjeka iz *Kaknja*¹²²) će vjerovatno odgovarati takvim nogama žrtvenika iz okvira *Körös kulture*¹²³). Ako bi uzeli da *Körös* pripada mlađem periodu *Starčevo—Körös kompleksa*¹²⁴), onda bi naša prethodna konstatacija još čvršće stajala. — Poznata je stvar da je najdonji stratum u *Vinči* pripadao kraju starčevačke kulture i da onda prelazi u najstariji stupanj *vinčanske kulture*¹²⁵). U najstarijem periodu *vinčanske kulture* (*Vinča A, B₁*) su vrlo zapažene grube posude sa ukrasima izvedenim vertikalnim povlačenjem prsta¹²⁶). To je upravo ono što vidimo u Kaknju. Prema tome, početak života u Kaknju odgovara i početku života u *Vinči*. Pošto je početak *vinčanske kulture* paralelan sa krajem starčevačke kulture, onda ćemo se najbolje izraziti ako kažemo da je početak *Kaknja* paralelan sa prelazom *Starčevo—Vinča*.

¹²⁰) Materijal još nije objavljen, a nalazi se u Zavičajnom muzeju u Visokom.

¹²¹) Vl. *Milojčić*, *Körös—Starčevo—Vinča*, *Reinecke Festschrift*, 1950, S. 109—110; vidi i *Cović*, 1960—61, VI stratum.

¹²²) A. Benac, *Osnovna obilježja*, 1. c., str. 175, Sl. 2.

¹²³) B. Banner, *A Békéscsaba-fényesi sírmező*, *Dolgozatok VIII*, 1932, T. XXIV, 18, 19 i dr.; I. Kutzian, *The Körös culture*, *Diss. Pann.* II, 23, 1944, T. XXX — XXXVI.

¹²⁴) Vl. *Milojčić*, *Körös—Starčevo—Vinča*, 1. c., S. 118; *Milojčić*, 1949, S. 94.

¹²⁵) *Garašanin*, 1951, str. 12—13.

¹²⁶) *Vasić*, *Vinča IV*, T. I, 1.

Vrio važan ornamentalni motiv u kakanjskoj kulturnoj grupi su plastični ornamenti, koji idu u vertikalnom smjeru ili su izvedeni u obliku polukrugova uz rubove pomenutih tanjira. Ovo je nekakva posebna karakteristika kakanjske grupe, jer se inače ne pojavljuje u okviru bosanskog neolita.

Ako bismo željeli da nađemo neke paralele ovom ornamentalnom maniru, onda mi se čini da moramo ići dosta daleko, čak do područja Boian kulture u Rumuniji. U okviru te kulture su jako omiljene plastične linije, koje idu u vertikalnom smjeru¹²⁷). Tamo je dosta česta i ornamentika u vidu kosog barbotina¹²⁸), što se odlično slaže sa odgovarajućim pojavama u Kaknju. Moram, doduše, naglasiti da su plastični motivi omiljeni i u Gumelnitsa kulturi¹²⁹), ali će oni u toj kulturi vjerovatno predstavljati ostatak jedne starije tradicije.

U hronološkom pogledu bi se i ova paralela potpuno slagala sa onom prethodnom. Po Miloševićovoj hronologiji, Boian II se lijepo sinhronizira sa prelaznim periodom Starčevo—Vinča, a tu negdje spada i prvi početak Gumelnitsa kulture¹³⁰). S obzirom na geografske i kulturne veze Boian kulture sa Podunavljem, prodor ovih keramičkih elemenata do Kaknja je samo odraz tih veza.

Kada smo ustanovili puteve ovih kulturnih elemenata do Kaknja, neće nas iznenaditi ni postojanje nekih konkordansa sa starčevačkom kulturom u sjeveroistočnoj Bosni. Tu opet mislim na barbotinsku tehniku obrade i ukrašavanja površina, koja je obilno zastupljena u starčevačkom kulturnom sloju Gornje Tuzle¹³¹). Uz to bih spomenuo i visoke noge od vaza na nozi, koje imaju donekle valjkast oblik i unutarnju šupljinu. Te noge pripadaju keramičkom inventaru sa kraja VI stratuma u Gornjoj Tuzli i, prema tome, odgovaraju samom kraju starčevačkog stratuma i prelazu u vinčansku kulturu¹³²). To je još jedan dokaz da su prethodne paralele sasvim pravilno postavljene.

Konačno, u Arnautovićima smo spomenuli u okviru čiste kakanjske kulture i bikonične zdjele sa crnoglačanom površinom. To je jedan od elemenata koji će prethoditi velikom broju takvih vaza u butmirskoj kulturi¹³³).

Druga komponenta kakanjske kulture u osnovi je sasvim strana prethodnim elementima. Tu se radi o ritonima na četiri noge i urezanim ornamentalnim motivima.

Ritoni na četiri noge i oblici njihovih nogu su čisto jadranskog porijekla u ovoj bosanskoj grupi. Neolitska naselja u Danilu kod

¹²⁷) V. Christescu, Les stations préhistoriques du Lac de Boian, Dacia II, 1925, p. 293—294, Pl. XXXIV — XXXV.

¹²⁸) Ibid., Pl. XXXIV.

¹²⁹) Vl. Dumitrescu, Fouilles de Gumelnita, Dacia II, 1925, p. 68—69, Fig. 37—40.

¹³⁰) Milošević, 1949, vidi sinhronističku tabelu na kraju knjige.

¹³¹) Cović, 1960—61, vidi obradu nalaza iz VI stratuma.

¹³²) Ibid.

¹³³) Radimský i Hoernes, 1895, S. 24, Fig. 40—41, S. 16, Fig. 21.

Sibenika¹³⁴) i Smilčiću kod Zadra¹³⁵) upravo obiluju ovakvim keramičkim tvorevinama. Pa i sam oblik ritona je sasvim identičan. Čini mi se da je ovaj keramički oblik ujedno i najčvršća veza između kakanjske grupe i jadranskih naselja iz srednjeg neolita. — U ovom slučaju možda iznenađuje činjenica što se ova identičnost u obliku ne odražava i u ornamentici. Ritoni u Smilčiću i Danilu su bogato ukrašeni spiraloidnim motivima, motivima u obliku meandra i sl.¹³⁶). To su oni isti motivi koji daju tamošnjoj keramici onako dekorativan izgled. Na nogama i recipijentima ritona u kakanjskoj kulturi nećemo naći ovakve motive. Ovdje su ukrasi mnogo jednostavniji: pretežno urezani trakasti motivi sa linearnim šrafitiranjem. No, u jednom dekorativnom maniru postoji ipak potpuna saglasnost. Unutrašnjost i donji dio recipijenta, kao i donji dio drški ovih vaza u ove dvije neolitske grupe su prevučeni crvenom bojom koja se otire. Tu nema nikakve razlike.

Mislim da će se i neki ornamentalni motivi u kakanjskoj grupi morati uklopiti baš u njenu jadransku komponentu. Urezani ornamenta su često izvedeni nemarno. To posebno vrijedi za takve motive u Arnautovićima. Zar nas to ne podsjeća na odgovarajuće ornamente na keramici iz nekih neolitskih nalazišta Italije¹³⁷)? Takvu ležernost i izvjesnu nedorađenost motiva ne možemo sresti u okviru trakaste keramike, jer tamo vlada strogo proračunata ozbiljnost. Spomenuo bih uz to da su noge ritona iz nalazišta Caverna del Muschio (Aurisina kod Trsta) ukrašene na sasvim isti način kao i ove iz kakanjske grupe. I tamo šrafitirane urezane trake opasuju zadebljale noge ritona¹³⁸). Tako nekako dolazimo do zaključka da je urezana ornamentika u istom obliku doprla do centralne Bosne i okoline Trsta.

Možda će nešto posebno predstavljati motiv tzv. bodljikave žice na nekim nogama ritona iz Kakanja. Ovaj motiv kao da izlazi iz dosada tretiranih paralela i kulturnih odnosa. Motiv bodljikave žice se najčešće upotrebljava u okviru volutove keramike Češke¹³⁹). Tamo su, doduše, ovakvi motivi izvedeni nešto pažljivije, ali je to po tehnicima izvođenja i izgledu isti motiv.

Ovo bi bila još jedna komponenta, ali ona nije tako bitna niti se može usporediti sa one dvije glavne komponente u kakanjskoj grupi.

Paralele koje smo ovdje izveli opet tačno određuju i apsolutnu hronologiju kakanjske neolitske grupe. Kao polaznu tačku uzimam

¹³⁴) Korošec, 1958, str. 54—59.

¹³⁵) Materijal se nalazi u praistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zadru.

¹³⁶) Korošec, 1958, Prilozi (1959), T. XVII—XXV.

¹³⁷) M. Mayer, Molfetta und Matera, Leipzig 1924, T. XIII m; P. Laviosa Zambotti, Le più antiche culture agricole europee (1943), T. IX—XI.

¹³⁸) Materijal sam pregledao u Padovi ljubaznom dozvolom pok. prof. Raffaella Battaglia.

¹³⁹) A. Stocký, Pravěk země české, Díl I, Prag, 1926. T. XIX (17—18), XXIII (6, 16).

konstataciju da početak života u Kaknju pada u vrijeme prelaza iz starčevačke u vinčansku kulturu. Prema već navedenoj hronološkoj skali za početak vinčanske grupe u sjeveroistočnoj Bosni, stavio bih početak života u Kaknju oko 2600. god. pr. n. e. S obzirom da su u Kaknju ipak zapaženi elementi starčevačke kulture, vjerovatno je da će donja hronološka granica u Kaknju padati nešto niže. Zato bih kao najstarije vrijeme u kojem je mogao početi život u Kaknju uzeo 2700. god. pr. n. e.. Čini mi se da je naselje u Arnautovićima nešto malo mlađe. Tamo nema uopće govora o impresso keramici, a niti onih rijetkih elemenata Körös kulture koji su spomenuti u Kaknju. Mislim da su ovdje presudne ornamentalne razlike između Arnautovića i Kaknja. Stoga bih početak života u Arnautovićima sinhronizirao sa početkom vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni, a to znači da bih ga stavio oko 2.600. god. pr. n. e.

Kraj života u kakanjskoj grupi je paralelan sa početkom života butmirske kulture u Butmiru. Ovo znači vrijeme oko 2400. god. pr. n. e.

U cjelini uzeto, kakanjska kultura obuhvata srednje neolitsko doba, ali u oblasti centralne Bosne predstavlja najstariju neolitsku grupu.

e) *Butmirska kulturna grupa* je bez sumnje bila dosada najpoznatija neolitska pojava u Bosni, pa i jedna od najznačajnijih kultura na Balkanu. Tome su mnogo doprinijele visoke umjetničke kvalitete keramičkih i plastičkih izrađevina u samom Butmiru, po kojem je i ova grupa dobila svoje ime. Danas je to samo jedna od mnogih neolitskih grupa u Bosni, koja se, doduše, i dalje odlikuje svojim umjetničkim kvalitetima.

Butmirsku grupu danas sačinjavaju tri glavna nalazišta (Butmir, Nebo i Kraljevine¹⁴⁰) i dvije male stanice. Sva tri glavna naselja imaju potpuno istu kulturnu osnovu kada se gleda na keramičke izrađevine, ali među njima postoje ipak tolike razlike, da svako ovo naselje predstavlja posebnu individualnost u okviru butmirske kulturne grupe. To posebno vrijedi u odnosu između Kraljevina i druga dva glavna naselja ove grupe.

Butmir je već jako mnogo tretiran u domaćoj i svjetskoj literaturi. Ipak bih dao nekoliko podataka i podsjetio na neke važnije kulturne elemente iz ovog naselja.

To naselje je smješteno uz obalu rijeke Željeznice, a u isto vrijeme leži blizu izvora rijeke Bosne. Oko naselja se prostire manja ravnica, zatvorena brdima, pogodna za zemljoradnju, dok su okolna brda pružala odlična lovišta u to vrijeme. Istraživači ovog lokaliteta su ostavili izvjesne podatke o zemuničkim jamama, o čemu će biti kasnije govora.

Butmir je neobično bogat glačanim kamenim oruđem i kremenim alatom. Zastupljeni su gotovo svi oblici glačanog oruđa koji su poznati u Podunavlju i srednjoj Evropi; od kremenog oruđa su posebno

¹⁴⁰) Benac, 1952, 81 i dalje.

brojni nožići, strugalice, strugači i strelice. — Koštani alat u ovom naselju nije upotrebljavan.

Kulturna fizionomija Butmira određena je njenom keramikom i plastikom. U gotovo 3 m debelom sloju pronađene su ogromne količine ovog materijala, a odlična publikacija (u ilustrativnom pogledu) pružila je mogućnost svakom prahistoričaru da se temeljito s njima upozna¹⁴¹).

Keramički oblici se kreću između nekih standardnih oblika i onih posebnih, koji će obilježavati individualnost ovog naselja u okviru bosanskog neolita.

Među prve bih ubrojio konične i bikonične zdjele¹⁴²) i vaze na nozi¹⁴³). Noge ovih vaza su zvonolike ili cilindrične sa proširenom bazom. Bikonične zdjele su pretežno ukrašene kanelurama na gornjem konusu, a uz to su neke ukrašene jednim ili sa više nizova plastičkih dugmeta na ramenu. Samo rijetko su na ramenu izvedena okrugla udubljenja¹⁴⁴).

Posebnu grupu keramičkih oblika čine tzv. kruškolike vaze (T. XI, 2), sa malim i nenaglašenim otvorom i vaze na prstenastoj nozi (T. XII, 3), sa istim otvorom¹⁴⁵). U ovu grupu bih ubrojio i vaze sa loptastim gornjim a cilindričnim donjim dijelom¹⁴⁶). Kod ovakvih vaza se vjerovatno radi o spajanju u jednu cjelinu dvočlanih posuda.

Pored ovih oblika dolaze još: čaše¹⁴⁷), bikonične vaze sa uskim otvorom¹⁴⁸), visoki konični sudovi sa proširenim donjim dijelom¹⁴⁹), bikonični viši sudovi¹⁵⁰), žrtvenici sa četiri noge¹⁵¹) različito minijaturno posuđe¹⁵²) i sl. Od ovih minijaturnih posuda posebno bih istakao male vaze kruškolikog oblika, vazice u obliku flaše i vazice sa zašiljenim dnom.

Svi dosada navedeni oblici vaza spadaju u grupu fine i polufine robe. Površina je tamnog, tamnosivog, sivosmeđeg ili smeđeg tona.

Gruba keramika je pretežno smeđih tonova (najviše sivosmeđi i ciglastosmeđi), a onda dolaze tamnosivi tonovi. U oblicima pretežu konični sudovi, ukrašeni plastičnim trakama i plastičnim ispupčenjima namjesto drški.

U ornamentalnom pogledu daleko pretežu trakasti i spiraloidni motivi (T. XI, 2, 3—4, 6, T. XII, 2—6). Prvi su ili ograničeni urezanim trakama i ispunjeni tačkicama, ili su izvedeni samo pomoću bocanih tačkica. Spiraloidni motivi su plastični, udubljeni, urezani ili

¹⁴¹) Radimský i Hoernes, 1895; Fiala i Hoernes, 1898.

¹⁴²) Radimský i Hoernes, 1895, S. 16, Fig. 21, S. 19, Fig. 36, 39, S. 24, Fig. 40—43; Fiala i Hoernes, 1898, T. VII, 9.

¹⁴³) Radimský i Hoernes, 1895, S. 17, Fig. 26, 27.

¹⁴⁴) Ibid., S. 16, Fig. 21.

¹⁴⁵) Fiala i Hoernes, 1898, T. VI, 1, 3, 6.

¹⁴⁶) Ibid., T. VIII, 2.

¹⁴⁷) Ibid., T. VI, 12, T. VII, 5, 10.

¹⁴⁸) Ibid., T. VI, 2.

¹⁴⁹) Ibid., T. VII, 4, 6.

¹⁵⁰) Ibid., T. VII, 14.

¹⁵¹) Ibid., T. VI, 9, T. VII, 7.

¹⁵²) Ibid., T. VI, 4, 5, 7, 8, T. VII, 11, 12, 13, 15.

izvedeni u obliku različitih spiraloidnih traka¹⁵³). Vrlo često se kod spiraloidnih motiva radi o S i C motivima, odnosno o njihovim kombinacijama.

Poslije ovih standardnih ukrasa, navodim vrlo različite druge geometrijske motive: rombove, trouglove, kvadrate, cik-cak trake, kružne segmente i sl.¹⁵⁴). Treba posebno podvući da u butmirskoj ornamentici vlada jedan strogi geometrijski stil, u kojem su izuzetno dozvoljena neka odstupanja.

I u oblicima i u ornamentici ima nekoliko detalja koji ne spadaju u redovne pojave na butmirskoj keramici i o njima će biti riječi kod razmatranja odnosa sa drugim neolitskim grupama i hronologiji naselja.

U umjetničkoj djelatnosti stanovnika Butmira vrlo važnu ulogu igrala je i plastika. To je zapravo jedino neolitsko naselje u Bosni koje obiluje plastičnim tvorevinama. Butmirski majstori — umjetnici su izrađivali ljudske i životinjske figure, no svakako pretežno ljudske figure (T. XXVI).

Detalji odijela, nakita ili kose na ljudskim figurama izvode se istim tehničkim manirima kao i ukrasi na keramici (urezane linije, tačkice, različite trake i sl.). Po tome se vidi da su isti majstori radili oba proizvoda i da je u Butmiru vladao jedinstven umjetnički ukus. Inače, ljudske figure su — prema sačuvanim primjercima — prikazane u stojećem položaju. Noge su nekad posebno označene ili modelovane, ali u većini slučajeva je donji dio figure valjkast. Baza im je u tom slučaju malo proširena, da bi mogle stabilno stajati.

Po izgledu glave butmirske figure dijelimo na:

— realističke, kod kojih se čak razlikuju i određeni rasni tipovi (negroidni, anadolski ili alpski)¹⁵⁵),

— sumarno rađene glave, na kojima je obično predstavljen samo nos¹⁵⁶),

— maske, sa naglašenim pojedinim dijelovima lica¹⁵⁷) i

— adoranti¹⁵⁸).

Ruke su redovno dosta nemarno rađene, pa su prsti rijetko predstavljeni. — Ima par primjera nogu, na kojima kao da je majstor predstavio urezanim linijama neku vrstu obuće¹⁵⁹). Gluteji su gotovo uvijek naglašeni, a na jednoj statueti su na leđima izvedena plastična ispupčenja u vidu ožiljaka. Ovu statueta je zbog toga M. Hocmes nazvao crnkinjom¹⁶⁰).

¹⁵³) Ibid., T. VIII, T. IX.

¹⁵⁴) Radimský i Hoernes, 1895, T. V—VIII; Fiala i Hoernes, 1898, T. X — XIII.

¹⁵⁵) Radimský i Hoernes, 1895, T. II, 1, 2, T. III, 1; Fiala i Hoernes, 1898, T. II, 1—4.

¹⁵⁶) Radimský i Hoernes, 1895, T. II, 10, 11.

¹⁵⁷) Fiala i Hoernes, 1898, T. II, 6—14.

¹⁵⁸) Ibid., T. III, 13, 15.

¹⁵⁹) Ibid., T. IV, 10, 11.

¹⁶⁰) M. Hocmes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, 1925, S. 288. M. Vasić ovo sasvim negira; vidi M. Vasić, *La »negresse« de Butmir*, *Odbitka z Księgi Pamiątkowej ku czei prof. Wł. Demetrykiewicza*, p. 118.

Zivotinjske figure su izvedene vrlo shematično¹⁶¹⁾ i u tom pogledu se jako razlikuju od ljudskih figura.

Drugo je naselje butmirske kulture Nebo u dolini rijeke Bile kod Travnika. Ono sadrži sve one osnovne kulturne osobine koje smo vidjeli i u Butmiru. Pri tome prvenstveno mislim na keramiku.

No, u kulturnom inventaru Neba se javljaju i neki novi elementi, koji ipak ovom naselju daju posebnu individualnost. Da navedem odmah dva glavna elementa: a) na Nebu je vrlo dobro zastupljeno koštano oruđe (naročito šila)¹⁶²⁾, dok ga u Butmiru nema, b) na Nebu su plastične tvorevine veoma rijetke¹⁶³⁾, što je sasvim obrnuto od situacije u Butmiru. Rijetke plastične figure, međutim, po svom izgledu potpuno odgovaraju onima iz Butmira, pa se ovdje radi više o kvantitetu nego o kvalitetu.

U kamenom i kremenom oruđu postoji puna jedinstvenost između dva naselja.

Glavni keramički oblici i ornamentalni ukrasi iz Butmira zastupljeni su i na keramici Neba (T. XI, 1, 5, T. XII, 1). Izvan toga treba podvući da se na Nebu daleko više upotrebljavala crvena boja za bojenje cijelih površina suda i za inkrustiranje¹⁶⁴⁾ i da ima par novih ukrasnih elemenata. To su prvenstveno široko udubljeni cik-cak i spiraloidni motivi¹⁶⁵⁾, koji su preuzeti iz Podunavlja, odnosno kasne Bökk i Theiss kulture¹⁶⁶⁾. A onda dolaze motivi trouglova, izvedeni u tehnici duboreza¹⁶⁷⁾, koji već jako podsjećaju na sistem ukrašavanja u vučedolskoj kulturi ovog područja. Sve su ovo elementi koji na Nebu stoje ipak u drugom planu, dok u prvom planu stoje čisti elementi butmirske kulture.

Naselje Nebo je pružilo i nekoliko vrlo zanimljivih detalja iz stambene kulture, o čemu će takođe kasnije biti riječi.

Vrlo blizu Neba leži Crkvina u Turbetu. Ovo skromno nalazište neće biti ništa drugo nego depandansa Neba. Tu su zastupljeni u vrlo ograničenom obimu kruškolike vaze i trakasti ornamenti sa Neba¹⁶⁸⁾. Osim toga vrlo su brojne bikonične zdjele, sa tamno glavanom površinom i okomitim kanelurama. Zbog toga je J. Korošec smatrao da su ovdje dominantni elementi vinčarske kulture¹⁶⁹⁾. Ne treba, međutim, zaboraviti da su ove zdjele sastavni elemenat i butmirske kulture¹⁷⁰⁾.

Posebno je zanimljivo nalazište butmirske kulture u Kraljevinama kod Novog Šehera. Naselje leži na sastavu Miloševića potoka

¹⁶¹⁾ Fiala i Hoernes, 1898, T. V.

¹⁶²⁾ Benac, 1952, T. XXV.

¹⁶³⁾ Ibid., str. 73; A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, GZM (N. S.) 1953, T. VI.

¹⁶⁴⁾ Benac, 1952, T. XIV — XIX.

¹⁶⁵⁾ A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, 1. c., T. XIII.

¹⁶⁶⁾ F. v. Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn, 1. c., T. XXXII — XLI.

¹⁶⁷⁾ A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, 1. c., T. X, 1, T. VIII, 7.

¹⁶⁸⁾ Ovaj materijal nije objavljen.

¹⁶⁹⁾ J. Korošec, Neolitska naseobina na Crkvinama u Turbetu kod Travnika, GZM (N. S.) 1957, str. 10.

¹⁷⁰⁾ A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, 1. c., T. IX, 6—9.

i Lješnice i zauzima ogromnu površinu. Glavni naseljeni prostor u Kraljevinama proteže se u dužinu blizu 500 m, ali sa većim prekidima u naseljavanju terena. Oba potoka valjaju ogromne količine kamenog materijala, pogodnog za izradu oruđa. To je bio jedan od glavnih uzroka naseljavanja neolitskih stanovnika na ovom mjestu. Osim toga okolina je šumovita i pogodna za lov.

Iskopavanja na ovom nalazištu izvršio je prvo Tomo Dragičević i objavio o tome samo kratko obavještenje 1897. godine¹⁷¹). Nešto kasnije vršio je iskopavanja V. Čurčić, sakupio prilično veliki materijal, ali nije nikada objavio o tome izvještaj niti je publikovao materijal. Tek 1914. g. dao je C. Truhelka neka osnovna objašnjenja o ovom naselju¹⁷²). Pošto je bila nepoznata stratigrafija naselja, izvršio sam 1958. godine manje sondažne radove na ovom nalazištu da bih dobio o tome neku sliku. Zato dajem samo nekoliko podataka više nego o drugim naseljima.

Kulturni sloj je ovdje debeo svega 40—80 cm. Na takvoj dubini postojao je samo jedan stratum, koji pripada jednoj jedinstvenoj civilizaciji. To je u stvari stratum butmirske kulture. Među ranije sakupljenim materijalom zapaženo je i nekoliko fragmenata grube keramike, svijetlo ciglaste boje, sa barbotinski izvedenom površinom. Oni ne pripadaju butmirskoj kulturi, nego jako liče starčevačkoj gruboj keramici u Gornjoj Tuzli. Prilikom sondažnih radova nije nađen nijedan takav komad. Prema tome, možda se radilo o retardaciji ili o horizontalnoj stratigrafiji. Ukoliko se radi o ovom drugom slučaju (što nije isključeno), onda će dijelovi zemljišta sa ovim starijim kulturnim slojem biti sasvim neznatni. Prilikom sondažnih radova na šest različitih mjesta nisam, međutim, naišao na ovakav stariji sloj¹⁷³).

Čitav kulturni sloj izgleda sasvim siromašan u građevinskom pogledu. Nema nikakvih ostataka pečenog lijepa, kao što je slučaj u drugim odgovarajućim naseljima. Svega je nađena jedna radionica kamenog oruđa. Ona se sastojala od većeg brusa, učvršćenog na kamenoj podlozi, a oko toga masa kamenih otpadaka i četiri dovršene kamene sjekire. Uz kameni brus bilo je malo ognjište; položeno je na tlo sa tankom prevlakom pečene zemlje.

Kameno i kremenno oruđe je isto kao i u Butmiru. Jedino treba istaći da je u Kraljevinama sakupljen vrlo velik broj kamenih sjekira koje su samo okresane¹⁷⁴). Svojim izgledom ovakve sjekire jako liče na campignienske tipove¹⁷⁵), iako se ovdje radi o daleko mlađem

¹⁷¹) T. Dragičević, Nalazište iz neolitskog doba u Kraljevinama kod Novog Sehera, GZM 1897, str. 161—167.

¹⁷²) C. Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, GZM 1914, str. 53—58.

¹⁷³) Prilikom sondažnih radova učestvovao je i kustos Đ. Basler i pružio mi odličnu pomoć.

¹⁷⁴) C. Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, 1. c., sl. 9—10 (materijal u suštini nije objavljen).

¹⁷⁵) R. Nougier, Les civilisations campigniennes en Europe occidentale, 1950, Fig. 82—89.

praistorijskom periodu. Naravno, prisustvo velikog broja okresanih sjekira može se posmatrati iz nekoliko aspekata i ja ću kasnije pokušati da ih osvijetlim (T. XXXIII, 2).

Nalazi keramike u Kraljevinama su daleko slabiji nego u Butmiru ili Nebu. No, to je neosporno keramika koja ide u krug butmirske kulturne grupe. Mi opet vidimo vaze sa malim, nenaglašenim otvorom, kruškolike vaze, vaze na zvonolikoj nozi i na cilindričnoj nozi sa proširenim dnom, zdjele i sl. U ornamentici dominiraju trakasti i drugi geometrijski motivi, izvedeni pretežno bez urezanog okvira, uz to su naravno, upotrebljavani i spiraloidni ukrasi, ali u Kraljevinama poznajemo samo urezane spiraloidne motive¹⁷⁶⁾. Nema plastičnih spirala, niti kombinacije S i C motiva, na koje smo navikli u Butmiru i Nebu. Tako izgleda da se ovdje radi o linearnim spiraloidnim motivima, što će vjerovatno ukazivati na određeno hronološko nijansiranje prema drugim nalazištima butmirske kulture.

Na bikoničnim zdjelama je gornji konus obično ukrašen vertikalnim kanelurama, a ponekad i sa redovima plastičnih dugmeta. To će opet odgovarati zdjelama u Butmiru.

Ukrašene i neukrašene glačane vaze su redovno tamnog tona; one su gotovo crne. Grubo rađeno posuđe ima sivu, a samo rijetko i sivosmeđu površinu.

Napomenuo bih, najzad, da je i u *Kiseljaku* (36 km zapadno od Sarajeva) nađeno nešto neolitske keramike¹⁷⁷⁾, koja ima sve osobine ove kulturne grupe. Prema tome, ovo bi bilo peto nalazište butmirske kulture.

Butmirska kulturna grupa je u hronološkom pogledu relativno dobro i sigurno smještena, ali u pogledu porijekla i razvoja te kulture postoje još uvijek dosta razjedinjena mišljenja.

Starija mišljenja se dijele na dvije glavne grupe.

a) Jedni su smatrali da je butmirska kultura nastala neposredno pod egejskim uticajem, gdje je bila jako razvijena spiraloidna ornamentika. Ovamo poglavito spadaju G. Karo¹⁷⁸⁾ i M. Vasić¹⁷⁹⁾.

b) Drugi imaju obrnuto gledište i tvrde da je butmirska civilizacija srednjoevropskog porijekla (iz oblasti sa linearnom keramikom) i da je u Bosni razvijena samo viša forma te kulture. Tu teoriju nose J. Boehlau¹⁸⁰⁾, H. Schmidt¹⁸¹⁾ i dr.

Sve starije teorije bazirane su, dakle, na tumačenju porijekla spiraloidne ornamentike. To je bilo i normalno, jer je ova ornamentika u Butmiru posebno dekorativna.

¹⁷⁶⁾ C. Truhelka, Kulturne prilike..., 1. c., sl. 17.

¹⁷⁷⁾ Fragmente sakupio P. Anđelić, kustos Zemaljskog muzeja. Otkopavanja još nisu izvršena.

¹⁷⁸⁾ G. Karo, Schachtgräber von Mykenai, II, S. 289 i dalje.

¹⁷⁹⁾ M. Vasić, Datovanje Butmira, Zbornik u čast Bogdana Popovića, Beograd, 1929.

¹⁸⁰⁾ J. Boehlau, Die Spirale in der Bandkeramik, Praeh. Zft. XIX, 1928, S. 79 i dalje.

¹⁸¹⁾ H. Schmidt, Cucuteni, Berlin 1932, S. 117.

U novije su se vrijeme pitanjem porijekla butmirske kulture bavili u Jugoslaviji (pored autora) M. Garašanin i J. Korošec, pa i među njima postoji dosta velika razlika u mišljenju.

M. Garašanin je bio iznio tezu da je butmirska kulturna grupa jedna specijalizovana forma vinčanske kulture¹⁸²⁾ i na taj način ovu neolitsku grupu uključio u široki kompleks vinčanske kulture. Kasnije je Garašanin donekle promijenio mišljenje, pa je stao na stanovište da je butmirska kultura nastala spajanjem vinčanskih i lengyelskih kulturnih elemenata¹⁸³⁾. Na tom stanovištu on otprilike i danas stoji.

J. Korošec ima o tome drugo mišljenje. Po njegovom sudu nije postojala nikakva direktna veza između Butmira i Vinče, a do uticaja je moglo doći samo posredstvom neke međustanice¹⁸⁴⁾. Korošec nalazi velike sličnosti između Butmira i Danila kod Šibenika, pa smatra da je danilska komponenta prodrila u centralnu Bosnu i služila kao jedna od baza za stvaranje butmirske kulture¹⁸⁵⁾. Po njegovom shvatanju butmirska kultura je u već formiranom obliku prodrila preko Bosne u Slavoniju. Za slavonsko-sremsku skupinu kaže da je mješavina vinčanskih i butmirskih elemenata, a tek kasnije su nadošli i lengyelski elementi¹⁸⁶⁾.

Spomenuo bih i tezu M. Grbića koji kod nosilaca butmirske kulture vidi veliku ekspanzivnu snagu. On je butmirsku ekspanziju odveo ne samo u Slavoniju, nego ju je proveo preko čitavog Balkana i doveo sve do Kiklada. Isto tako bi se i u Danilu osjećao jak uticaj te ekspanzije¹⁸⁷⁾. Dakle, potpuno suprotno od mišljenja J. Korošca.

Ovdje je navedeno samo nekoliko novijih mišljenja domaćih autora. Mislim da ona dovoljno ilustruju svu raznolikost shvatanja u pogledu porijekla i suštine butmirske kulture. Pri tome jako upada u oči da pojedini autori polaze u ocjeni butmirske kulture od neolitskih civilizacija koje sami odlično poznaju, odnosno najviše obrađuju.

Konačno, ovamo priključujem i svoje vlastito mišljenje.

S obzirom na geografsku rasprostranjenost butmirske kulturne grupe, očito je da je pri njenom širenju odlučnu ulogu igrala dolina rijeke Bosne. Kraljevine kod Novog Šehera su najudaljenije nalazište na sjeveru, ali je i ovo naselje u slivu rijeke Bosne. Mislim da u ovom slučaju posebno treba istaći trakasti ornamentalni sistem na butmirskoj keramici. Čini mi se da je ovo keramička vrsta koja nosi na sebi najčešće elemente trakaste dekoracije. Baš zbog toga mi,

¹⁸²⁾ Garašanin, 1951, str. 109.

¹⁸³⁾ Garašanin, 1954, str. 31.

¹⁸⁴⁾ J. Korošec, Butmirska keramika, Zgodovinski časopis I, Ljubljana, 1947, str. 145.

¹⁸⁵⁾ Korošec, 1958, str. 98—104; vidi o tome i J. Korošec, Nekaj pripomba k izvoru butmirske kulturne skupine, Arheološki vestnik VI/1, Ljubljana, 1955, str. 3—23.

¹⁸⁶⁾ J. Korošec, Lengyelska kulturna skupina v Bosni, Sremu in Slavoniji, Arheološki vestnik VIII/3—4, Ljubljana, 1957, str. 198—199.

¹⁸⁷⁾ M. Grbić, Butmirska ekspanzija, GZM (N. S.) 1956, str. 237—245.

dalje, izgleda da se Butimr i butmirska grupa ne bi nikako mogli odvojiti od područja sa trakastom keramikom. Nosioci te keramike su prodrli dolinom rijeke Bosne do samog njenog izvora.

Pošto se sremsko-slavonska kultura nalazi na rubu područja sa trakastom keramikom, nije ništa neobično da se i u ovoj kulturi nalaze elementi slični onima u butmirskoj grupi. Zbog toga ne bi trebalo pretpostavljati neki prodor nosilaca butmirske kulture prema sjeveru. A da se ne radi ni o uticaju, dovoljno jasno pokazuju neolitska naselja uz Savu, na kojima se ne vidi nikakav osobiti uticaj iz ove grupe.

Nosioci trakaste keramike su, prema tome, činili osnovnu bazu za stvaranje butmirske neolitske grupe. Kažem nosioci, jer ovako snažan elemenat trakaste ornamentike ne može se samo pripisati uticaju. Postavlja se samo pitanje da li je val ovih nosilaca prodor direktno do Butmira u vrijeme razvoja butmirske kulture ili se butmirski stil razvio u Bosni kod prethodno doseljenih nosilaca trakaste keramike. Kod toga mislim na naselje Mujevine u dolini Bile, gdje su zapaženi isto tako trakasti ornamenti. Mujevine su starije i imaju daleko prostiju keramiku. S obzirom na veliku prefinjenost butmirskog stila, bilo bi vanredno teško vezivanje sa starijim stilom Mujevine. Stoga sam mišljenja da se radi o neposrednom prodoru nosilaca butmirske kulture do izvora rijeke Bosne.

Mislim da tu odlučnu ulogu igraju i keramički oblici.

U Butmiru među najkarakterističnije oblike brajamo kruškolike vaze i druge vaze sa malim, nenaglašenim vratom. A ovo je isto tako vrlo značajna osobina keramike iz moldavsko-ukrajinskog kompleksa¹⁸⁸). Nije bez interesa dodati da su u moldavsko-ukrajinskom kompleksu dobro poznate i vaze na nozi i zdjele¹⁸⁹). Sve su to i oblici butmirske keramike, no ovdje nas posebno zanimaju kruškolike vaze, jer ove ne nalazimo niti u vinčanskoj kulturi niti na području sa trakastom keramikom. Zato sam i došao do zaključka da su kod formiranja butmirske kulture učestvovali i neki elementi sa područja moldavsko-ukrajinskog kompleksa. Nosioci trakaste keramike su se prije prodora ka jugu negdje u Podunavlju sreli sa nosiocima ukrajinsko-moldavskog kompleksa (čija su naselja: Tripolje, naselja u Bukovini, Cucuteni u Moldaviji, Erösd u Erdelju) i sa zajedničkim elementima pošli prema jugu.

Ostaje da se razjasni spiraloidna ornamentika i odnosi prema Danilu i Vinči.

Spiraloidni motivi su izazvali najviše diskusije oko butmirske kulture. Na osnovu tih ukrasa su i načinjene one starije teze o porijeklu naše kulture. Spiraloidni motivi su najviše i naveli J. Korošca da postavi svoju tezu o odnosu Danilo-Butmir. On je prvo zauzeo stanovište o kulturnom prioritetu Butmira i nastanku daniilske kulture i na osnovu nekih butmirskih elemenata¹⁹⁰). Kasnije je evolui-

¹⁸⁸) Miložić, 1949, S. 106; Garašanin, 1953, str. 63.

¹⁸⁹) Garašanin, 1953, ibid.

¹⁹⁰) J. Korošec, Nova neolitska kulturna grupa na području Dalmacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV, Split 1952, str. 113.

rao u mišljenju pa je dao prioritet Danilu, s tim da je kraj Danila paralelan sa butmirskom kulturom¹⁹¹). Korošec smatra danas da danilska kultura predstavlja vrlo jaku komponentu u butmirskoj, ali da je određene elemente i butmirska kultura dala danilskoj.

S obzirom na odnos Danilo—Kakanj i Danilo—Egeja, danas je neosporno da Danilo pripada srednjem neolitskom dobu i da je starije od Butmira. (Svoje mišljenje o danilskoj kulturi dao sam u kasnijem tekstu, gdje govorim o toj kulturi).

Cinjenica je da u spiralnoj dekoraciji danilska i butmirska kultura imaju srodnih motiva. Čini mi se da je srodnost naročito uočljiva između Butmira i Bile s jedne strane i Smiljčića s druge strane, jer u Smiljčiću ima i poluplastičnih spiralnih ukrasa kao i u Butmiru i Nebu.

S druge strane, između spiraloidne dekoracije ove dvije grupe postoje i sasvim jasne razlike. U butmirskoj kulturi su to mahom spiraloidni S i C motivi, dok su u danilskoj grupi redovno okruženi trougaonim ili sličnim šrafiranim poljima. U danilskoj grupi ovi motivi su uglavnom potencirani crvenom inkrustacijom, u butmirskoj grupi znatno manje. Moram uz ovo odmah podvući da je i trakasta ornamentika u danilskoj grupi sasvim drugačija nego u butmirskoj.

Kod oblika mi se čini da najvažniju zajedničku komponentu čine male, loptaste vaze na prstenastoj nozi, sa uskim otvorom¹⁹²).

No, kod ove komparacije između dvije grupe, treba uzeti u obzir još dvije činjenice. Prvo, u Bosni je sa danilskom kulturom paralelna u hronološkom pogledu kakanjska kulturna grupa. Međutim, na keramici kakanjske kulture nema spiraloidnih motiva. Ova grupa je primila samo ritone na četiri zadebljale noge, ali sa drugačijom dekoracijom na njima. Drugo, mlađa neolitska kultura u Dalmaciji (hrvatska grupa) nije primila u ozbiljnijoj mjeri dekorativne elemente iz danilske grupe.

Kako sada objasniti dodirne tačke između butmirske i danilske kulturne grupe? Čini mi se samo na dva načina.

U prvom slučaju bi se radilo o potiskivanju nosilaca danilske kulture od strane nosilaca hrvatske, odnosno hrvatsko-lisičićke grupe. U tom slučaju bi se nosioci danilske kulture povukli u unutrašnjost, a samim tim bi se moglo objasniti prodiranje nekih kulturnih elemenata do Bosne.

U drugom slučaju su nosioci danilske kulture i nosioci butmirske kulture primili spiraloidnu dekoraciju i neke druge srodne elemente iz zajedničkog centra. Taj centar bi bio Podunavlje samo što su oni ranije stigli na obale Jadrana nego u centralnu Bosnu.

Zasada bih bio daleko više sklon ovoj drugoj soluciji. Vidjeli smo prije svega da je butmirska kultura prodrila dolinom rijeke Bosne. To bi bio i put svih kulturnih elemenata koje su sa sobom doni-

¹⁹¹) Korošec, 1958, str. 104; isti, Nekaj pripomb k izvoru butmirske kulturne skupine, 1. c., str. 5—25.

¹⁹²) Korošec, 1958, T. LXXXVIII, 8; Posebno je izražen ovaj oblik u danilskoj keramici iz Smiljčića.

jeli nosioci ove kulture. Butmirska keramika ne poznaje, nadalje, bojene ukrase, a ovi su veoma važni za keramiku daniljske kulture. Ne bi zasada mogli naći neki racionalan razlog za selenje samo jedne grupe dekorativnih elemenata.

Prema tome, zajednička spiraloidna dekoracija i izvjesni drugi zajednički elementi u daniljskoj i butmirskoj kulturnoj grupi bili bi posljedica prodora iz jedne zajedničke izvorne oblasti.

I konačno, samo nekoliko riječi o odnosu butmirske prema vinčanskoj kulturi.

Otkrivanje većeg broja nalazišta vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni dalo je mogućnost da se ovaj odnos manje-više definitivno osvijetli. Danas je posve sigurno da vinčanski elementi nisu igrali veliku ulogu pri formiranju butmirske kulture. Ranije smo vidjeli da su za mlađu vinčansku kulturu u sjeveroistočnoj Bosni (sa kojom je uglavnom savremena butmirska kultura) najvažnije zdjele sa cilindričnim vratom i zdjele sa izvijenim obodom. Takvih zdjela nema u okviru keramike butmirske grupe. Ovdje nema ni zdjela sa unutra uvučenim obodom niti vaza na nozi, sa ovalnim otvorima na nogama.

S druge strane, između vinčanske i butmirske kulture postoji taman toliko dodirnih tačaka koliko je potrebno da se odredi njihova međusobna granica i hronološki odnos.

U butmirskoj kulturi postoje bikonične crnoglačane zdjele, ukrašene kanelurama, koje bi iz općeg aspekta bile bliske zdjelama vinčanske kulture. U D. Tuzli su opet nađene zdjele sa redovima plastičnih dugmeta, a to je čest ukras na butmirskim zdjelama¹⁹³). Osim toga, u D. Tuzli je nađeno i nekoliko fragmenata sa urezanim trakama ispunjenim cik-cak snopovima, što je opet moglo doći iz područja butmirske kulture¹⁹⁴).

Na osnovu ovih dodirnih elemenata možemo reći da je negdje između srednje i sjeveroistočne Bosne postojao neznatni dodir između vinčanske i butmirske kulture. Međutim, ni jedna od ove dvije kulture nije igrala neku značajnu ulogu pri formiranju druge kulture¹⁹⁵). To u suštini svjedoči i neolitsko naselje u Turbetu, za koje je J. Korošec smatrao da čini neku simbiozu ovih dviju kultura.

Ostaje još hronologija butmirske kulture.

Butmirska kultura je najvećim dijelom mlađa od kakanjske i prema tome pripada mlađem neolitu u Bosni. To pokazuje i odnos prema Lisičićima i prema Vinči. M. Garašanin i J. Korošec su uglavnom tačno odredili hronološki odnos butmirske kulture prema stratigrafiji neolitskog sloja u samoj Vinči. M. Garašanin je odredio hronološki paralelizam Butmir—Vinča—Pločnik. Za njega život u But-

¹⁹³) I. Puš, Neolitsko naselje u Tuzli, 1. c., T. XIV, 2.

¹⁹⁴) Fiala i Hoernes, 1898, T. IX, 15—17.

¹⁹⁵) O odnosu između butmirske i vinčanske grupe vidi: A. Benac, Grenzzone der Vinča-Kultur in Ostbosnien, *Archaeologia iugoslavica* III.

miru počinje oko 6,5 m dubine kulturnog sloja u Vinči¹⁹⁶). J. Korošec je početak života u Butmiru stavio između 6 i 5 m dubine kulturnog sloja u Vinči¹⁹⁷), a obojica smatraju da je kraj butmirske kulture otprilike paralelan sa završetkom vinčansko-pločničke faze u Vinči.

U Butmiru je nađeno nekoliko zašiljenih, tordiranih nogu¹⁹⁸). To su noge koje su onako karakteristične za starije faze u Varoši. One su nekako najjače zastupljene i najbolje dotjerane u III/II stratumu Varoši. Prema tome početak života u Butmiru stavljamo u vrijeme ovog stratuma u Varoši. To potvrđuju i neke bikonične zdjele u Butmiru sa ukrasima okruglih udubljenja na ramenu¹⁹⁹), jer su takvi ukrasi karakteristični baš za Varoš III/II. U Butmiru je nadalje nađena jedna gruba šiljata noga kao i par posudica sa šiljatim dnom, što potvrđuje paralelu Butmir—Varoš II.

Ovo znači da je život u Butmiru trajao u rasponu Varoš III/II—Varoš II. Nema, međutim, nikakve sumnje da je život u Butmiru trajao i u vrijeme Varoši I. Ovo baziram na paralelama koje je Garašanin napravio prema Vinči.

Ne bi se moglo reći da je život u svim glavnim naseljima butmirske kulture trajao u potpuno identičnom vremenskom razdoblju. Keramika u Kraljevinama je daleko manje razvijena i u formalnom i u ornamentalnom pogledu. Osim toga, ovdje su vrlo brojne kresane kamene sjekire. Ako ovome dodamo da je naselje kod Novog Sehera prvo na putu prema izvoru Bosne, onda bi bilo logično pretpostaviti da je ono za jednu nijansu starije nego ono u Butmiru. U naselju Nebo opet nije nađen nijedan element koji bi se mogao usporediti sa Varoši III/II. Zato bih početak života na neolitskom Nebu stavio malo kasnije od onoga u Butmiru. U svom razvijenom stupnju su oba naselja paralelna.

Prema tome relativan odnos u okviru butmirske kulturne grupe ima redoslijed: Kraljevine—Butmir—Nebo.

Za apsolutnu hronološku skalu opet je od bitnog interesa odnos Butmir—Varoš.

U obradi Varoši utvrdili smo paralele Varoš II — Vinča C i Varoš I — Vinča D. Ako smo za početak Varoši II utvrdili vrijeme oko 2300. god. pr. n. e., tada početak života u Butmiru treba staviti između 2400—2300. god. pr. n. e., pošto se ovdje nalaze elementi Varoši III/II. Kraj života u Butmiru bi stavili oko 2000. god. pr. n. e., zbog toga što u Butmiru nema elemenata najmlađe faze naselja na Biloj.

Početak života u Kraljevinama bi ležao oko ili nešto pred 2400. god. pr. n. e., a kraj svakako prije 2000. god. pr. n. e. Možda je na-

¹⁹⁶) M. Garašanin, Položaj Butmira prema preistorijskim nalazištima u Srbiji, GZM (N. S.) 1947, str. 11.

¹⁹⁷) J. Korošec, Butmirska keramika, 1. c., str. 145.

¹⁹⁸) Radimský i Hoernes, 1895, S. 19, Fig. 37; Fiala i Hoernes, 1898, S. 33, Fig. 36—37.

¹⁹⁹) Radimský i Hoernes, 1895, S. 16, Fig. 21.

selje izumrlo i nešto ranije, jer se u njemu najmanje opaža razvoj na keramici.

Najmlađe je naselje Nebo u dolini Bile. Smatram da je ovo naselje nastanjeno najprije oko 2300. god. pr. n. e. Vidjeli smo dalje da na Nebu ima elemenata na keramici koji su paralelni sa vučedolskom kulturom. Zato bih trajanje ovog naselja u dolini Bile doveo barem do 1900. god. pr. n. e. Kraj će biti upravo paralelan sa krajem vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni.

Moram dodati da ovo ne znači fiksirane datume. To je samo hronološki okvir, u kojem sredina čini najvjerovatnije i najsigurnije vrijeme punog razvoja života i kulture u pojedinom naselju.

f) *Među posebna nalazišta* ubrajam ona neolitska nalazišta koja se ne mogu uvrstiti niti u jednu od navedenih neolitskih grupa u Bosni. Tu u sadašnjem stanju istraživanja spadaju zapravo samo dva naselja: Mujevine i Popov do.

Mujevine leže na samoj obali rijeke Bile, ispod sela Alihodža. To naselje je udaljeno samo par kilometara od Neba, a ipak se radi o jednoj drugoj neolitskoj civilizaciji. Naselje je gotovo sasvim uništeno podriivanjem rijeke, koja je na ovom mjestu jako promijenila tok na račun nalazišta. Zbog toga je sondiranjem u 1947. godini zahvaćen samo rub naselja²⁰⁰).

Kameno i kremeno oruđe je sasvim standardno.

Keramika je dosta grube izrade; površina je dosta hrapava, sivosmeđe boje. U Mujevinama su dosta zastupljene vaze na cilindričnoj nozi, kao i vaze na valjkastoj nozi koja ima malo zadebljanje na bazi i vrlo malu šupljinu. Osim toga konstatovane su i visoke konične noge.

Na keramici je zastupljena trakasta ornamentika i samo u malo mjeri čisti linearni ukrasi. Trake su omeđene urezanim linijama i ispunjene grubo izvedenim tačkicama (T. VIII, 5). One su poredane paralelno ili se sijeku pod ostrim uglom²⁰¹).

Već je Garašanin iznio mišljenje da je trakasta keramika Mujevina starija od butmirske trakaste keramike²⁰²). To je potpuno tačno. Ovo naselje je na svojoj keramici ostavilo dokaze jednog sasvim uproštenog i jednostavnog umjetničkog ukusa. On je sasvim suprotan divnoj raznovrsnosti butmirskog umjetničkog stila. Čitav izgled keramike u Mujevinama je potpuno različit od one iz butmirske kulturne grupe.

Možda je samo to dovoljno da pokaže stariji karakter Mujevina od Butmira.

No, ovdje bih hronologiju naselja bazirao na dva detalja. Prvi se odnosi na manja ispupčenja na trbuhu vaze, koja sa strane imaju

²⁰⁰) A. Benac, GZM (N. S.) 1950, str. 7—12.

²⁰¹) Ibid., T. II.

²⁰²) M. Garašanin, Prikaz Glasnika Zemaljskog muzeja od 1950. g. u Starinaru II, Beograd, 1951, str. 335.

ovalna udubljenja²⁰³). Ovaj dekorativni detalj potpuno odgovara keramici u Lugu kod Goražda, koju smo paralelisali sa vinčansko-tordoškom fazom u Vinči. Drugi važan detalj su pomenute valjkaste noge²⁰⁴). Ovo je jedna od starijih formi nogu u Gornjoj Tuzli²⁰⁵).

Na osnovu svega izlazi da su Mujevine paralelne sa Lugom, odnosno da pripadaju vremenu vinčansko-tordoške faze. U samoj Bosni ova kultura je savremena kakanjskoj grupi. To znači da su u ovo vrijeme postojale dvije različite kulture u centralnoj Bosni. U apsolutnoj hronologiji to je vrijeme između 2600. — 2400. god. pr. n. e.

Steta je što je naselje u Mujevinama propalo. Zato se ne može tačno ustanoviti odnos prema butmirskoj kulturi. Izgleda mi da se u Mujevinama radi o jednom starijem valu nosilaca trakaste keramike, a da su tek kasnije naišli nosioci butmirske kulture.

Popov do se nalazi na periferiji Goražda, u blizini lijeve obale Drine. Samo malo južnije, na desnoj obali ove rijeke leži naselje u Lugu.

Keramika Popova dola nosi na sebi siromašne elemente kulture Lisičića iz Hercegovine. To se odnosi prvenstveno na fakturu keramike i na rijetke ornamentalne motive. Zato je sasvim izvjesno da je Popov do savremen neolitskoj kulturi u Lisičićima. To znači i paralelan razvijenoj neolitskoj kulturi u Butmiru²⁰⁶).

Naselje u Popovu dolu je ujedno posljednji izdatak lisičićke kulture na istoku. Ovdje se ona srela sa vinčanskom kulturom.

Nakon pregleda teritorijalne podjele i kulturnog i hronološkog opredjeljivanja neolitskih kultura u Bosni, pruža se mogućnost za nekoliko općih zaključaka o njihovom širenju i njihovim međusobnim dodirima na ovom području.

Danas je već prilično jasno da Bosna nije bila nastanjena u starijem neolitskom dobu. Izuzetak čini Gornja Tuzla. No, ovo naselje leži sasvim na sjeveru Bosne, pa je prema tome geografski blisko starim neolitskim civilizacijama u Podunavlju, a osim toga nastanjenje je na samom kraju starčevačke kulture. Centralna i istočna Bosna su naseljene u srednjem neolitskom dobu (kakanjska grupa, Mujevine, Lug) i otada teče kontinuirani život neolitskog čovjeka u tim dijelovima Bosne.

Postoji, naravno, neka manja mogućnost da dosada nisu pronađeni lokaliteti iz starijeg neolita pa odatle i potiče ova praznina. Ipak je to samo mala mogućnost, jer je teren relativno dobro poznat (specijalno dolina rijeke Bosne, gdje se obavljaju i vrlo opsežni građevinski i poljoprivredni radovi pa bi takvi lokaliteti sigurno izašli na vidjelo). Pored toga htio bih posebno upozoriti na donji tok rijeke Bosne. Tamo su otkrivena brojna paleolitska nalazišta, ali nisu zapažena nikakva naselja koja bi se mogla pripisati starijem neolit-

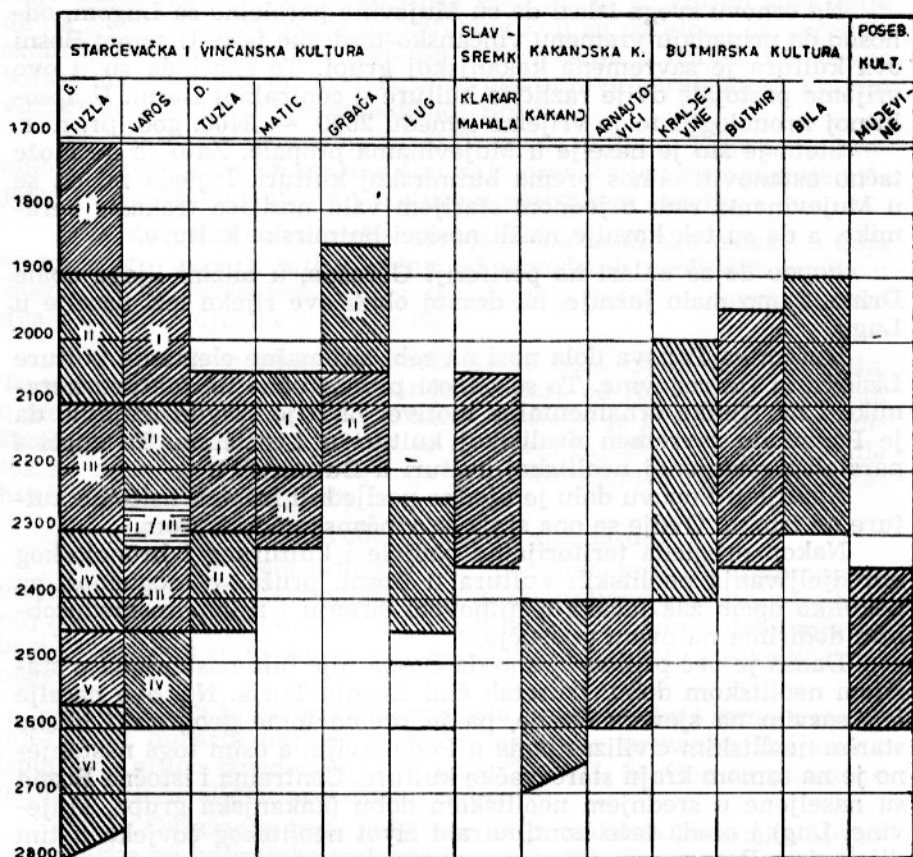
²⁰³) A. Benac, Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, GZM (N. S.) 1950, T. II, 12.

²⁰⁴) Ibid., T. II, 10.

²⁰⁵) Čović, 1960—61, Sl. 7 (V stratum).

²⁰⁶) A. Benac, Dvije neolitske stanice kod Goražda, 1. c., str. 61—64.

skom dobu. Ako bi se radilo o nekom kontinuitetu života na ovom području (uz pretpostavku da će se naći i mezolitska naselja!), morala bi postojati i naselja iz starijeg neolitskog perioda.

Sl. 2. — Hronološki pregled neolitskih kultura u kontinentalnoj oblasti sjeverozapadnog Balkana.

Ostaje nam jedino da nađemo neko objašnjenje za pretpostavljeni prekid života između paleolita i srednjeg neolita. Mislim da bi se pri tome moglo pomišljati na dva glavna uzroka: promjene u klimi i geografske osobine oblasti.

Po svemu izgleda da je život u sjevernoj Bosni počeo da jenjava na kraju paleolitskog perioda (ili možda početkom mezolita). To je upravo vrijeme prelaza iz diluvijalnog u aluvijalno doba. Čovjek koji je dotada bio naviknut na život u određenim klimatskim uslovima vrlo teško se prilagođavao novim uslovima. Poznato je da je

ovaj prelaz izazvao mnoge poremećaje u čitavoj Evropi, pa onda ne iznenađuje činjenica što je došlo do ovako snažnih promjena u Bosni. Stariji stanovnici su ili izumrli u novim prilikama ili su emigrirali iz ovog područja.

Možda je s tim u vezi i drugi od navedenih uzroka.

Neolitski ljudi su iz temelja promijenili životne navike i svoja zanimanja. Mjesto lova sada u prvi plan dolaze zemljoradnja i stočarstvo. Za ova zanimanja su potrebni dobri terenski uslovi i pogodne klimatske prilike. Ni jedno ni drugo nije pružala tadanja Bosna, posebno ako se ima u vidu ekstenzivna zemljoradnja neolitskog čovjeka. Bosna je planinska zemlja, ima uske doline, a svakako je u to vrijeme bila još više šumovita. Stoga su se neolitski stanovnici teško odlučivali na naseljavanje ovih krajeva. Tek onda kada su postali bolji majstori svoga novog zanimanja i kada su se proširili međusobni dodiri i kretanja, došlo je i do ponovnog prelaza preko Save.

Drugi je važan fenomen nenastanjenost zapadne Bosne u neolitskom dobu. Opet postoji mala vjerovatnost da je to posljedica nedovoljne ispitivosti. Posljednjih godina Zemaljski muzej u Sarajevu je preduzeo plansko i detaljno pregledanje terena zapadne Bosne radi dobivanja podataka za arheološku kartu tog dijela Bosne. Pregledan je već dosta veliki teren, ali se dosada nije naišlo niti na jedan neolitski lokalitet. To mi daje pravo da sa većom izvjesnošću govorim o nenastanjenosti.

Dosada je iz zapadne Bosne poznato samo par slučajnih nalaza. U Zavičajnom muzeju Banje Luke postoji jedan žrtvenik na tri noge, sa trakastom dekoracijom, koji potpuno odgovara sličnim žrtvenicima iz Vinče²⁰⁷⁾. On je porijeklom negdje iz donjeg toka rijeke Une. Dakle, sasvim blizu rijeke Save i zato ne izaziva nikakvo kolebanje. Vinčanska kultura je mogla lako da proдре u ovo susjedno područje. Jedna glačana kamena sjekira jezičastog oblika nađena je pod Kozarom blizu Prijedora²⁰⁸⁾. Na mjestu nalaza nema nikakvih tragova neolitskom naselju.

I to je sve.

Par kamenih čekića u Zavičajnom muzeju Prijedora nađeni su uz rijeku Sanu. Oni neće indicirati nikakvo neolitsko doba, jer su takvi čekići vrlo dobro poznati u naseljima vučedolske kulture u dolini rijeke Sane²⁰⁹⁾.

Meni se danas čini da je jedan od osnovnih uzroka što su neolitski ljudi izbjegavali ovu teritoriju nedostatak kamenog materijala. Tamošnje glavne rijeke su usjekle svoja korita u sedrenu masu, one ne valjaju potreban kameni materijal za izradu kamenog oruđa neolitskog čovjeka. To će vjerovatno biti onaj bitni razlog za prazni prostor u neolitskom dobu. Zasada ne bih mogao naći neki drugi takav razlog.

²⁰⁷⁾ Vasić, Vinča I, sl. 115; Garašanin, 1951, str. 30, sl. 29—30; VI. Milošević, Körös-Starčevo-Vinča, 1. c., T. XX, 15.

²⁰⁸⁾ Nalazi se u Zavičajnom muzeju u Prijedoru.

²⁰⁹⁾ Korošec, 1946, T. XVIII, 4—6; Benac, 1959, T. XV, 2, 3, 6.

Svakako je ovo veliki nedostatak za stvaranje potpuno zaokružene slike o kretanju neolitskog stanovništva u Bosni, posebno za razmatranje odnosa sa Jadranom. Jer, dolina rijeke Une je inače jedan od važnih puteva za prodor uticaja sa jadranske obale u unutrašnjost.

Prvi prodor neolitskih stanovnika izvršen je u sjeveroistočnu Bosnu (Gornja Tuzla). Ovaj događaj je izvanredno važna pojava za bosansko područje, a nema sumnje da se desio pod uticajem određenih kretanja u neolitskom svijetu Podunavlja.

M. Garašanin kaže da je kultura Starčeva I i II bila raširena po čitavoj Srbiji i Vojvodini, a da je Starčevo III ograničeno na oblast sjeverno od Dunava. Na južnijem području ova faza Starčeva zapažena je neposredno ispod vinčansko-tordoškog kulturnog sloja²¹⁰). Prodor starčevačke kulture u Bosnu bio bi izvjesna nadopuna rasprostranjenosti Starčeva II b, a vjerovatno i jedan dokaz o životu Starčeva III u ovom području.

To je ujedno vrijeme nastanka i vrlo intenzivnog razvoja vinčanske kulture. Nema gotovo nikakve sumnje da su nosioci vinčanske kulture nov kulturni val na području starčevačke kulture. Oni su se naselili i na teritoriji i na sjedištima starije starčevačke civilizacije. Negdje je vjerovatno došlo do simbioze među dvjema civilizacijama. Na drugim mjestima su se nosioci starčevačke kulture povukli ispred došljaka u sigurnije i nenastanjene krajeve. Takvo jedno povlačenje desilo se i u pravcu sjeveroistočne Bosne. Kasnije je starčevačka kultura ipak i u Gornjoj Tuzli podlegla vitalnosti nosilaca vinčanske civilizacije (vjerovatno se radi o društveno-ekonomskoj premoći)²¹¹).

M. Garašanin je dalje konstatovao da su utisci prsta i nokta mnogo češći sjeverno od Dunava²¹²). U Gornjoj Tuzli su isto tako dosta česti ovi utisci²¹³), pa će ovo nalazište odgovarati sjevernijim i kasnijim nalazištima. A to je geografski sasvim opravdano.

Pada u oči još jedna pojedinost. Na južnoj Moravi se na starčevačkoj keramici pojavljuju tamno bojeni motivi na svijetloj podlozi. Radi se o smolastoj crnoj boji kao i na nekim posudama u Gornjoj Tuzli. Pored južne Morave, ovakvi motivi dolaze na odgovarajućoj robi u Kosovu i Metohiji²¹⁴).

Na taj način dobivamo, s jedne strane, srodnost starčevačke kulture u Gornjoj Tuzli sa nalazištima preko Dunava (utisci nokta), a, s druge strane, sa pojavama na jugu Srbije i u Kosovu i Metohiji (crna smolasta boja). — To je, izgleda, posljedica istog uzroka. Nosioci vinčanske kulture su naglo potisli nosioce starčevačke kulture iz njihove oblasti u Srbiji. Ovi su se onda povukli prema jugu, jugoistoku i u

²¹⁰) Garašanin, 1958, S. 8.

²¹¹) Cović, 1960—61, str. 127.

²¹²) Da spomenem samo nalaze u Bisernoj Obali kod Subotice, gdje je iskopavanja vršila D. Arandelović-Garašanin; vidi o tome Garašanin, 1958, S. 9.

²¹³) Cović, 1960—61, T. III, 1—3.

²¹⁴) Garašanin, 1958, S. 9.

sjeveroistočnu Bosnu. S obzirom na geografsku bliskost Gornje Tuzle sa podunavskim područjem (pa i područjem Körös grupe) došli su i odavde ozbiljni uticaji u vidu utisaka nokta i prsta na keramici.

Tako je povlačenje nosilaca starčevačke kulture uslovalo prvo naseljavanje neolitskih stanovnika u sjeveroistočnoj Bosni. Moguće je da je taj val dospio i do Kraljevina u centralnoj Bosni, ali to još nije uopće ozbiljnije dokumentovano.

U srednjem neolitskom dobu Bosna je bila pozornica jačeg naseljavanja neolitskog stanovništva. Ovamo prodiru nosioci vinčanske kulture i nosioci trakaste keramike, a uslijedilo je i formiranje kakanjske kulture.

Vinčanska kultura je rasprostranjena u sjeveroistočnoj Bosni relativno brzo iza dolaska starčevačke kulture. Naselje u Varoši to najbolje dokazuje. Kada razmatramo odnos između Varoši i Gornje Tuzle, vidimo da su neko (makar i kraće) vrijeme živjele dvije različite civilizacije u bliskom susjedstvu. Tek postepeno prodiru vinčanski uticaji u Gornju Tuzlu, da bi najzad potpuno potisli elemente starčevačke kulture i stvorili čistu vinčansku civilizaciju. Stratum V u Gornjoj Tuzli jasno govori o nekoj simbiozi. To će, vjerovatno, značiti i simbiozu nosilaca obiju kultura u ovom naselju. Sve je to svakako bilo uslovljeno društvenim odnosima u ovom svijetu, a možda najviše egzogamnim brakom u neolitskom društvu.

V. Milošević²¹⁵), M. Garašanin²¹⁶), F. Schachermeyr²¹⁷) i drugi istraživači vinčanske kulture su već konstatovali da je vinčanska kultura strani elemenat u Podunavlju i na Balkanu. Ona se ne da izvesti iz prethodnih neolitskih civilizacija na ovom prostoru. Uglavnom je već prihvaćena i teza da je vinčanska kultura prodrila u ove oblasti sa Jugoistoka (Mala Azija, Anadolija). S tim u vezi je i M. Garašanin postavio svoju tezu o balkansko-anadolskom kompleksu, zajednici kulturnih elemenata koji se održavaju na čitavom ovom području i koji ukazuju na pomenutu migraciju vinčanske kulture²¹⁸).

Vinčanska kultura je nova pojava i u sjeveroistočnoj Bosni, jer se ne može izvesti niti iz jedne prethodne kulture (takve uostalom, i ne postoje osim starčevačkog sloja u Gornjoj Tuzli). Sjeveroistočna Bosna je, nadalje, naseljena odmah u početku pojave nosilaca ove kulture na Balkanu. To donekle korigira mišljenje M. Garašanina, koji je pretpostavio prodor vinčanske kulture dolinom rijeke Bosne, u zabačenije krajeve Bosne, u njenim mlađim fazama²¹⁹). Ovo bi, po njemu, bilo posljedica uvećanog broja stanovništva, kako je to pretpostavio i Childe²²⁰). Nalazi u sjeveroistočnoj Bosni govore, međutim, da je ova teritorija bila krajnja tačka prvobitnog prodora nosilaca vinčanske kulture (bez dodira sa dolinom Bosne).

²¹⁵) Milošević 1949, S. 75.

²¹⁶) Garašanin, 1954, str. 24.

²¹⁷) F. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands, S. 134.

²¹⁸) Garašanin, 1953, str. 65—69.

²¹⁹) Garašanin, 1954, str. 24.

²²⁰) Ibid., str. 34; G. Childe, The prehistoric Migrations in Europe, p. 36.

Posebno je zanimljiva činjenica da na keramici vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni nema trakastih ukrasa. Iz pregleda o rasprostranjenosti vinčanske grupe u Srbiji, Vojvodini i Slavoniji vidi se da gotovo nema nalazišta u kojem se na njenoj keramici ne upotrebljavaju i trakasti ukrasi. Ovo znači da su nosioci balkansko-anadolskih kulturnih elemenata u vinčanskoj kulturi (čiji je najvažniji izraz crno i sivopolirana keramika) primili određene elemente iz srednjoevropskog kompleksa sa trakastom keramikom. Pošto su nosioci crno i sivopolirane robe došli na područje blisko onom sa trakastom grnčarijom, ovakvo miješanje stilova je potpuno normalna stvar. Sigurno je da je spirala kao ukras prodrila u vinčansku kulturu iz srednjoevropskog kulturnog kompleksa. Isti je slučaj i sa butom. Plastika je s druge strane napravila obrnut put²²¹).

Utjecaji srednjoevropskog kompleksa sa trakastom keramikom nisu doprli do vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni. Sava je, uostalom, i ranije bila granica do koje su dopirali ovi utjecaji.

Ali, ovo baca još jedno svjetlo na migraciju nosilaca vinčanske kulture.

Prema našim novim podacima, pomenuta migracija se ni u kom slučaju nije mogla odvijati sporo. Jer, kada bi pretpostavili neko sporo kretanje, potpuno je izvjesno da bi došlo do jačeg dodira sa nosiocima trakaste grnčarije. No, njihov pokret sa Jugoistoka preko Podunavlja i Balkana bio je vrlo nagao. Tako se jedino može objasniti da su u sjeveroistočnu Bosnu doprli balkansko-anadolski kulturni elementi u svom čistom obliku. Po dolasku na ovu teritoriju, vinčanska kultura je ostala i dalje izvan uticaja srednjoevropskog kompleksa. U ostalim krajevima su jugoistočni elementi potpali pod relativno jak uticaj nosilaca trakaste grnčarije, pa se to vidno odrazilo na konačno formiranje keramike vinčanske kulture²²²).

Vinčanska kultura u sjeveroistočnoj Bosni se dalje ravnomjerno razvijala. Došlo je do množenja njenih naselja, ali se osnovni karakter kulture nije mijenjao. Ona je proživjela srednji i mlađi neolit, pa onda zašla i u postneolitski praistorijski period. Njena rasprostranjenost ograničena je ipak na sjeveroistočnu Bosnu, a najjužniju tačku predstavlja Lug na Drini kod Goražda.

U mlađem neolitu je vinčanska kultura stupila u izvjestan kontakt sa butmirskom kulturom. Taj kontakt nije prelazio granice slabijih međusobnih uticaja i o tome ću još reći par riječi kod butmirske kulture.

Naselje u Mujevinama u dolini Bile je nastalo vjerovatno kao posljedica prodora nosilaca trakaste keramike u srednjem neolitu. Oni su sigurno prodrli dolinom rijeke Bosne i onda zašli pod Vlašić, gdje su se osjećali sigurnijim. Ovaj prodor bi imenovali starijim valom nosilaca trakaste keramike u Bosni, koji su prošli u svom čistom kulturnom obliku i ostali van uticaja kakanjske kulturne gru-

²²¹) Garašanin, 1953, str. 68.

²²²) Opširnije o ovom problemu vidi: Benac, 1960—61, str. 67, odjeljak o balkansko-anadolskom i srednjoevropskom kompleksu.

pe. Naselje je vjerovatno propalo kada su u dolini Bile prodrli stanovnici butmirske grupe. Neposredna blizina naselja nije, vjerovatno, dozvoljavala duži zajednički život.

Najveće poteškoće stvara svakako kakanjska kultura. Njena keramika ne daje mogućnosti za sasvim čvrsto uklapanje u neku određenu neolitsku kulturu. Mi smo u stanju da ovdje govorimo samo o kulturnim elementima, pa smo na osnovu njih i odredili dva osnovna pravca, iz kojih su došle komponente kakanjske kulturne grupe. Ritoni sa četiri noge vode porijeklo iz pravca Danilo—Smilčić — sjeverna Italija. Ovo je jedna vrlo izrazita keramička vrsta i za to nema dvoumljenja u pogledu njena porijekla. U ovom času je samo teško odrediti kojim je putem došla ovamo ta jadranska komponenta. Vidjeli smo da je zapadna Bosna, odnosno dolina rijeke Une, zasada isključena iz kombinacija o neolitskom kretanju. Možda bi bilo bolje okrenuti se prema Hercegovini i Crnoj Gori. Tako je u Crvenoj stijeni nađen u II stratumu i dio jedne drške, koja po svom obliku i presjeku tačno odgovara drškama sa spomenutih ritona²²³). Ista je stvar — i to baš drška — nađena i u najstarijem kulturnom stratumu Zelene pećine²²⁴). Prema tome dolazi u obzir dolina Neretve, jer se Zelena pećina nalazi sasvim na domaku njene riječne doline. Neretva presijeca čitavu Hercegovinu i vodi do južnog dijela Bosne. U gornjem toku Neretve nisu, doduše, nađena odgovarajuća neolitska nalazišta, ali još nisu pretražene pećine koje se u tom kraju redaju.

S obzirom na ove znakove, slobodno je ipak iznijeti pretpostavku da je keramički oblik ritona došao u Kakanj preko Hercegovine. To bi bilo i normalno.

Vrlo je zagonetno zašto je samo oblik ritona prešao ovaj put i došao do centralne Bosne. U Kakanju nema ni traga bojenoj keramici, a nema niti uobičajene dekorativne ornamentike sa Jadrana, izvedene u tehnici urezivanja i udubljanja. Zato i ne pretpostavljamo neku migraciju nosilaca jadranske civilizacije srednjeg neolita. — Ostaje samo jedna hipoteza. Ritoni sa četiri noge odražavali su vjerovatno keramički oblik koji je služio nekoj posebnoj svrsi. Iako nisam sklon da često pribjegavam kulturnim objašnjenjima, ipak mi se čini da se ovdje zaista radi o jednom obliku kultne vaze. Ona nije mogla da služi nikakvoj praktičnoj svrsi; to ne dopušta oblik recipijenta. Pored toga ritoni su s donje strane obojeni crvenom bojom koja se otire, a na isti način obojena je i unutrašnjost recipijenta i unutarnji dio velike drške. Ovako intenzivna upotreba crvene boje je, svakako, u vezi sa shvatanjem da je crvena boja u stvari boja krvi, dakle simbol života²²⁵). Ne bih se usudio govoriti da li su stoga ovi ritoni služili u kultu mrtvih (nekropole iz ovog doba nisu nađene na našem području!) ili nekom drugom kulturno-magičnom običaju. U svakom slučaju morao je običaj biti vrlo jak i raširen. Dovoljno je navesti pri-

²²³) Benac, 1957. (Crvena stijena), T. IV, 4.

²²⁴) Benac, 1957. (Zelena pećina), T. XIII, 5, 6.

²²⁵) Vidi H. Kühn, *Das Erwachen der Menschheit*, 1954, S. 85; vidi o tome i O. Mandić, *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb, 1954, str. 24.

mjere istih nogu od vaza u Grčkoj (Heroneja, Tsangli, Drahmani, Elateia²²⁶), da se vidi koliko je ovaj keramički oblik bio raširen na Balkanu.

J. Korošec je takođe pretpostavio da ritoni imaju kulturnu ulogu, ali je u isto vrijeme naveo mišljenje da bi oni mogli igrati ulogu u kultu vode²²⁷). S obzirom na upotrebu crvene boje, čini mi se da se to dvoje ne može dovesti u vezu.

J. Korošec je iznio i pretpostavku o eventualnom postojanju neke nepoznate kulturne grupe između Drave i Save, ili čak u sjevernoj Bosni, iz koje bi se razvila i danilska i kakanjska kultura²²⁸). Ovakvu hipotezu za sjevernu Bosnu je sasvim teško braniti, jer za nju ne postoje nikakve indicije. Radi se samo o zajedničkoj proizvodnji kulturnih vaza — ritona, a neke indicije pak govore za povezivanje preko Hercegovine. I to sasvim konkretne indicije. Snaga i raširenost jednog kulta uslovlila bi ovaj put ritona u centralnu Bosnu. Tim putem je vjerovatno došla i ležerna urezana ornamentika na keramici kakanjske grupe, koja je po svoj prilici zajedničkog porijekla sa odgovarajućom keramičkom robom sa susjednog italijanskog kopra.

Navedeni keramički elementi spojeni su ovdje sa elementima drugačije kulturne fizionomije. Glavni keramički oblici kakanjske kulturne grupe pripadaju podunavskom i unutarbalkanskom kulturnom krugu. To indiciraju niske noge i barbotinska tehnika u obradi površine, koji se mogu pripisati starčevačko-vinčanskoj kulturi. To indiciraju visoke šuplje noge sa recipijentima u obliku tanjira, pošto su to svakako podunavski keramički elementi²²⁹). Ovamo spadaju i neki pravilni geometrijski ukrasi, kao i motivi »bodljikave žice«²³⁰).

Ovdje su dosta velika zagonetka keramički elementi Boian kulture u okviru kakanjske grupe. Tu prvenstveno mislim na već tretirane plastične motive. (Već je J. Korošec spomenuo da se elementi Boian kulture osjećaju na keramici Danila²³¹). Boian kultura je geografski bliska drugim podunavskim kulturama, koje su učestvovala u stvaranju podloge za kakanjsku kulturu. Jedino preko njih su i ovi elementi došli u Kakanj i Arnautoviće.

Ukoliko neko novo otkriće ne bi iz temelja izmijenilo sliku (a to je dosta teško vjerovati), podloga kakanjske kulture bi se nalazila u mješavini raznih podunavskih i unutarbalkanskih kulturnih elemenata. Na njih su onda nakalemljeni neki izraziti jadranski ele-

²²⁶) G. E. Mylonas, *Die neolithische Epoche in Hellas*, Atena, 1923, str. 53—54; Wace & Thompson, 1912, p. 199 (203); O nalazima u Elateji mi je pružio ljubazno saopćenje g. Saul S. Weinberg.

²²⁷) Korošec, 1958, str. 135.

²²⁸) Ibid., str. 146.

²²⁹) F. v. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, 1. c., S. 65, Fig. 7.

²³⁰) A. Stocký, *Pravěk země české*, Prag, 1926, T. XIX, 17, 18, T. XXIII, 6, 16, T. XXV, 10; Treba vidjeti uz to jednu bikoničnu vaz u urezanom ornamentom, tipičnu za Arnautoviće, u ugarskom nalazištu Tiszaug-Tópart: I. Kutzian, *The Körös culture*, 1. c., T. V, 13.

²³¹) Korošec, 1958, str. 123.

menti. I jedna i druga komponenta se sreću na krajnjim rubovima svojih kulturnih područja.

S pravom se danas postavlja pitanje da li je kakanjska kultura učestvovala pri stvaranju butmirske kulture? Ovo zbog toga što su ove dvije grupe raširene na istom području i što hronološki slijede jedna za drugom.

Tačnom analizom keramičkog materijala lako se ustanovilo da butmirska kulturna grupa nije primila nijedan osnovni keramički elemenat iz kakanjske grupe. Zajedničke su tek neke crnoglačane zdjele iz Arnautovića i iz nalazišta butmirske kulturne grupe (samo uzgred spominjem spiraloidni motiv iz Arnautovića!). No, to je i suviše malo, a u isto vrijeme to je opći elemenat balkansko-anadolskog kompleksa. Zato možemo sasvim mirno reći da butmirska kultura predstavlja jedan novi neolitski val u centralnoj Bosni.

Situacija u mlađem neolitskom dobu je mnogo jasnija. Glavne grupe i njihov pravac širenja već su određeni kod obrade pojedinih grupa.

Sremsko-slavonska kultura je zahvatila samo uzak pojas u sredini sjeverne Bosne. Tu je ona ostala po strani od prodora nosilaca butmirske kulture, dok je u isto vrijeme ostala i izolovana od vinčanske grupe. Negdje na granici između centralne i sjeveroistočne Bosne dolazilo je do slabijih dodira između vinčanske i butmirske grupe. Taj dodir nije uslovio neke jače međusobne uticaje.

Na drugoj strani, rijeka Drina je kod Goražda činila granicu između vinčanske i lisičićke kulture. Te dvije kulture su stajale na rubu svojih kulturnih područja, premda je vinčanska kultura u Lugu nešto starija od one u Popovu dolu.

Granica između butmirske kulture i kulture Lisičića bila je negdje na Ivan planini. U Butmiru je nađen jedan keramički fragmenat, koji po tehnici rada i po ukrasu u vidu urezanih polukrugova odražava uticaj iz Lisičića²³²). Nekoliko keramičkih fragmenata iz Butmira nosi i ornamente kružnih traka, ispunjenih ili dopunjenih snopovima cik-cak linija²³³). Možda je i ovo uticaj iz Lisičića. Pošto nema nikakvih drugih pojava na keramici Butmira, koji bi se mogli pripisati Lisičićima, vidi se da je taj uticaj bio u stvari vrlo neznačajan. Nešto jači uticaj se osjeća u suprotnom pravcu, no o tome će biti riječi kod obrade Lisičića.

I još dva detalja.

Prvo. Na keramici vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni vrlo često se upotrebljavaju plastične životinjske glave kao zamjena drški²³⁴). Ista stvar je vrlo zapažena u Butmiru²³⁵), a javlja se i na keramici danilske kulture²³⁶). Pošto se radi o jednom neolitskom

²³²) Fiala i Hoernes, 1898, T. X, 3.

²³³) Radimský i Hoernes, 1895, T. IV, 18, T. V, 4; Fiala i Hoernes, 1898, T. IX, 12, 15—17.

²³⁴) Benac, 1960—61, T. V, 6, T. VII, 2, T. XI, 8.

²³⁵) Fiala i Hoernes, 1898, T. VI, 6, T. IX, 19.

²³⁶) Korošec, 1958, Prilozi T. LXXXI, 3; Š. Batović mi je ljubazno pokazao čitav niz primjeraka iz Smilčića.

maniru iz Podunavlja i srednje Evrope, očito je da je ovaj detalj došao odatle u sve tri kulturne grupe.

Drugo. U Danilu²³⁷⁾, Kaknju²³⁸⁾ i Varoši²³⁹⁾ se upotrebljava crvena boja za ukrašavanje vaza (crusted tehnika). Očito je zbog toga da ova tehnika nije na ovom terenu osobina mlađeg neolita, nego je preživjela jedan dugi vremenski spacijum. Ona je odraz opće naklonosti neolitskih stanovnika ovog područja prema Crvenoj boji u srednjem i kasnom neolitu.

Na kraju treba reći da smo u cjelini dobili slijedeću sliku o neolitskom periodu u Bosni:

— Prvi prodor neolitskih stanovnika izvršen je u vrijeme kasne starčevačke kulture. Njeni nosioci su se zaustavili u sjeveroistočnoj Bosni, gdje je njihova civilizacija u Bosni i nestala. To se desilo na kraju starijeg neolitskog doba.

— Srednji neolit predstavljaju u sjeveroistočnoj Bosni nosioci vinčanske kulture. Oni su pripadnici balkansko-anadolskog kulturnog kompleksa, prodrli su naglo u ova područja i to u svom čistom obliku. Drugi prodor u srednjem neolitu učinili su nosioci trakaste keramike i došli do doline rijeke Bile kod Travnika. Konačno, ovom periodu pripada i formiranje i razvoj kakanjske kulturne grupe.

Između ove tri kulture nema ozbiljnijeg kulturnog dodira. One zauzimaju odijeljene teritorije. Bosna je još relativno rijetko naseljena.

— U mlađem neolitu gustina stanovništva se povećava. U sjeveroistočnoj Bosni se dalje razvija vinčanska kultura. Dolinom rijeke Bosne su prodrli nosioci butmirske kulture, a sa juga nosioci lisičićke kulture do Drine. Dodiri među neolitskim grupama su i dalje slabi, međusobni uticaji sporadični. To se najbolje vidi po naseljima u Donjoj Mahali i Donjem Klakaru, koja pripadaju sremsko-slavonskoj neolitskoj grupi, nalaze se blizu naselja vinčanske kulture, ali među njima nema jačih dodira.

— Centralna i istočna Bosna bile su gusto naseljene, što potvrđuje postojanje još nekih manjih neolitskih nalazišta na ovom prostoru, koja do danas nisu ispitana. To su naselja u Tuku kod Zavidovića²⁴⁰⁾, naselja u dolini Ukrine²⁴¹⁾ i neka druga mala nalazišta. Ona će svakako pripadati već postojećim kulturnim grupama.

— Zapadna Bosna dosada nije pružila podatke o postojanju neolitskih civilizacija na ovom dijelu bosanske teritorije. Dovođenje detaljnog ispitivanja će definitivno pokazati da li je ova konstatacija bila sasvim tačna.

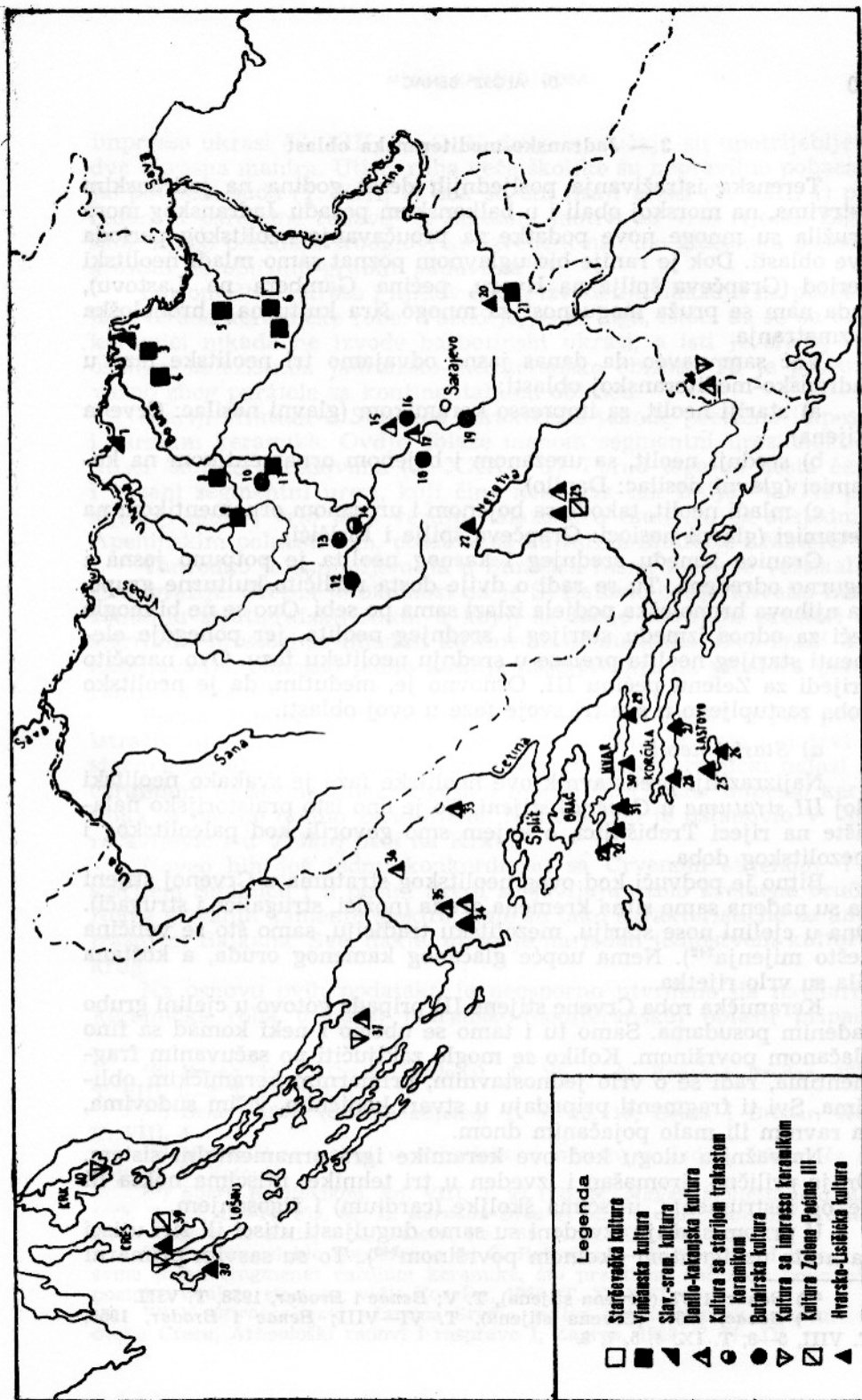
²³⁷⁾ Korošec, 1958, str. 55, 74—75; Isti je slučaj i u Smilčiću.

²³⁸⁾ A. Benac, Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, GZM (N. S.) 1956, str. 173, T. VI.

²³⁹⁾ Benac, 1960—61, T. X, 14.

²⁴⁰⁾ Nije još ispitano.

²⁴¹⁾ Nisu još ispitana.

Sl. 3. — Karta rasprostriranja neolitskih nalazišta u sjeverozapadnom Balkanu. Vidi: Pregled nalazišta na str. 170. (Kartografska obrada: Đ. Basler)

3 — Jadransko-mediteranska oblast

Terenska istraživanja posljednjih deset godina na jadranskim ostrvima, na morskoj obali i u balkanskom pozadi Jadranskog mora pružila su mnoge nove podatke za proučavanje neolitskog perioda ove oblasti. Dok je ranije bio uglavnom poznat samo mlađi neolitski period (Grapčeva špilja na Hvaru, pećina Gambera na Lastovu), sada nam se pruža mogućnost za mnogo šira kulturna i hronološka razmatranja.

Već sam naveo da danas jasno odvajamo tri neolitske faze u jadransko-mediteranskoj oblasti:

a) stariji neolit, sa *impresso* keramikom (glavni nosilac: Crvena stijena),

b) srednji neolit, sa urezanom i bojenom ornamentikom na keramici (glavni nosilac: Danilo),

c) mlađi neolit, takođe sa bojenom i urezanom ornamentikom na keramici (glavni nosioci: Grapčeva špilja i Lisičići).

Granica između srednjeg i kasnog neolita je potpuno jasna i sigurno određena. Tu se radi o dvije dosta različite kulturne grupe, pa njihova hronološka podjela izlazi sama po sebi. Ovo se ne bi moglo reći za odnos između starijeg i srednjeg neolita, jer ponegdje elementi starijeg neolita prelaze u srednju neolitsku fazu. Ovo naročito vrijedi za Zelenu pećinu III. Osnovno je, međutim, da je neolitsko doba zastupljeno u sve tri svoje faze u ovoj oblasti.

a) Stariji neolit

Najizrazitiji predstavnik ove neolitske faze je svakako neolitski sloj *III stratum* u *Crvenoj stijeni*. To je ono isto praistorijsko nalište na rijeci Trebišnjici, o kojem smo govorili kod paleolitskog i mezolitskog doba.

Bitno je podvući kod ovog neolitskog stratuma u *Crvenoj stijeni* da su nađena samo sitna kремена oruđa (nožići, strugalice i strugači). Ona u cjelini nose stariju, mezolitsku tradiciju, samo što se veličina nešto mijenja²⁴²). Nema uopće glačanog kamenog oruđa, a koštana šila su vrlo rijetka.

Keramička roba Crvene stijene III pripada gotovo u cjelini grubo rađenim posudama. Samo tu i tamo se ubacio i neki komad sa fino glačanom površinom. Koliko se moglo zaključiti po sačuvanim fragmentima, radi se o vrlo jednostavnim, primarnim keramičkim oblicima. Svi ti fragmenti pripadaju u stvari koničnim, višim sudovima, sa ravnim ili malo pojačanim dnom.

Najvažniju ulogu kod ove keramike igra ornamentalni sistem. On je prilično siromašan i izveden u tri tehnike: utiscima nokta ili nekog instrumenta, utiscima školjke (*cardium*) i žigosanjem.

U prvom slučaju izvedeni su samo duguljasti utisci ili širi utisci sa nešto uzdignutom okolnom površinom²⁴³). To su sasvim primarni

²⁴²) Benac, 1957. (*Crvena stijena*), T. V; Benac i Brodar, 1958, T. VIII.

²⁴³) Benac, 1957. (*Crvena stijena*), T. VI—VIII; Benac i Brodar, 1958, T. VIII, 5—8, T. IX, 4, 5, 7, 8.

impresso ukrasi (T. XIII, 3—4). U drugom slučaju su upotrijebljena dva ukrasna manira. Utisci ruba veće školjke su nepravilno pobacani po površini suda (T. XIII, 2) dok su oni finiji utisci (T. XIII, 1) poređani u paralelne redove²⁴⁴). Žigosani motivi su vrlo rijetki. Žigosani, lijepo poređani trouglovi su izvedeni na fino glačanom posuđu, a ostali na običnim-grubim sudovima²⁴⁵).

I siromaštvo ukrasa i njihov način izvođenja ukazuju na početnu fazu izrade keramičke robe. Važno je, osim toga, istaći da se na ovoj keramici nikada ne izvode barbotinski ukrasi, a isti je slučaj i u ostalim nalazištima jadransko-mediteranske oblasti. To je posebno važno zbog paralele sa kontinentalnom oblašću.

Stariji stratum u Smilčiću karakteriše takođe pretežno impresso i cardium keramika. Ovdje dolaze mahom segmentni urezi nokta i utisci školjke u redovima (T. XXXV, 1). Pored toga su dosta česti i vezani segmentni urezi, koji čine neku cik-cak liniju²⁴⁶). Ovi posljednji motivi vrlo jako vezuju nalazište u Smilčiću sa susjednim Apeninskim poluostrvom, posebno sa kulturom Molfette i Matere²⁴⁷).

Vanredno je zanimljivo da u Smilčiću nema nikakve vertikalne stratigrafije. Sretna je okolnost da je Š. Batović ovdje uhvatio horizontalnu stratigrafsku sliku, u kojoj se tačno odvajaju prostori sa starijim i prostori sa mlađim kulturnim elementima. Ovo znači dva naseljavanja, odnosno jedno kasnije naseljavanje na prostoru pored ranijih kućišta²⁴⁸).

Pećina *Jamina Sredi na ostrvu Cresu* je još uvijek u fazi prvih istraživanja. Ipak se već sada može reći da tamo postoje i slojevi iz starijeg neolitskog perioda. To su u prvom redu keramički nalazi sa cardium ukrasima i neki žigosani motivi²⁴⁹). Obična impresso keramika je takođe obilno zastupljena. Nešto slično je ustanovio V. Mirosavljević i u *Vrškoj peći* na Krku.

Naveo bih još jednu konkordansu sa Crvenom stijenom. I u starijem Smilčiću i u pećini Sredi se javljaju samo kremena oruđa. Nema glačanih kamenih sjekira, koje su tako karakteristične za unutrašnjost Balkana. Sve, dakle, upućuje na jedan jedinstveni kulturni krug.

Na osnovu ovih podataka je neosporno utvrđeno da najstarija keramička roba u našoj jadransko-mediteranskoj oblasti pripada

²⁴⁴) Benac, 1957. (Crvena stijena). T. VI, 1—3; Benac i Brodar, 1958, T. VIII, 1—2, T. IX, 2, 3, 6.

²⁴⁵) Benac, 1957. (Crvena stijena), T. V, 15, 16; Benac i Brodar, 1958, T. VIII, 4.

²⁴⁶) Materijal se nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru, uskoro će ga objaviti Š. Batović.

²⁴⁷) Ebert, Reallexikon, Bd. VIII, T. 97 (12); M. Mayer, Molfetta und Matera, T. XI, 12—14, Fig. 59; L. Bernabò-Brea et M. Cavalier, Stazioni preistoriche delle isole Eolie, Bull. Paletn. Ital. 66, N. S. XI, 1957, Fig. 13.

²⁴⁸) Podatke dobio neposredno od Š. Batovića. — Iz Danila mi je poznat samo jedan fragmenat cardium keramike, što praktično znači da tamo nije postojao ovakav stratum; vidi: Korošec, 1958, T. XXXVI, 6.

²⁴⁹) V. Mirosavljević, »Jamina Sredi«, prilog prethistorijskoj kulturi na otoku Cresu, Arheološki radovi i rasprave I, Zagreb, 1959, T. II—IV.

impresso i njoj sličnoj keramici. U Crvenoj stijeni se ovaj neolit naslanja direktno na prethodnu mezolitsku civilizaciju; zato ćemo i reći da se u Crvenoj stijeni radi o jednom neolitu sa mezolitskom tradicijom.

Takvim svojim osobinama najstariji neolit ove oblasti se odlično uklapa u odgovarajuće pojave u mediteranskom bazenu. Gdje god pogledamo po mediteranskim zemljama, svugdje se najstariji neolit manifestuje kao civilizacija sa impresso keramikom. Tako je u Liguriji (Arene Candide, stratum 27²⁵⁰), u Apuliji (Molfetta-Terlizzi²⁵¹), na Iberskom poluostrvu²⁵² i u južnoj Francuskoj²⁵³. Sjeverna Afrika je takođe oblast u kojoj se prvo javlja impresso keramika u neolitu (Redeyef E²⁵⁴), sjeverni Oran²⁵⁵ itd.). Istu pojavu vidimo na prostoru Siro-Kilikije do Mezopotamije (Ras Shamra V²⁵⁶), Jericho, Megido, Mersin²⁵⁷, Mattarah²⁵⁸ itd.) i u Egiptu²⁵⁹).

Istu situaciju imamo u Egeji, na istočnom i centralnom Balkanu — sve do Körösa²⁶⁰. Stoga je svakako opravdano što je pojava nazvana circummediteranskom kulturom²⁶¹. Najstarije neolitske kulture u našoj jadransko-mediteranskoj oblasti vrlo dobro ulaze u ovaj circummediteranski neolitski kompleks.

U mediteranskim oblastima, pa i nekim evropskim oblastima, najstariji neolit se neposredno naslanja na prethodnu mezolitsku civilizaciju i iz nje neposredno izlazi. U sjevernoj Africi je to néolithique de tradition capsienne, kako ga je nazvao još R. Vaufrey²⁶², a u Francuskoj opet néolithique de tradition tardenoisienne²⁶³. I slično.

Za mezolit Crvene stijene smo već rekli da se kreće negdje na rubu Capsiena. Pošto najstariji neolit Crvene stijene nosi u sebi mezolitske tradicije iz ovog naselja, sigurno je da je i najstariji neolitski stratum u Crvenoj stijeni najbliži neolitu sa capsienском tradicijom u zapadnom Mediteranu. Neki detalji na keramici iz Zelene pećine (o kojima će biti riječi) to potvrđuju.

²⁵⁰) Bernabò-Brea, 1946, p. 171 i dalje.

²⁵¹) M. Mayer, Molfetta und Matera, T. IV.

²⁵²) P. Bosch-Gimpera, Pyrenäenhalbinsel, Ebert Reallexikon, Bd. IX, T. 123, a, d.

²⁵³) G. Bailloud et P. Mieg de Boofzheim, Les civilisations néolithiques de la France, Paris 1955, Pl. XXX.

²⁵⁴) E. Gobert, L'abri de Redeyef, L'anthropologie, 1912, Fig. 9.

²⁵⁵) R. Vaufrey, L'art rupestre nord-africain, 1. c., Fig. 42, 51.

²⁵⁶) Cl. Schaeffer, Ugaritica I, p. 5, Fig. 2.

²⁵⁷) Milošević, 1949, S. 14 i dalje.

²⁵⁸) R. Braidwood, J. Smith, Ch. Leslie and L. Braidwood, Mattarah, Journal of Neareastern Studies, XI, 1951, Fig. 7.

²⁵⁹) E. J. Baumgartel, The cultures of prehistoric Egypt, Oxford, 1955, p. 97, Fig. 40 (1—4), Pl. VIII, 1.

²⁶⁰) Arandjelović-Garašanin, 1954, str. 103 i dalje.

²⁶¹) Vl. Milošević, Die frühesten Ackerbauer in Mitteleuropa, Germania 30, 1952, Heft 3/4, S. 318.

²⁶²) R. Vaufrey, L'art rupestre nord-africain, 1. c., p. 11 i dalje.

²⁶³) Coulonges, Les gisements préhistorique de Sauveterre-la-Lemance, Archives de l'institut de paléontologie humaine, Mémoire 14, 1935.

Impresso keramika ima više dodirnih tačaka i sa susjednim Apeninskim područjem. Na to specijalno upućuju cik-cak linije od segmentnih ureza.

Početak neolitskog doba u Crvenoj stijeni mogli bi staviti na kraj IV milenija pr. n. e., a to znači oko 3100. god. pr. n. e. Do ovog datuma dolazimo na osnovu konfrontacije sa drugim susjednim područjima. Početak starčevačke kulture stavila je Draga Garašanin oko 3200. god. pr. n. e.²⁶⁴), dok je Milošević početak Vorseskla u Tesaliji spustio na vrijeme oko 3400. god. pr. n. e.²⁶⁵). Prema hronologiji Bernabo Brea, početak neolitske faze u Arene Candide bi padao oko prelaza iz IV u III milenij²⁶⁶). To su najbliže datirane stanice koje u kulturnom pogledu odgovaraju III stratumu Crvene stijene. Vidjeli smo da je u Crvenoj stijeni vrlo dugo trajao mezolitski period. S obzirom na zabačenost ove stanice, sasvim je vjerovatno da je ovdje mezolit nešto duže trajao nego u Tesaliji. Isto je tako vjerovatno da je neolitsko doba ovdje nastupilo bar nešto kasnije nego na području starčevačke kulture. Zato smatram da je predloženo vrijeme oko 3100. god. pr. n. e. posve realno za početak neolita u Crvenoj stijeni²⁶⁷).

Stariji neolit u Smilčiću (pa i onaj na Cresu) vjerovatno pripada nešto kasnijem vremenu u apsolutnim ciframa. Tamo nema izrazite mezolitske tradicije, a i ornamentalni sistem je raznovrsniji od onog primarnog u Crvenoj stijeni. Stoga mi se čini da će ovaj neolit padati u početak III milenija.

Posebno mjesto u kulturnoj i hronološkoj skali jadransko-mediterranske oblasti zauzima *Zelena pećina*.

Ovo je malen ali dubok abri, sa dodatkom jednog još manjeg abria sa strane. Okrenut je prema jugu, leži neposredno nad izvorom rijeke Bune (oko 200 m iznad izvora) i odlično kontroliše dolinu Bune i Neretve u ovom dijelu Hercegovine.

Kulturni sloj u Zelenoj pećini je relativno plitak (70—90 cm), ali su se ipak mogla izdvojiti tri različita kulturna stratuma. Najstariji od njih — Zelena pećina III — pripada prelazu iz starijeg u srednji neolitski period.

U Zelenoj pećini su izuzetno rijetka oruđa od kamena i kosti, pa se analiza ove kulture bazira isključivo na keramičkim nalazima. Doduše, u svim neolitskim nalazištima se glavni zaključci baziraju na keramičkom materijalu, no oruđa od kamena i kosti, građevinski ostaci i životinjske kosti vrlo mnogo nadopunjuju opću sliku života. Prema tome, omogućuju i sigurnije analize. Ovdje smo potpuno lišeni pomoći drugih nalaza.

Keramika u Zelenoj pećini se dijeli na dvije osnovne vrste: grubu i sivoglačanu keramičku robu. Ona prva je daleko brojnija i daje osnovni pečat III stratumu u naselju.

²⁶⁴) Arandjelović-Garašanin, 1954, str. 139—141.

²⁶⁵) Milošević, 1949; vidi hronološku tabelu na kraju knjige.

²⁶⁶) Bernabò Brea, 1946, p. 341.

²⁶⁷) Benac, 1957. (Crvena stijena), str. 38—43.

Na osnovu nekih većih fragmenata bilo je moguće izvršiti koliko-toliko vjerodostojne rekonstrukcije keramičkih oblika grubih posuda u III stratumu Zelene pećine. Najčešći su visoki cilindrični i trbušasti sudovi, sa nenaglašenim obodom, ali sa nešto naglašenim dnom. Zatim dolaze široke konične vaze i bute²⁶⁸).

U ornamentici grube impresso keramike razlikujemo tri vrste ukrasa:

a) ukrasi koji su zajednički na čitavom circummediteranskom prostoru — T. XIV, 1—2 (razni utisci prsta, nokta ili nekog instrumenta²⁶⁹),

b) motivi koji su svojstveni samo zapadnomediteranskom području, uključujući tu i sjevernu Afriku. Ovamo spadaju žigosani redovi polukrugova — T. XIV, 4²⁷⁰), vrlo gusti žigosani i udubljeni motivi²⁷¹), motivi koji potpuno imitiraju pletene košare — T. XVI, 1²⁷²) i motivi koji imitiraju otiske ruba školjke, iako to nisu otisci školjke niti pravi cardium ukrasi — T. XV, 1²⁷³). Ovi motivi su daleko najčešći i čine osnovnu karakteristiku impresso keramike u Zelenoj pećini,

c) ukrasi, čije porijeklo moramo tražiti u centralnom i istočnom Balkanu i Ugarskoj — T. XV, 3—4 (ovamo spadaju motivi klasa i štipanja²⁷⁴)).

U Zelenoj pećini je relativno dobro zastupljena i monohromna keramika. Površina ovakvih vaza je dosta dobro glačana, ima redovno tamnosivu boju, a samo u dva slučaja se radi o crveno glačanoj površini. Oblici se kreću između dvije varijante: bikoničnih viših zdjela²⁷⁵) i koničnih, viših i nižih vaza, sa prstenastom nogom — T. XVI, 3²⁷⁶). Ovi keramički oblici imaju svoje analogije u balkanskoj komponenti, pa prema tome pojačavaju donekle ovu slabiju zastup-

²⁶⁸) Benac, 1957. (Zelena pećina), str. 73 i 75.

²⁶⁹) Ibid., T. V, 1—5 (napomena 2—9).

²⁷⁰) Ibid., T. X, 1; Bernabò Brea, 1946, T. XXXIV, 4; R. Vaufray, L'art rupestre nord-africain, 1. c., Fig. 51 (11).

²⁷¹) Benac, 1957. (Zelena pećina), T. VI, T. IX, 3—6, T. X, 2; P. Arsi, Stazione neolitica di Stentinello, Bull. Paletn. Ital. 1890, No 12, T. VIII, 3; Bernabò Brea, 1946, T. XXXIII, T. XXXIV, T. XXXVI; R. Vaufray, L'art rupestre nord-africain, 1. c., Fig. 42 (19); S. Squinabol, Ritrovamenti preistorici alle Isole Tremiti, Bull. Paletn. Ital. 1907, No 1—5, T. I, 4.

²⁷²) Benac, 1957. (Zelena pećina), T. VII, 5; E. Gobert, L'abri de Redeyef, L'anthropologie XXIII, 1912, Fig. 9 (A); R. Vaufray, L'art rupestre nord-africain, 1. c., Fig. 42 (15).

²⁷³) Benac, 1957. (Zelena pećina), T. IX, 1, 2; J. Martinez Santa-Ollala, El Sahara Español Anteislámica, Acta arqueologica Hispanica II, Madrid, 1944, Lám. CXLII, 5.

²⁷⁴) Benac, 1957. (Zelena pećina), T. VII, 1—4, T. VIII, 1—3; Arandelović-Garašanin, 1954, T. VII, 28 a—b; I. Kutzian, The Körös culture, 1. c., T. VI, 9, 10, T. IV, 5, T. XII, 5, 6, T. XX, 3, T. XXI, 3—5, T. XXIII, 2.

²⁷⁵) Benac, 1957. (Zelena pećina), T. XII, 3—6, T. XIII, 1—2.

²⁷⁶) Ibid., T. XI, 1—2.

ljenu komponentu u Zelenoj pećini. Te paralele idu od Tesalije preko Balkana do same Körös oblasti²⁷⁷⁾.

Neolitski stratum Zelene pećine III sačinjava — kako vidimo — jednu posebnu pojavu u okviru jadransko-mediteranskog kompleksa. Tu se neobično povećala raznovrsnost keramičkih izrađevina, koje se svojim formalnim i ornamentalnim osobinama vezuju za zapadni Mediteran. Uočeno je čak nekoliko ornamentalnih motiva koji se odlično vezuju samo za sjevernu Afriku²⁷⁸⁾. Veći dio ukrasa na impresso keramici se uklapa u ornamentalne sisteme starijih neolitskih civilizacija na Apeninskom poluostrvu. Ovamo onda ulaze i određeni kulturni elementi iz starijeg neolita centralnog i jugoistočnog Balkana i Körös kulture Ugarske. Prema tome, očito se radi o jednoj miješanoj civilizaciji, koja je stajala na rubu dvaju velikih mediteranskih kompleksa.

U hronološkom pogledu, Zelena pećina III se dijelimično vezuje za stariji neolit ove oblasti, ali je relativno mlađa od Crvene stijene III i odgovarajućih neolitskih stratuma ove oblasti. Ovo se može utvrditi na više činjenica. Prije svega, u Zelenoj pećini III nema tzv. cardium keramike. To se ne bi dalo objasniti samo udaljenošću od morske obale, jer rijeka Neretva odlično vezuje ovaj kraj sa Jadranskim morem. U Zelenoj pećini III postoji, nadalje, daleko veća raznovrsnost u motivima impresso keramike. Uz ovo se javljaju i motivi koji su svojstveni Starčevo-Körös kulturi, dakle, mlađoj fazi starčevačke kulture. Najzad na ovo ukazuje i monohromna keramika, čije forme upućuju na mlađe faze Seslo kulture u Tesaliji.

I još jedan detalj. U Zelenoj pećini su nađeni sasvim sporadično ostaci drški, koje su sasvim slične drškama ritona u Danilu, Smilčiću i Kaknju — T. XVI, 2⁷⁹⁾. Prema tome Zelena pećina III će svakako živjeti neko vrijeme paralelno sa kulturama srednjeg neolita.

U odnosu na Arene Candide, valja istaći da se tamo monohromna keramička roba javlja u 26 stratumu i da ide do 23 stratuma, kada dolaze oblici a bocca quadrata. Zato i postavljamo paralelu Zelena pećina III — Arene Candide 26—23²⁸⁰⁾.

U pogledu odnosa sa Starčevom, očito je da je život u Zelenoj pećini morao početi kada je starčevačka kultura već bila sasvim razvijena. Ovo znači u vrijeme Starčevo II periodu po Miloševiću²⁸¹⁾. Naravno, život traje i dalje, pa će Zelena pećina III biti pretežno paralelna sa mlađim starčevačkim fazama, što potvrđuje i paralela sa Gornjom Tuzlom.

²⁷⁷⁾ S. Grundmann, Aus neolithischen Siedlungen bei Larissa, Athen. Mitt. 57, 1932, Beil. XIX, 1, 2; Tsountas, Ai proistorikai akropoleis Diminiu kai Sesklu, 1908, Fig. 72; Arandjelović-Garašanin, 1954, T. XII; VI. Milošević, Zur Chronologie der jüngeren Steinzeit Griechenlands, Jahrb. Dt. Arch. Inst. Bd. 65/66, 1950/51, Fig. 1; I. Kutzian, The Körös culture, 1. c., T. V, 11.

²⁷⁸⁾ Benac, 1957. (Zelena pećina), T. VII, 5, T. IX, 1, 2.

²⁷⁹⁾ Ibid., T. XIII, 5, 6.

²⁸⁰⁾ Bernabò Brea, 1946, p. 170 i dalje.

²⁸¹⁾ VI. Milošević, Körös — Starčevo — Vinča, Reinecke Festschrift, Mainz 1950, S. 109.

Svakako je zanimljiva hronološka paralela sa Otzaki Magulom u Tesaliji. Tamo keramika sa ornamentima štipanja (Zwick keramik) obilježava 3. stratum. Iza toga slijedi 4. stratum sa cardium keramikom, pa tek onda bojena Sesklo roba²⁸²). Očito je da ovdje postoji izvjesno neslaganje, jer je keramika sa motivima štipanja u Otzaki Magula znatno starija. No, to je u stvari pitanje hronoloških i kulturnih odnosa između Tesalije i područja Starčevo-Körös.

Ako ovo sve uzmemo u obzir, tada bi početak života u Zelenoj pećini III padao negdje na kraju Crvene stijene III, a svakako prije neolitskih kultura u Danilu i Smilčiću. Zelena pećina III bi nadalje bila paralelna sa Starčevom II/III, odnosno sa početnom fazom vinčanske kulture. Kraj ovog stratuma u Zelenoj pećini bio bi paralelan i sa početkom danilo-kakanjske kulture.

U apsolutnoj hronologiji život u Zelenoj pećini III bi padao u rasponu između 3000—2600. god. pr. n. e., sa najvjerovatnijim periodom života između 2800—2700. god. pr. n. e.

Na jadranskim ostrvima jedino je zasada u *Jamini sredi* poznat keramički materijal koji bi odgovarao ovom u Zelenoj pećini III.

b) Srednji neolit

Srednjoj neolitskoj fazi u jadransko-mediteranskoj oblasti pripada u potpunosti naselje u Danilu, a u Smilčiću samo mlađi dio naselja. Uz njih se niže još izvjestan broj dosada manje zapaženih nalazišta. Pošto je Danilo prvo veće naselje ove jedinstvene kulture na Jadranu, ona je dobila naziv danilska kultura.

Neolitsko naselje u *Danilu* leži u maloj dolini, udaljenoj 18 km od Šibenika, a to znači i od jadranske obale. Veće radove izveo je tamo J. Korošec i objavio nekoliko članaka o postignutim rezultatima²⁸³) kao i jednu posebnu publikaciju o iskopavanju u 1953. godini²⁸⁴). Rezultati posljednje veće kampanje nisu još objavljeni, a ovdje ću se najviše služiti pomenutom posebnom publikacijom o *Danilu*, jer ona uključuje u tumačenju i prethodno objavljene rezultate.

U *Danilu* je otkriveno sasvim malo arhitektonskih ostataka. Kremenjena oruđa su raznovrsna i dobro dotjerana, jedino su vrhovi strelica nađeni u veoma malom broju. Od glačanog oruđa zastupljene su pljosnate i kalupaste sjekire, a u malom broju i oblici čekića. Koštano oruđe ne igra važniju ulogu²⁸⁵).

Keramika iz *Danila* je vrlo dekorativna. To je bez sumnje — pored Butmira — najdekorativnija keramička roba u sjevero-za-

²⁸²) Vl. Milošević, Vorbericht über die Ausgrabungen auf der Otzaki — Magula 1954, Archäol. Anz. des D. A. I. III/IV, 1955, S. 179.

²⁸³) J. Korošec, Nova neolitska grupa na području Dalmacije, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. 1952; *Isti*, Iskopavanja u Danilu kod Šibenika, Ljetopis Jug. Akad. Fasc. 60; *Isti*, Ceramica dipinta della costa Dalmata, Bull. Paletn. Ital. 65, N. S. X, 1956, str. 297 i dalje.

²⁸⁴) Korošec, 1958.

²⁸⁵) Ibid., str. 27—37.

padnom Balkanu. Zbog toga ona ima ne samo dokumentarnu vrijednost (u općem neolitskom smislu) nego i izrazitu estetsku vrijednost.

J. Korošec je danilsku keramiku podijelio na četiri glavne grupe: bojenu keramiku, ostalu ornamentisanu keramiku, kultne vaze-ritone i neornamentisanu robu²⁸⁶). Svakako osnovnu podjelu treba napraviti između slikane keramike i keramičke robe sa urezanom ornamentikom (u ovu drugu spadaju i kultne vaze-ritoni).

Kod slikane keramike su najkarakterističniji oblici amfore, kupe, zdjele i terine. Ornamentalni motivi su slikani prije pečenja, a najčešće se upotrebljava za ukrašavanje smeđa boja. Crvena boja je nešto rjeđa, a bijela služi dosta za prevlačenje cijele površine suda. Osobito je važno da se uvijek radi o pravolinijskim geometrijskim motivima (šrafirani trouglovi, rombovi, šahovska polja, snopovi cik-cak linija, razni prepleti, koncentrični rombovi, redovi vučijih zubi i sl.²⁸⁷). Ovdje nema uopće krivolinijskih motiva, specijalno onih spiraloidnih, koji su veoma česti na keramici sa urezanom ornamentikom (T. XVII, 1—5).

Najmarkantniji oblik među keramikom sa urezanim motivima je kulna vaza na četiri noge, sa koso postavljenim recipijentom i velikom drškom za nošenje sa gornje strane vaze²⁸⁸). Vanjska površina ovih vaza je gusto ukrašena raznim geometrijskim motivima. Donji dio drški, unutrašnjost recipijenta i donji dio vaze su obično obojeni crvenom bojom koja se otire. Zbog brojnosti nalaza ovakvih posuda, kako u Danilu tako i u Smilčiću, čini mi se da su one bile naročito omiljele u ovoj kulturnoj grupi, iako je teško reći da li je odavde potekao taj oblik (T. XIX, 3, 5, 6).

Kod keramike sa urezanim ornamentima sreću se još slijedeći oblici: zdjele, tanjiri, kupe, terine, lonci i vaze na cilindričnom postolju. Ornamenti se izvođe pretežno tehnikom urezivanja, zatim dolazi udublјivanje, žigosanje, a ponekad i plastični ornamenti. Pored toga upotrebljava se mnogo crvena, pa i bijela inkrustacija. S obzirom da pretežu urezani ornamenti, nazvao sam ovu vrstu keramikom sa urezanim ornamentima.

Motivi su često ograničeni horizontalno urezanim linijama, a gotovo redovno se na jednoj vazi upotrebljava samo jedna vrsta motiva i to u neprekinutom nizu. Ova vrsta keramike inače upotrebljava i pravolinijske i krivolinijske ukrasne motive, što svakako povećava njenu raznovrsnost²⁸⁹).

Među pravolinijskim motivima dominiraju motivi trougla, romba i meandra u vrlo različitim izvođenjima i kompozicijama (T. XVIII). Ove treba dodati i mnoštvo cik-cak motiva, naročito onih kod kojih su vrhovi pojačani okruglom ili romboidnom glavom. Meandroidni i cik-cak motivi su izvedeni pomoću raznih traka.

²⁸⁶) Ibid., str. 47—53, sl. 7—8.

²⁸⁷) Ibid., str. 52—53.

²⁸⁸) Ibid., sl. 9; Prilozi T. XVII—XXV, XXVI, 1.

²⁸⁹) Ibid.—Prilozi, T. XVII—XLVII.

Kod krivolinijskih motiva potpuno dominiraju spiraloïdni motivi. Daleko su najčešći neprekinuti nizovi S motiva, dok su C motivi relativno rijetki²⁹⁰). Prostori među S motivima se ispunjavaju urezanim crticama (T. XIX, 1), tako da je ornamentalno polje uvijek kompletno ispunjeno. Slična tendencija se osjeća i kod pravolinijskih motiva.

Neukrašena keramička roba je dobro pečena i bar neznatno glačana, a u oblicima slijedi potpuno one druge keramičke vrste. — Izvan toga spomenuo bih nalaze falosa od pečene zemlje. Ovi su svakako služili u kultne svrhe, a bili su obojeni crvenom bojom koja se otire ili urezanim motivima²⁹¹).

Kulturi Danila potpuno odgovara mlađi kulturni stratum u Smilčiću. To naselje se nalazi kod Zadra, povučeno takođe malo od obale i smješteno na otvorenom prostoru. Iskopavanje je tamo vršio u nekoliko navrata Šime Batović, a rezultati još nisu detaljno objavljeni.

U Smilčiću, naravno, ima više lokalnih osobina, koje se razlikuju od Danila. Mislim na keramičku robu. Tako je u Smilčiću znatno rjeđa bojena keramika, dok je urezana keramika možda još nešto raznovrsnija; češće su kombinacije C motiva u okviru spiraloïdne dekoracije, a isto tako i kombinacije S motiva su raznovrsnije. Među oblicima dolaze loptaste vaze sa cilindričnom nogom i nenaglašenim otvorom, koje se vrlo dobro slažu sa odgovarajućom formom butmirske kulturne grupe. Na keramici mlađeg Smilčića se znatno više koriste plastične životinjske glave za dekoraciju na keramičkim izradevinama i kao zamjena drški na njima. Konačno, ovaj neolitski stratum Smilčića je donio — iako relativno rijetko — prave i vrlo lijepo modelovane i ukrašene plastičke proizvode. Ovi se mahom odnose na životinjske figure²⁹²).

Danilska kultura — kako je rečeno — nije ograničena samo na spomenuta dva nalazišta. Izvjesni nalazi ove kulture su zabilježeni u Biskupiji kod Knina²⁹³), na brdu Šibenici kod Sinja²⁹⁴), u najstarijim slojevima Samograda kod Šibenika²⁹⁵), a naročito je dobro zastupljena u Markovoj špilji na Hvaru²⁹⁶). Dalja istraživanja u Pokriveniku na Hvaru, Jakasovoj špilji i Veljoj špilji na Hvaru će pokazati da li je i u ovim pećinama zastupljena danilska kultura. Zbog svega toga možemo donijeti zaključak da je ova kultura bila jako raširena na

²⁹⁰) Ibid., str. 81—83, sl. 13—15, 17.

²⁹¹) Ibid., Prilozi T. XXVII, 2—3.

²⁹²) Za sve podatke se najljepše zahvaljujem g. Šimi Batoviću, koji mi je pružio na uvid materijal iz Smilčića.

²⁹³) I. Marović, Nalaz prethistorijske keramike u Biskupiji kod Knina, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. LIV, Split 1952, str. 85 i dalje.

²⁹⁴) Ibid., str. 88.

²⁹⁵) Iskopavanja izveo I. Marović, a rezultati još nisu objavljeni.

²⁹⁶) G. Novak, Markova špilja na otoku Hvaru, Arheološki radovi i rasprave, knj. I, Zagreb 1959, str. 5 i dalje (Ovdje je objavljen samo materijal mlađeg neolitskog stratuma. Stariji, koji odgovara Danilu, je smješten u Praistorijskoj zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu).

jadranskom zaleđu i ostrvima. Ovome svakako treba dodati nađene drške ritona u *Zelenoj pećini* i II stratumu *Crvene stijene*, te odgovarajuće ritone u Kaknju i Arnautovićima.

Porijeklom, kulturnim karakteristikama i hronološkim mjestom danilske kulture bavio se u većem obimu dosada samo J. Korošec. Po njegovom shvatanju sva slikana keramika u Danilu je importirana u ovo naselje, dok je ostala keramička roba izrađena na licu mjesta²⁹⁷). On ne kaže odakle bi slikana keramika bila uvezena u Danilu, ali misli da ona predstavlja stariju kulturnu manifestaciju ovog naselja i da je tokom života u naselju izumrla²⁹⁸). On ukazuje na dosta naglašene paralele sa neolitskom kulturom u Ripoli-u, no pretpostavlja neki treći — nepoznati centar, odakle bi slikana keramika Ripolija došla u Danilo²⁹⁹). J. Korošec naročito insistira na uskoj kulturnoj vezi između Danila i Butmira; on smatra da je spirala došla do Butmira vjerovatno iz Danila, dok u isto vrijeme pretpostavlja i izvjesne uticaje iz Butmira na Danilo³⁰⁰).

Ovdje bih naveo još samo dvije konstatacije J. Korošca. Prvo, on smatra da je pri formiranju danilske kulture mogla učestvovati i starčevačka kultura, pretpostavljajući da je ova kultura mogla biti rasprostranjena u Bosni, Slavoniji i sjevernoj Dalmaciji³⁰¹). I drugo, podunavske kulture nisu imale nikakav uticaj na Istru i Slovenačko primorje, pa prema tome niti jadranska neolitska nalazišta³⁰²). Ovo bazira na nalazima keramičkih fragmenata u oblasti Istre i Slovenačkog primorja koji odgovaraju keramici danilske kulturne grupe³⁰³).

U cjelini J. Korošec ne daje određen sud o porijeklu i karakteru danilske kulture. On se u ovom pregledu služi mnogobrojnim hipotezama o postojanju još nepoznatih neolitskih kultura u ovoj i susjednim oblastima. Čini mi se, međutim, da danilska kultura zauzima danas jedno važno mjesto u neolitskom svijetu sjeverozapadnog Balkana, pa je osobito važno dati određenije formulacije o njenom porijeklu. Uvjeren sam da to u današnjoj fazi istraživanja možemo učiniti.

Keramika danilske kulture sasvim očito indicira dvije kulturne komponente. Jednu od njih predstavlja ona sa urezanom ornamentikom, a drugu ona sa slikanim ukrasima. Te dvije komponente su se sastale na Jadranu i ovdje proizvele jednu novu neolitsku kulturu.

Čini mi se da je od većeg interesa naći rješenje za keramiku sa urezanim ornamentima. Već sam naglasio da kod nje igra vrlo važnu ulogu spiraloidna dekoracija, koja je posebno došla do izražaja u Smilčiću. Danas je gotovo bez rezerve prihvaćena od praistoričara

²⁹⁷) Korošec, 1958, str. 96—98, 116, 139 itd.

²⁹⁸) Ibid., str. 139.

²⁹⁹) Ibid., str. 116.

³⁰⁰) Ibid., str. 98—104, 141—142.

³⁰¹) Ibid., str. 119.

³⁰²) Ibid., str. 143, 121—123.

³⁰³) Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, 1925, S. 339.

teza da je urezana spirala porijeklom iz srednje Evrope. Njeno kontinentalno porijeklo gotovo niko i ne negira³⁰⁴). Prema tome, nema razloga da se sumnja u kontinentalno porijeklo urezane spiralne dekoracije u Danilu. U to se onda uklapaju i drugi geometrijski motivi, izvedeni pomoću šrafiranih traka ili na drugi način. Sve je to kontinentalna tradicija, koja je u dodiru sa novim ambijentom i pod mediteranskim uticajem dobila poseban izgled.

U vezi sa ovakvom konstatacijom, htio bih upozoriti na neke analogne pojave u ornamentalnom sistemu danilske i Bükksze kulture u Mađarskoj. Tu u prvom redu mislim na gusto šrafiranje trougaonih prostora između raznih krivolinijskih motiva. U Danilu i Smilčiću se radi specijalno o trouglovima među spiraloidnim motivima³⁰⁵), dok su u Bükksze kulturi po srijedi i drugi krivolinijski ukrasi³⁰⁶). Osim toga u Bükksze kulturi se vrlo često upotrebljavaju baš urezani spiraloidni motivi, koji se izvode u različitim kombinacijama³⁰⁷). Po ovakvim ornamentalnim motivima, kao i drugim ukrasnim elementima, keramika Bükksze kulture je svakako najdekorativnija keramika Podunavlja i srednje Evrope. Upravo tako kao što je danilska keramika najdekorativnija roba u srednjem neolitu sjeverozapadnog Balkana.

Ovim, naravno, ne mislim da je danilska kultura nastala neposredno iz Bükksze kulture. Mislim samo naglasiti da su im zajednički neki osnovni ornamentalni maniri i da su ovi maniri porijeklom baš iz srednje Evrope. Prema tome, mislim baš obrnuto od J. Korošca. Za mene je sasvim normalna pojava odgovarajuće robe sa urezanim ukrasima u Istri i Slovenačkom Primorju, jer ona čini vezu između danilske kulture na Jadranu, s jedne, i Podunavlja i srednje Evrope, s druge strane. Tim putem došli su spiraloidni motivi pa i neki drugi urezani motivi u danilsku kulturu.

A kada ovako shvatimo stvar, onda će nam svakako biti lakše i shvatiti odnos danilske i butmirske kulture, o čemu je već bilo riječi. Ovdje bih samo dodao par konstatacija o tom odnosu. Danilska kultura je primila srednjoevropsku i podunavsku spiraloidnu dekoraciju znatno ranije nego butmirska kulturna grupa. To je upravo hronološka razlika srednji-kasni neolit. Keramika danilske kulture je mješavina vrlo jakih mediteranskih kulturnih elemenata i ovih elemenata iz Podunavlja i srednje Evrope. S obzirom na nedostatak bockane trakaste ornamentike u Danilu i Smilčiću, čini mi se da je butmirska kulturna grupa primila daleko veći broj kontinentalnih ukrasnih elemenata nego danilska kultura. Vidjeli smo da su se u butmirskoj kulturi pomiješali moldavsko-ukrajinski elementi i neki balkansko-anadolski detalji sa bezičnim elementima trakaste keramike iz srednje Evrope. Iz toga se onda razvio sasvim drugačiji izgled butmirske keramičke robe nego u danilskoj kulturi. Čini mi se da, pored ornamentalnih razlika, postoje veoma osjetne razlike u for-

³⁰⁴) Garašanin, 1953, str. 62.

³⁰⁵) Korošec, 1958, sl. 15, d. h.

³⁰⁶) F. v. Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn, 1929, T. VII, XVII i dr.

³⁰⁷) Ibid., vidi npr. T. X.

mama vaza. To je baš posljedica ovih različitih miješanja, pošto u danilskoj kulturi očito pretežu mediteranske keramičke forme.

Moramo ipak podvući da su danilska i butmirska kultura najviše razvile spiraloidnu dekoraciju, svaka u svom neolitskom periodu, crpeći osnovne umjetničke porive iz zajedničkog umjetničkog područja.

Velika je šteta što se J. Korošec nije više zabavio pitanjem odnosa između Danila i mediteranskih oblasti, posebno zapadnog i srednjeg Mediterana. Pošto je druga komponenta na keramici danilske kulture neosporno mediteranskog porijekla, moraju se i na toj strani odrediti bar neke kulturne veze. Ja bih se pri tome zadržao na dvije najvažnije komponente: prva sa Eolskih ostrva i druga iz Egeje.

Najnovija istraživanja na Eolskim ostrvima su iznijela na vidjelo jednu odličnu stratigrafsku sliku srednjeg i mlađeg neolita. U tamošnjem II periodu (odnosno u najdonjem sloju akropole u Liparima) dolazi bojena keramika sa pravolinijskim motivima. Tu spadaju najčešće cik-cak linije, pa rombovi i sl.³⁰⁸). Odmah vidimo da se radi o donekle sličnim bojenim motivima kao i u Danilu, pa je onda i akropola u Liparima bila naseljena — bar neko vrijeme — kada i Danilo, odnosno mlađi Smilčić.

Jedan od vodećih oblika u slikanoj keramici Danila čine kupe sa loptastim donjim dijelom i ravnim dnom³⁰⁹). To je upravo keramički oblik koji je karakterističan za Dimini fazu (B fazu) u Tesaliji i koji tako sigurno odvađa ovu fazu od prethodne Sesκλο faze³¹⁰). Već samo ovaj oblik govori za paralelu Danilo-Dimini (odnosno B fazu u Tesaliji). Uz to dolaze i mnogi geometrijski motivi na slikanoj keramici B faze koji se daju lijepo komparirati sa slikanim motivima iz Danila. Takva su šahovska polja, razni prepleti, cik-cak linije i sl. iz Rakhmani II³¹¹) ili samog Diminia³¹²). Ovome odgovara i omiljelost spiraloidne dekoracije kako u slikanoj tako i u urezanoj ornamentici Dimini stila u Tesaliji i Grčkoj.

L. Bernabò Brea i M. Cavalier su izveli dosta paralela između donjeg stratuma Lipara i odgovarajućih nalazišta u Italiji i doveli veze do Ripolija³¹³). Tim se zatvara krug, jer smo već spomenuli činjenicu o bližim vezama Danila i Ripolija.

No ovdje je jako značajna i jedna druga činjenica. U ovom istom stratumu Eolskih ostrva dolazi i urezana ornamentika, sa vrlo dekorativnim meandarskim i sličnim motivima³¹⁴). Po izgledu i načinu izvođenja ovih meandarskih ukrasa, osjeća se vanredna stilska blis-

³⁰⁸) L. Bernabò Brea — M. Cavalier, *Civiltà preistoriche delle isole Eolie e del territorio di Milazzo*, Bull. Paletn. Ital. 65, N. S. X, 1956, Fig. 8.

³⁰⁹) Korošec, 1958, str. 42 i Prilozi, T. CXII, 1.

³¹⁰) Milošević, 1949, T. VIII, 9.

³¹¹) Wace & Thompson, 1912, Fig. 21—22.

³¹²) Ibid., Fig. 36.

³¹³) L. Bernabò Brea — M. Cavalier, 1. c., p. 23—24.

³¹⁴) Ibid., Fig. 12.

kost sa urezanom keramikom danilske kulture. Na drugoj strani je vanredno interesantna pojava zadebljanih nogu sa urezanim šrafiranim trakama u B₂ fazi Rakhmani-a³¹⁵), koja u potpunosti odgovara takvim nogama sa ritona danilske kulture (ali je po ukrasu daleko bliža nogama u kakanjskoj kulturnoj grupi!).

Sve se to odlično slaže u kulturnom i hronološkom pogledu sa prethodnim našim konstatacijama.

Prema tome, mediteranska komponenta u Danilu, u koju ubrajam keramičke forme i bojene ukrase, se uklapa u odgovarajuće pojave neolitskih kultura II faze Eolskih ostrva i Dimini faze u Tesaliji i Grčkoj. U isto vrijeme vidimo i na Eolskim ostrvima neke elemente urezane ornamentike, koji odgovaraju onima u danilskoj grupi. U B fazi Tesalije i Grčke se jako osjeća težnja za urezivanjem ornamentata. Dakle, u svim ovim mediteranskim krajevima vidimo jači ili slabiji prodor mode sa urezanom ornamentikom. To je i dovelo do teze o upadu nosilaca Dimini stila u Tesaliju i na grčko tlo³¹⁶). Naročito jak uticaj vidimo u danilskoj grupi, a već sam iznio svoje mišljenje i o pravcu uticaja. Zbog blizine srednje Evrope i Podunavlja ovo je sasvim razumljivo.

Možda neće biti loše da navedem jedan detalj iz relacije Danilo-Smilčić. Kada usporedimo nalaze u ova dva nalazišta, ustanovimo da je u Danilu (pa i u Markovoj špilji na Hvaru) daleko više razvijena slikana keramika nego u Smilčiću. S druge strane, keramika sa urezanim ornamentima je daleko bogatija u Smilčiću. Na ovom nalazištu su zapažene i neke butmirske forme. Kao da je pri ovom igrao određenu ulogu geografski položaj. Danilo je južnije i bliže mediteranskim uticajima. Smilčić je opet sjeverniji i bliži kontinentalnim uticajima. U svakom slučaju Smilčić je bio ranije naseljen (jer ima jedan stariji stratum), a do njega su vjerovatno došli ranije i kontinentalni uticaji u obliku keramike sa urezanim motivima. Stoga ne iznenađuje što su ti uticaji tamo jače zastupljeni.

Tako su nekako dvije kulturne komponente ove neolitske grupe stvarale svoje kombinacije u ova dva najvažnija dosada otkrivena nalazišta danilske grupe.

Pošto smo izveli prednje paralele, problem relativne hronologije danilske grupe je time već riješen. Danilska kultura pripada II periodu Eolskih ostrva, odnosno Dimini fazi Tesalije. Na osnovu odnosa sa Kaknjem, danilska grupa većim svojim dijelom odgovara starijoj vinčanskoj grupi, a preko nje je vremenski povezana sa drugim neolitskim pojavama u ovom dijelu Evrope.

Pošto smo iznijeli pretpostavku o izvjesnoj vremenskoj primarnosti danilske pred kakanjskom kulturom (širenje kulturnih vaza dolinom Neretve), mislim da se danilska kultura mora u apsolutnom smislu staviti nešto ispred Kaknja. To bi značilo da se početak da-

³¹⁵) Wace & Thompson, 1912, p. 203, Fig. 142 f.

³¹⁶) F. Schachermeyr, Dimini und die Bandkeramik, Mitteil. der Anthrop. Ges. in Wien, LXXXIII, 1953/54, S. 1—39; M. Garašanin, Ka problemu Dimini migracije, GZM (N. S.) 1952, str. 27—40.

nilske kulture se dosta sigurnosti kreće oko 2800. god. pr. n. e. Ovako hronološko mjesto danilske kulture upravo bi odgovaralo paralelama sa Dimini fazom u Tesaliji i Grčkoj³¹⁷). U to vrijeme su nekako i Bernabo Brea-M. Cavalier stavili prelaz iz II u III period na Eolskim ostrvima³¹⁸).

Kraj danilske kulture je istovremen sa nastankom hvarsko-lisičićke civilizacije. A to znači da kraj danilske kulture pada oko 2500—2400. god. pr. n. e.

c) Mlađi neolit

U mlađem neolitskom dobu naša jadransko-mediteranska oblast je bila znatno gušće naseljena. Ovo barem pokazuju dosadašnji nalazi na tom teritoriju. Neolitska naselja su zabilježena na jadranskim ostrvima, na jadranskom zaleđu i u Hercegovini. Dva najvažnija i najkarakterističnija naselja su *Grapčeva špilja* na Hvaru i *Lisičići* u dolini Neretve. Zato ćemo i nazvati ovu kulturu hvarsko-lisičićkom grupom. Takav dvojni naziv je potreban da bi se označile dvije zone ove civilizacije, sa nekim međusobnim razlikama.

Pored Grapčeve špilje spomenuću nalaze ove kulture u *Pokri-veniku*, *Markovoj špilji*, *Babinoj špilji* na Hvaru³¹⁹), *Gambera špilji* i *Rača špilji* na Lastovu³²⁰), *Veljoj špilji* i *Jakasovoj špilji* na Korčuli, *Veljoj špilji* na Lošinju, *Jamini sredi* na Cresu³²¹), *Samogradu* kod Sibenika³²²). Ovo bi bila nalazišta prve, prave jadranske zone. Na dalmatinskoj obali i ostrvima nađeno je još jako mnogo kamenog oruđa na raznim mjestima, no do danas nije tačno utvrđeno kojoj kulturi pripadaju³²³). Zato se ovim nalazima nećemo ni koristiti.

Pored Lisičića, drugoj zoni pripada II stratum Zelene pećine, dok već spomenuta kultura Vele špilje sa Korčule³²⁴) stoji upravo u sredini i vezuje ove dvije zone u jednu cjelinu.

G. Novak je kulturni sloj u *Grapčevoj špilji* podijelio na sedam stratum, od kojih je donji označio kao »veliki kulturni sloj«. Taj sloj zapravo predstavlja neolitsku kulturu ovog nalazišta. Pod nazivom Grapčeva špilja podrazumijevamo zapravo ovaj sloj.

U Grapčevoj špilji je nađeno vanredno malo kremenog i koštanog oruđa, ali ono što stoji pred nama ulazi među uobičajenu neolitsku robu.

Kod keramičke robe daleko najčešće dolazi oblik zdjele i tanjira, sa malo izvijenim obodom i često crveno bojenom trakom ispod oboda. Poslije toga dolaze visoke šolje, loptaste posude, amfore i

³¹⁷) Milošević, 1949, S. 43.

³¹⁸) L. Bernabò Brea — M. Cavalier, 1. c., vidi preglednu hronološku tabelu.

³¹⁹) Ispitivanja vrši prof. G. Novak.

³²⁰) A. Radmilli, L'isola di Lagosta nella preistoria, Modena, 1955.

³²¹) Materijal nije objavljen. Ispitivanja vršili prof. G. Novak i g. Vl. Mirosavljević.

³²²) Materijal nije objavljen. Ispitivanja vršio g. I. Marović iz Splita.

³²³) Novak, 1955, str. 12—13.

³²⁴) M. Gjirovoje, Vela špilja na otoku Korčuli, novo prethistorijsko nalazište, Speleolog 1955, 1—2.

sl.³²⁵). Sve su to crne ili smeđe, polirane posude, izuzev grube keramike, koja ima sivu hrapavu površinu, te više i glomaznije forme.

Ornamentalni motivi na keramici Grapčeve špilje su urezani ili obojeni. Ovi drugi su daleko brojniji, pa i dekorativniji.

Od urezanih motiva vrijedni su spomena: girlande, rombovi, snopovi linija, nepravilne šrafirane trake i spiralne kuke³²⁶). Svi ti motivi su izvedeni dosta nemarno i na posudama koje su izrađene sa manje pažnje (T. XXI, 3—6).

Već sam rekao da su na bojenoj keramici česte crvene trake uz obod zdjela. Vrlo su česti i razni drugi trakasti motivi na vanjskoj površini zdjela i drugih oblika, a onda dolaze spiraloidni motivi u raznim jednostavnim kombinacijama (T. XX, 1, 3, XXI, 1, 2). Ponekad su među dvije trake poredani bojeni kružići, pa imamo utisak perli (T. XX, 2). Uz crvenu boju upotrebljava se i bijela, svijetložuta, tamnožuta, siva i druge boje. Dakle, izrazita naklonost prema šarenilu, iako su vanredno rijetko zastupljene na istoj posudi razne boje.

Posebno spominjem urezani realistički crtež na jednom keramičkom fragmentu iz Grapčeve špilje. G. Novak ga je označio kao predstavu lađe³²⁷), dok J. Korošec aludira na neku životinju³²⁸). Bez obzira na ovakva različita tumačenja, spomenuti crtež je predstavnik realističke umjetnosti mlađeg neolita u jadransko-mediteranskoj oblasti.

Samo dva keramička fragmenta su trihromna (trake svijetle boje, sa pepeljastim rubovima, na crvenkastoj površini). G. Novak ovu keramiku označava kao import »Dimini-Sesklo« područja i pripisuje je fazi B₃³²⁹).

Naselje u *Lisičićima* smješteno je na obali rijeke Neretve, na onom prostoru gdje se danas pruža veliko Jablaničko jezero. Ovo nalazište je pružilo vrlo bogate nalaze kamenog i košanog alata, kao i izvanredno zanimljive arhitektonske ostatke u naselju. O tome će takođe biti kasnije riječi.

I u gruboj i u finije rađenoj keramici preovlađuju niske forme (karakteristično je za Lisičice da ne postoji nikakva oštra granica između grube i fino rađene keramike).

Kod grube keramike idu zatim šolje, loptasti sudovi, vaze na nozi i visoki čupovi. Finija roba ima nešto elegantnije forme, ali u naprijed navedenim okvirima. Kruškoliike vaze i vaze u obliku flaše su svojina samo finije robe (T. XXII 22).

Ukrasni motivi su zajednički za obje vrste keramike. Oni se dijele na trakaste motive, polukrugove, girlande, spiraloidne motive,

³²⁵) Vanredno bogatim ilustrativnim materijalom pružio je prof. Novak u svom djelu dobar uvid u sve keramičke detalje. Vidi posebno str. 47.

³²⁶) Novak, 1955, T. LXIII i dalje.

³²⁷) Ibid., T. CXCIV, str. 40.

³²⁸) J. Korošec, Zanimive upodobitve na keramičkim fragmentih iz »Grapčeve špilje« na Hvaru, Arheološki vestnik VIII/1, Ljubljana, 1957, str. 6—7.

³²⁹) Novak, 1955, str. 51, T. CCXLVII.

kanelirane motive, simbolične predstave, realističke predstave i čisto geometrijske motive. Najčešći su girlande i šrafirani polukrugovi T. XXIII. Posebnu karakteristiku čine simbolične predstave sunca i polumjeseca kao i realistične predstave životinja, drveća i sl. (T. XXIV). Veći dio ovih motiva je izveden ležerno, nema tu one kontinentalne geometrijske pravilnosti.

U Lisičićima nema bojene keramike u smislu one iz Grapčeve špilje. I ovdje su dosta česte crvene trake uz obod zdjela, ali su trake izvedene bojom koja se otire. S tim u vezi treba dodati da je na keramici Lisičića i inače poznata upotreba crvene inkrustacije i bojenja čitavih površina crvenom bojom koja se otire. Samo izuzetno boje se ovakvim načinom i spiraloidne trake³³⁰).

Prema tome, izvjesna razlika između keramike Grapčeve špilje i Lisičića sastoji se u slijedećem:

— U Grapčevoj špilji su vrlo brojni primjerci bojene keramike (samo rijetko se javlja bijela i crvena inkrustacija), dok ovakve keramičke robe nema u Lisičićima. Tamo mjesto toga dolazi izvjestan broj motiva u crvenoj crusted tehnici ili crvenoj inkrustaciji.

— U Lisičićima je daleko raznovrsnija i dekorativnija urezana ornamentika.

— U Lisičićima je mnogo brojnija realistička umjetnost, a osim toga ima i simboličnih predstava koje nisu poznate u Grapčevoj špilji.

— U Lisičićima ima nešto butmiroidnih elemenata u formama vaza i njihovoj ornamentici, a toga nema u Grapčevoj špilji.

Svakako su neuporedivo jače dodirne tačke (oblici zdjela, motivi girlandi, ležernost u izvođenju motiva itd.), pa nema ni najmanje sumnje da su ove dvije kulture vrlo srodne među sobom i da pripadaju jednom te istom jadransko-mediteranskom kompleksu.

Porijeklo hvarsko-lisičićke kulture je, bez sumnje, mediteransko. Samo mali uticaj kontinentalne oblasti osjeća se u Lisičićima, dok ga dalje nigdje ne vidimo. Taj uticaj, međutim, ima samo hronološku vrijednost.

Neosporno je isto tako da hvarsko-lisičićka kultura nije proizašla na licu mjesta iz starije danilske kulture. Na keramici Grapčeve špilje je primijećeno samo nekoliko elemenata koji bi se mogli pripisati danilskoj kulturi. To su uglaste trake sa kružnim završetkom³³¹), snopovi uglastih ureza³³²) i sl. No, ovo je upravo toliko da samo naglasi vremenski dodir između danilske i hvarsko-lisičićke kulture (istu vrijednost imaju pojedinačni elementi hvarsko-lisičićke keramike u Smilčiću). Inače, svaka od ovih kultura daje posve drugi utisak stilskim odlikama na svojoj keramici.

³³⁰) Svi potrebni podaci mogu se naći u monografiji Lisičići, Benac, 1958. Pored toga neki podaci su objavljeni u GZM (N. S.) 1954, str. 137—150 i GZM (N. S.) 1955, str. 49—77.

³³¹) Novak, 1955, T. CLXXVIII, 1.

³³²) J. Korošec, Ceramica dipinta della costa dalmata, 1. c., Fig. 4 (6).

Hvarsko-lisičićka kultura je u stvari odraz jednog imigracionog talasa kroz Jadran na početku mlađeg neolita. To se odlično uočava na kulturnim vezama ove grupe sa pojedinim krajevima Mediterana. Tako je kultura Lisičića najbolje vezana u kulturnom pogledu za ostrvski neolit zapadnog Mediterana. Na Siciliji su korespondentne neolitske kulture S. Cono, Piano Notaro, Grotta Zubbia i Gela. Oblici vaza, ukrasi u vidu girlandi, upotreba crvene boje koja se otire, crvena inkrustacija i sl. to najbolje svjedoče³³³). Na Eolskim ostrvima, Lisičići se vežu sa »periodo dello stile di Diana«, jer se tamošnje crnoglačane zdjele odlično vezuju za odgovarajuće zdjele u Lisičićima³³⁴). U svom citiranom radu o Lisičićima iznio sam argumente koji potvrđuju najužu povezanost ove naše kulture sa mlađim neolitskim dobom na ostrvu Malti. Dovoljno je samo spomenuti oblike bikoničnih zdjela i šolja, ukrase u vidu girlandi i šrafiranih polukrugova, redova perli, realističkih predstava i sl. pa da se uoči golema kulturna srodnost sa Maltom³³⁵).

Na ovaj način su Lisičići čvrsto uklopljeni, u kulturnom pogledu, u jedan dosta raširen neolitski kompleks zapadnog Mediterana. Ovo naselje je zato produkt selenja zapadnomediteranskih stanovnika prema Jadranu i iz Jadrana, dolinom Neretve, do Lisičića. Put dolinom rijeke Neretve osvjetljavaju nalazi u Zelenoj pećini. Najdalja, dosada poznata tačka, do koje su doprli nosioci lisičićkog keramičkog stila je Popov do na Drini. O tome je već bilo govora.

Veći broj autora, koji se bavio praistorijom Malte, smatra da je ovo ostrvo imalo izuzetno važnu ulogu u praistorijskom dobu zapadnog Mediterana, da je bilo centar kulturne idarijacije i jedan od centara neolitskih moreplovaca³³⁶). Jedino ako ovako shvatimo ulogu Malte u neolitskom svijetu zapadnog Mediterana, možemo protumačiti i ovako dalek prodor zapadnomediteranskih kulturnih elemenata.

U Grapčevoj špilji (odnosno u ovoj drugoj zoni hvarsko-lisičićke kulture) došlo je do izvjesnih jačih miješanja. Urezana ornamentika i oblici vaza sigurno indiciraju da su zapadno-mediteranski »moreplovci« ovog vremena prodrli i do jadranskih ostrva. No, tamo je u isto vrijeme prodro i uticaj nosilaca bojene keramike iz centralnog Mediterana. Vjerovatno iz Egeje, pošto stilske odlike bojene keramike u Grapčevoj špilji upućuju u tom pravcu.

³³³) I. Cafici, Di un sepolcro neolitico scoperto a S. Cono presso Licodia-Eubea, Bull. Paletn. Ital. XXV, 1899, No 4—6, Tav. VI, 1, 5, 6; P. Orsi, Sepolcri Protosiculi di Gela, Bull. Paletn. Ital. XXXIV, 1908, No 5—6, p. 119—139, Tav. III.

³³⁴) L. Bernabò Brea e Mad. Cavalier, 1. c., Fig. 17 (a—e).

³³⁵) Th. Zammit, Prehistoric Malta, The Tarxien temples, London 1930, Fig. 19—22, 24—25, 31—33, Pl. XXX, XXXII; R. N. Bradley, Malta and the Mediterranean race, London 1912, Fig. 31; Th. Ashby, R. Bradley, E. Peet & N. Tagliaferro, Excavations in 1908—11 in various megalithic buildings in Malta and Gozo, Papers Brit. School at Rom VI, 1913, P. IX, XVII.

³³⁶) Benac, 1958, str. 77.

Na taj način smo u jadranskom bazenu konstatovali izvjesno ukrštanje kulturnih elemenata iz zapadnog Mediterana i Egeje. Prvi su u čistom obliku otišli dolinom Neretve, a drugi pomiješani na jadranska ostrva i neposrednu obalsku pozadinu.

Ostaje još nekoliko objašnjenja u vezi odnosa Lisičići-Butmir. Nema nikakve sumnje da je postojao manji dodir između ova dva, geografski bliska naselja. U Lisičićima se nađe koji butmirski element (naročito u donjem dijelu sloja), dok su u Butmiru sasvim izuzetni nalazi keramike koji bi odgovarali onoj iz Lisičića. U Zelenoj pećini nema više ni traga butmirskom uticaju, a pogotovo dalje prema Jadranu. Prema tome, kontinentalni uticaji dopiru u slabom obimu samo do Lisičića i tu se završavaju. Zbog toga mora otpasti pretpostavka G. Novaka o lancu Egeja-Otrantska vrata-Jadransko more-Neretva-Butmir, kojim bi spirala došla u Butmir³³⁷). Vidjeli smo da je tamo spirala došla s druge strane. Isto tako otpada i lanac Kikladi-Dinarska oblast (sa Grapčevom špiljom) — Butmir, o kojem govori F. Schachermeyr³³⁸). Moramo se u stvari ograničiti samo na slabi susjedski odnos između Butmira i Lisičića, koji nije donio nikakva ozbiljnija miješanja niti uticao na promjenu kulturne fizionomije neke od ovih kultura.

Prije nego bih odredio hronološko mjesto hvarsko-lisičićke kulture, htio bih još jednom da podvučem da se i neolit Grapčeve špilje i neolit Lisičića razvijao uglavnom istovremeno. Ovo je bitno zbog toga što je daleko lakše odrediti apsolutnu hronološku skalu Lisičića, a onda ona vrijedi i za hvarsku zonu.

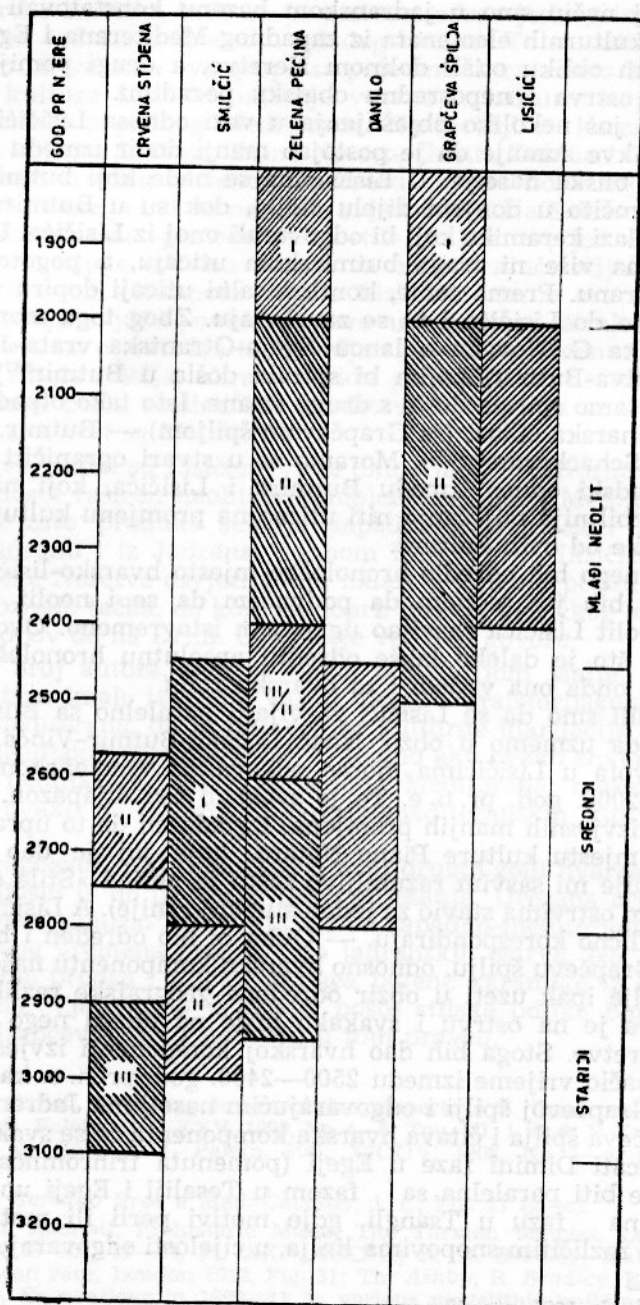
Utvrđili smo da se Lisičići razvijaju paralelno sa Butmirom u Bosni. Kada uzmemo u obzir lanac Lisičići-Butmir-Vinča, onda bi raspon života u Lisičićima morao odgovarati vremenskom periodu od 2400—2000. god. pr. n. e. To je svakako širi dijapazon, u kojem može biti izvjesnih manjih promjena. Izgleda mi da to upravo dobro odgovara mjestu kulture Piano Notaro, koje joj je dao Bernabo Brea³³⁹) (nije mi sasvim razumljivo zašto je period »Stile di Diana« na Eolskim ostrvima stavio za jedan stupanj ranije). A Lisičići i Piano Notaro odlično korespondiraju. — Ovim bi bio određen i hronološki okvir za Grapčevu špilju, odnosno hvarsku komponentu naše kulture. Treba ovdje ipak uzeti u obzir određene geografske razlike. Grapčeva špilja je na ostrvu i svakako prije na udaru nego zavičena dolina Neretve. Stoga bih dao hvarskoj komponenti izvjestan prioritet i označio vrijeme između 2500—2400. god. pr. n. e. kao početak života u Grapčevoj špilji i odgovarajućim naseljima Jadrana.

Grapčeva špilja i čitava hvarska komponenta će se svakako samo malo doticati Dimini faze u Egeji (pomenuta trihromnost). Većim dijelom će biti paralelna sa fazom u Tesaliji i Egeji uopće. Upozoravam na fazu u Tsangli, gdje motivi perli ili motivi traka, šrafiranih različitim snopovima linija, u cijelosti odgovaraju ovakvim

³³⁷) Novak, 1955, str. 43.

³³⁸) F. Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands, S. 144.

³³⁹) L. Bernabò Brea — M. Cavalier, 1. c., hronološka tabela.

Sl. 4. — Hronološki pregled neolitskih kultura u
jadransko-mediteranskoj oblasti sjeverozapadnog
Balkana.

motivima u Grapčevoj špilji ili Lisičićima³⁴⁰). U toj fazi Tesalije koriste se u slikanim ukrasima i razni svjetliji tonovi³⁴¹) (baš kao što je slučaj i u Grapčevoj špilji), a isto tako i odgovarajuće horizontalne bojene trake na vratu³⁴²). Zato i smatram da je hvarsko-lisičićka kultura svojim većim dijelom paralelna sa fazom u Tesaliji i Grčkoj. Naravno, ovdje se samo radi o relativnom odnosu u redosljedu kulturnih pojava. U apsolutnim godinama ne može biti bližeg paralelizma zbog vremenskog prioriteta neolitskih kultura na jugoistoku, odnosno u Egeji.

Poslije analize pojedinih neolitskih faza i kulturnih grupa, jasno se uočava da je populacija neolitskog stanovništva u jadransko-mediteranskoj oblasti tekla drugačije nego u kontinentalnoj oblasti. Pri tome ne mislim samo na vremenske razlike. Više se zapravo radi o drugačijim kulturnim i »etničkim« procesima.

U jadransko-mediteranskoj oblasti je ustanovljen određen kontinuitet u kulturnom razvoju, pa prema tome i kontinuitet života, između mezolitskog i neolitskog doba. Ovo se sasvim očito manifestovalo u stratigrafiji Crvene stijene. Iako se radi samo o jednom takvom naselju, ono je ipak sasvim dovoljno za ovakvu konstataciju, jer je Crvena stijena dala više nego ubjedljiv redosljed kulturnih formacija.

Tako možemo sigurno konstatovati da je jadransko-mediteransku oblast zahvatio najstariji mediteranski val neolitskih civilizacija. U tome se ogleda druga razlika prema teritoriji Bosne, koja je bila zahvaćena tek na kraju starijeg neolitskog doba.

Sa ovim najstarijim neolitom u Crvenoj stijeni, mi se odmah srećemo sa dva vrlo značajna problema. Prije svega, stanovnici Crvene stijene — nosioci ovog stratuma — nisu izrađivali nikakvo glačano kameno oruđe. Oni se nisu bavili ni zemljoradnjom ni stočarstvom, pa su tako lišeni nekih osnovnih karakteristika neolitske civilizacije. Jedinu čvrstu granicu prema mezolitu čini keramička roba. Lov je ostao i dalje glavno zanimanje, a pošto se nisu bavili zemljoradnjom, nisu osjećali neku jaču potrebu za izradom kamenih sjekira i bučaka. Pa ipak, ovdje se radi baš o neolitskoj civilizaciji, jer je keramika — po mom mišljenju — najvažnija osobina novog kamenog doba za ovo područje.

U stvari, kod nas razmatramo sasvim drugačiju situaciju nego na jugoistoku ili Prednjem orijentu. Tamo je na mnogim naseljima ustanovljena pojava zemljoradnje i dobro građenih sela prije nego što je uvedena u upotrebu keramička roba³⁴³). Neki stručnjaci su onda

³⁴⁰) Wace & Thompson, 1912, p. 106, Fig. 56.

³⁴¹) Tsountas, *AI proistorikai akropoleis Diminiu kai Sesklu*, 1908, Pl. XII.

³⁴²) Ibid., str. 141.

³⁴³) J. Garstang u Jerihu, *Ann. of Arch. and Anthropol.*, Liverpool, 22, 1935, p. 166 i dalje, i, 23, 1936, p. 69 i dalje; R. J. Braidwood u Karim Shahiru, *The Near East and the Foundation for Civilisation*, 1952.

i prihvatili naziv »predkeramički neolit«, da bi označili kako ove kulture imaju sve druge neolitske osobine osim keramičkih proizvoda³⁴⁴). Ako je to neolit prije keramičke proizvodnje, onda je III stratum Crvene stijene pravi neolit, jer je u njemu zastupljena keramička roba.

Badava je tražiti u Crvenoj stijeni zemljoradnike kada tamo nema uslova za razvoj zemljoradnje. Kraški karakter zemljišta ne dozvoljava ni danas razvoj neke naročite zemljoradničke proizvodnje. S obzirom na dugu lovačku tradiciju i bogatstvo područja u lovnim životinjama, neolitski stanovnici Crvene stijene ostali su i dalje lovci. Pošto su sasvim drugi uslovi vladali na Bliskom i Prednjem istoku ili u Tesaliji, i proces neolitizacije je tekao sasvim drugačije.

Drugi, daleko teži, je problem porijekla neolitske kulture u Crvenoj stijeni (pa i na Jadranu uopće). Drugim riječima, postavlja se pitanje da li se ovdje radi o upadu nekih novih društvenih grupa ili se radi samo o uticaju nove civilizacije sa Mediterana.

Pojava keramičke robe je svakako izvanredno važan momenat u kulturnom razvoju ovog kraja i preloman u razvoju stratigrafske kulturne slike Crvene stijene. Bilo bi najjednostavnije reći da se desila migracija nosilaca neolitske civilizacije na staro mezolitsko područje, jer u tom slučaju nam ne trebaju nikakva dalja objašnjenja. No, ovdje nam za takvu konstataciju smetaju neke činjenice. Najjače se ispriječila tradicija u izradi kremenog oruđa. Ona je prenesena iz prethodne mezolitske faze i samo poboljšana izradom većih i boljih nožića i strugalica. A i zanimanje je ostalo potpuno isto. Pa kako sada spojiti ovako dobro njegovanu i sačuvanu tradiciju kroz vijekove sa imigracijom novog neolitskog stanovništva? Imigranti bi svakako donijeli sa sobom i druge promjene, a ne samo keramičku robu. Iako se i mezolitski stratum Crvene stijene uklapa u jedan mnogo širi kulturni krug zapadnog Mediterana, ipak on ima izrazite periferijske karakteristike, koje mu daju posebno mjesto. A o tome se baš radi u naslijeđenoj tradiciji u neolitu.

Ostaje nam još međusobno miješanje ili samo uticaji.

I jedno i drugo je sasvim moguće. Stanovnici Crvene stijene bili su izraziti lovci i skupljači. Oni su mnogo lutali. Posljednja mezolitska faza obilježena je, kako smo ranije vidjeli, dosta tankim slojem koji upućuje na povremeno korištenje pećine. U to vrijeme je, dakle, bilo mnogo lutanja tamošnjeg stanovništva. Kao da i ta činjenica dokazuje nemirno vrijeme u smjeni dviju kulturnih epoha. U svojim izletima ti ljudi su morali dolaziti u dodir sa drugim društvenim grupama, čija će staništa biti svakako otkrivena daljim istraživanjima. Na taj način se uspostavlja lanac međusobnih dodira koji dovodi do međusobnog prenošenja iskustava; u ovom slučaju prenošenja keramičkog umijeća. Za nas nije ovdje bitno da li je preneseno ovim lancem samo umijeće ili je dolazilo do međusobnog miješanja

³⁴⁴) Vl. Milojević, Die erste präkeramische bäuerliche Siedlung der Jungsteinzeit in Europa, Germania 34, 1956, Heft 3—4, S. 208—210; D. Berciu, Neolithic preceramic în Balcani, Studii și Cercetări de Istorie Veche, IX, 1958, p. 91—98.

ljudi (ovo drugo je sasvim moguće u uslovima prvobitnih društvenih zajednica, gdje je to mogao usloviti i egzogamni brak i ekonomske potrebe). Bitno je da su stari mezolitski stanovnici zadržali svoje stare tradicije, a u isto vrijeme usvojili keramičku proizvodnju. Ako je i bilo međusobnog mišljenja, ostaje činjenica da su stari stanovnici nametnuli svoje stare tradicije u izradi oruđa i u ekonomici, a to znači da su bili nadmoćni u bazičnim elementima kulture.

U Crvenoj stijeni se tako desio isti proces kao i u mnogim drugim circummediteranskim krajevima. Takav je slučaj npr. u Arene Candide³⁴⁵), Ras Shamri³⁴⁶), Jerihu i Megidu³⁴⁷), u Mattarahu³⁴⁸) ili u Rumuniji³⁴⁹).

Preko Crvene stijene keramička proizvodnja osvojila je jadransko-mediteransku oblast i tu se dalje razvijala. Proces neolitizacije je u Crvenoj stijeni počeo i završen, a dalje imamo posla samo sa pravim neolitom.

Neolitske kulture sa impresso keramikom u pećini Jamina Sredi na Cresu i starijem stratumu u Smilčiću već predstavljaju procese u samom neolitskom svijetu ove oblasti. Keramika iz Smilčića je nekim svojim ukrasima vrlo bliska neolitskoj keramici iz južne Italije. U razvijenom starijem neolitu čitav jadranski bazen je postao jedan jedinstveni kulturni pojas. Međusobni lančani dodiri su stalni, a pored toga se moraju uzeti u obzir i izvjesni migracioni pokreti koji su doveli do još bržih prenošenja kulturnih osobina.

Posebno mjesto opet pripada nalazištu u Zelenoj pećini. Ono samo djelimično pripada starijem neolitu, a drugim dijelom srednjem neolitu. Stariji neolitski stanovnici su se zavukli dalje na kopno — dolinom rijeke Neretve. Imamo utisak da su se oni povlačili i pred novim doseljenicima, nosiocima danilske grupe. O tome me uvjerava i situacija u samom Smilčiću. Tamo je mlađi kulturni stratum — onaj danilski — čist i ne miješa se sa impresso keramikom. Jedna migracija sa kontinenta i ona sa Mediterana (nosilaca slikane keramike) potisla je staro stanovništvo u jadransko-mediteranskoj oblasti. Time dajemo sliku još jednog istorijskog procesa; normalnog istorijskog zbivanja u praistorijskom društvu.

Stanica u Zelenoj pećini osvjetljava još jednu stranu istorijskih zbivanja u ovom vremenu. U keramičkom repertoaru Zelene pećine osjeća se krajnja raznovrsnost. Tamo su elementi iz sjeverne Afrike, Sicilije i južne Italije. Kao da se ovdje, na krajnjoj tački sjeverozapadnog Balkana impresso keramike, sleglo sve ono što je dao zapadni Mediteran u proizvodnji impresso keramike. Preko Zelene pećine ovaj kulturni kompleks nije prešao i to je njegova granica u ovom dijelu circummediteranske oblasti. Granica se osjeća i u dru-

³⁴⁵) Bernabò Brea, 1946, p. 171 i dalje.

³⁴⁶) Cl. Schaeffer, Ugaritica I, p. 1 i dalje.

³⁴⁷) Milošević, 1949, S. 14 i dalje.

³⁴⁸) R. Braidwood, J. Smith, Ch. Leslie and L. Braidwood, Mattarah, 1. c., p. 69.

³⁴⁹) D. Berciu, Neolithic preceramic in Balcani, 1. c., p. 91—100.

gom smislu. Među keramikom Zelene pećine pomiješana je i roba ukrašena motivima klasa i štipanja, što bez sumnje spada u krug kultura sa impresso keramikom u Podunavlju, centralnom, istočnom i južnom Balkanu. Zato u Zelenoj pećini povlačimo u stvari granicu između dva velika kompleksa sa impresso keramikom. Jedan smo označili kao zapadnomediterranski kompleks, dok će drugi onda biti istočnomediterranski kompleks. U zapadnomediterranskoj oblasti nema barbotine tehnike, a nema ni ukrasa štipanja i klasa. Mnogi opet od ukrasa impresso robe sa zapada nedostaju i istočnomediterranskoj oblasti.

Keramika Zelene pećine ne poznaje takođe barbotine tehniku. Ova kultura je usvojila samo ukrase štipanja i klasa. Biće da je to uticaj iz Podunavlja, koji je došao ovamo zasada nepoznatim putem. Svakako nije išao preko sjeveroistočne Bosne, jer bi onda stigla i borbotine tehnika (koja je tako dominantna u Gornjoj Tuzli). Biće da je uticaj išao iz Körös područja.

U pogledu danilske kulturne grupe ovdje bih dodao samo par zaključaka, jer je o toj grupi dovoljno rečeno u analizi same grupe. Ti zaključci odnosili bi se prvenstveno na odnose Danilo—Kakanj.

Vidjeli smo da je ornamentalni sistem na keramici Kakanja znatno drugačiji od onog u danilskoj grupi. Na debelim nogama kulturnih vaza u Kakanju taj sistem se bazira na šrafiranim urezanim trakama ili šrafiranim urezanim trouglovima. To su fini, tanki urezi, nešto potpuno drugo od šarenila ornamentalnih ukrasa u Danilu i Smilčiću. Ali iste takve ukrase vidimo na keramici Istre i na odgovarajućim nogama u neolitskom naselju Aurisina kod Trsta³⁵⁰). Vidimo je zatim u Materi i na keramici 18—24 stratuma u Arene Candide³⁵¹). Isti ornamentat prepoznajemo konačno i na keramici Chassey kulture u južnoj Francuskoj³⁵²). S druge strane, ovakve trakaste motive na zadebljanim nogama vaza nalazimo i u Grčkoj³⁵³).

Aurisina je geografski bliža danilskoj grupi, posebno Smilčiću, nego Kakanju i Arnautovićima. Pa ipak, kulturna bliskost stoji u obrnutoj proporciji. Svakako zanimljiv problem.

Mislim da je to jedan jedinstveni lanac: Rakhmani (ili Heroneja!) — kakanjska grupa — pećine Istre-Aurisina-Arene Candide-Chassey. Ovaj lanac naprosto okružava danilsku kulturnu grupu³⁵⁴).

³⁵⁰) Vidi nap. 138.

³⁵¹) M. Mayer, Molfetta und Matera, T. XXII; Bernabò Brea, 1956, T. XXIII — XXIV.

³⁵²) G. Bailloud et M. Boofzheim, Les civilisations néolithiques de la France, p. 99, Pl. XLIII.

³⁵³) Vidi nap. 226.

³⁵⁴) Vanredno su instruktivne tzv. vases-supports u okviru francuske Chassey-kulture. One nas nesumnjivo podsjećaju na vaze sa postoljem iz Danila, koje imaju sasvim odvojeno postolje (Korošec, 1958, Prilozi, T. XXIX, T. LXXII, T. LXXXIV). Ornamentika na vases-supports odgovara ornamentima u Materi, u Arene Candide ili u Kakanju, a oblik je vezan za Danilo (iako je u Danilu postolje odvojeno). Takve dvostruke vaze su poznate i u neolitu Spanije, pa će možda imati više mediteranski karakter. Vases-supports stavlja

Gotovo je neosporno da je ornamentalni sistem šrafiranih motiva porijeklom iz oblasti trakaste keramike. Svi članovi navedenog lanca primili su je različitim putem, u procesu miješanja neolitskih civilizacija. Prema Jadranu izvršen je naprosto jedan nagao prodor iz kontinentalne oblasti i među ornamentalnim motivima donio prvenstveno spiraloidne ukrase, pa meandre i drugo (u vezi i sa Bükk kulturom). Na Jadranu je dodir sa nosiocima bojene keramike i u drugačijoj geografskoj sredini stvorio sasvim drugi umjetnički izraz i u urezanoj keramici.

Danilska kultura je rezultat migracionih pokreta. To je prva kompaktna seoba neolitskog stanovništva u jadransko-mediteranskoj oblasti.

Drugu seobu dokumentuju nalazi iz hvarsko-lisičićke grupe. Ona je isključivo mediteranskog karaktera, ali ipak ima dvije komponente: jednu čisto zapadnomediteransku i drugu iz centralnog Mediterana (odnosno iz Egeje).

Nosioci lisičićke kulture su doselili u cjelini dolinom rijeke Neretve. Oni su sa sobom donijeli u daleku unutrašnjost komponente svoje zapadnomediteranske civilizacije, jer su ih prenijeli ljudi koji su se doselili. Koliko je to različito prema situaciji sa kakanjskim kulturnim vazama.

Naša analiza pružila je jasnu predstavu o troperiodnom sistemu u neolitu jadransko-mediteranske oblasti. I to u punom opsegu. Po imenima glavnih nalazišta to bi bio sistem: Crvena stijena-Danilo-Hvar. — Ovakav neolitski sistem bi potpuno odgovarao neolitskim fazama u Tesaliji, ako ga posmatramo u relativnom redoslijedu kultura. On bi se morao izraziti ovom paralelom:

Sesko — Crvena stijena,

Dimini — Danilo,

Rakhmani — Hvar.

U apsolutnoj hronologiji postoje razumljive razlike, no to nema velikog značaja pri posmatranju osnovnog redoslijeda neolitskih faza.

4 — Ogledi iz materijalne kulture

Stariji arheološki podaci i noviji nalazi pružili su relativno dobre mogućnosti da se donesu neki opći sudovi o materijalnoj kulturi u neolitskom svijetu sjeverozapadnog Balkana. Materijalna kultura sastoji se, naravno, od velikog broja komponenata. Ovdje bih govorio

Arnal u okviru Chasséen A, odnosno u vrijeme od 2.700. pr. n. e. dalje, što se sasvim slaže sa datiranjem Danila i Kaknja (J. Arnal, Hypothèse de travail sur l'origine des vases-supports français, Revue archéologique de l'est et du centre-est, Tome VIII, Fasc. 1—2, p. 127—132). Vrlo je važno da je C—14 analiza pokazala da početak Chasséen A pada u vrijeme oko 2.700. pr. n. e., a početak Chasséen B negdje oko 2.500. pr. n. e., jer se to potpuno slaže sa našom hronologijom kakanjske grupe (J. Arnal, 1. c., p. 129).

samo o onim komponentama, za koje imam kakvu-takvu podlogu; to su: a) oruđe i oružje, b) tipovi naselja, c) tipovi kuće i d) privreda.

a) Oruđe i oružje

U neolitskom svijetu nije još povučena tačna granica između nekih kamenih oruđa i oružja. To posebno važi za glačana oruđa i koštana šila. Uglučana kamena sjekira je mogla biti izvrsno oružje za lov ili za odbranu. No, u isto vrijeme ona je mogla služiti za obradu drveta, sječenje mesa i sl. Kalupasta sjekira je mogla služiti pri obradi zemlje, a u isto vrijeme kao dobro napadno ili odbrambeno oružje. Kamene kugle (mlatovi, buzdovani) su, vezane za drvene drške ili kožno užje, bile sjajno napadno oružje. Pa ipak i ovi mlatovi su mogli imati praktičnu upotrebnu vrijednost u svakodnevnom životu.

Kod sitnog kremenog alata i oružja je mnogo jasnija granica. Kameni vrhovi strelica ili kopanja pripadaju samo oružju, dok ostale izrađevine od kremenja ubrajamo u sitni alat (nožići, strugalice, strugači, svrdla i sl.).

Sve ovo isto možemo konstatovati i za kamene i kremene izrađevine u sjeverozapadnom Balkanu. Međutim, unutar ovog područja postoji dosta varijacija u pojedinim neolitskim grupama i periodima. Cilj mi je da baš o tome ovdje iznesem pojedine podatke.

U oblasti Bosne zastupljena su sva neolitska oruđa i oružja od kamena, odnosno kremenja. Pljosnate i kalupaste sjekire dolaze u svom klasičnom srednjoevropskom obliku. Sitni kremeniti alat i oružje također ne pokazuje nikakve posebnosti. Postoje samo kvantitativne i kvalitativne razlike među pojedinim grupama. One se svode na slijedeće konstatacije:

— Starčevački kulturni sloj u Gornjoj Tuzli potvrđuje u pogledu oruđa onu sliku koju je za starčevačku kulturu konstatovala Draga Garašanin³⁵⁵).

— Zanimljiva je situacija u vinčanskoj kulturi sjeverozapadne Bosne, konstatovana prvenstveno u Varoši kod Koraja i Gradini u Grbači. U starijim fazama vinčanske kulture Varoši vrlo su malobrojna sitna oruđa od kremenja. Više su zastupljena glačana kamena oruđa. U mlađoj vinčanskoj kulturi Varoši su, naprotiv, sitna kremenja oruđa daleko brojnija, a najviše su zastupljena u najmlađem — I stratumu. Istu takvu brojnost ovog oruđa vidimo i na Gradini u Grbači, koja pripada mlađoj vinčanskoj kulturi. S druge strane, glačana oruđa u najmlađem vinčanskom stratumu se procentualno smanjuju.

Ovo znači da je u vinčanskoj kulturi sjeverozapadne Bosne (barem u navedenim nalazištima) sitni kremeniti alat najbrojniji na samom kraju ove kulture. Pri tome moramo spomenuti i situaciju u Gornjoj Tuzli. Tamo su u mlađim vinčanskim stratimima nađeni pojedinačni ukrasni i slični objekti od bakra (možda i jedno šilo)³⁵⁶). Ovo

³⁵⁵) Čović, 1960—61, T. VI, 1—16; Arandelović-Garašanin, 1954, str. 48 i dalje.

³⁵⁶) Čović, 1960—61, T. X, 11—12, sl. 16 b—e.

još jednom potvrđuje da je mlađa vinčanska kultura u stvari savremena ranom metalnom dobu u nekim drugim krajevima³⁵⁷). Bakar je počeo postepeno da prodira i u ove krajeve, ali u sasvim neznatnoj mjeri. Ovo prodiranje bakra još nije izmijenilo neolitsku vinčansku kulturu i ona je sačuvala do kraja svoj neolitski karakter. Nije li ipak pojava prvog metala uslovala jako opadanje u proizvodnji glačanog kamenog oruđa? Logično je ovo dvoje dovesti u međusobnu vezu.

U drugim neolitskim nalazištima vinčanske kulture u Bosni nisu nađeni objekti izrađeni od bakra. Kao da Gornja Tuzla u tom pogledu zauzima posebno mjesto. (Nanominjem uzgred da su kameni mlatovi u ovoj oblasti Bosne izvanredno rijetki.)

— Kakanjska kulturna grupa pruža drugačiju sliku. Ovo nalazište je hronološki savremeno starijoj vinčanskoj kulturi. Ali ovdje preovlađuju baš sitna kremenena oruđa, dok su glačana kamena oruđa relativno rjeđa. U isto vrijeme, među kremenim izrađevinama nema streljanih vrhova³⁵⁸). Unekoliko nas to sve podsjeća na danilsku kulturu na Jadranu, sa kojom je kakanjska kulturna grupa i inače vezana nekim kulturnim elementima.

— Najbogatija je u ovom oruđu i oružju butmirska kulturna grupa. U njoj su obilno zastupljene sve vrste neolitskih izrađevina od kamena. Ipak, u okviru ove grupe treba izdvojiti Kraljevine kod Novog Sehera. U ovom nalazištu je pronađen jako veliki broj okrenutih kamenih sjekira pljosnatog i kalupastog oblika (T. XXXIII, 2). Tako velik broj ovakvih sjekira mogao je nastati na nekoliko načina: 1) kao kasna manifestacija campignienske tradicije, 2) kao nedovršena roba za razmjenu, 3) kao nedovršena roba u samom naselju i 4) kao poseban vid proizvodnje u samom naselju.

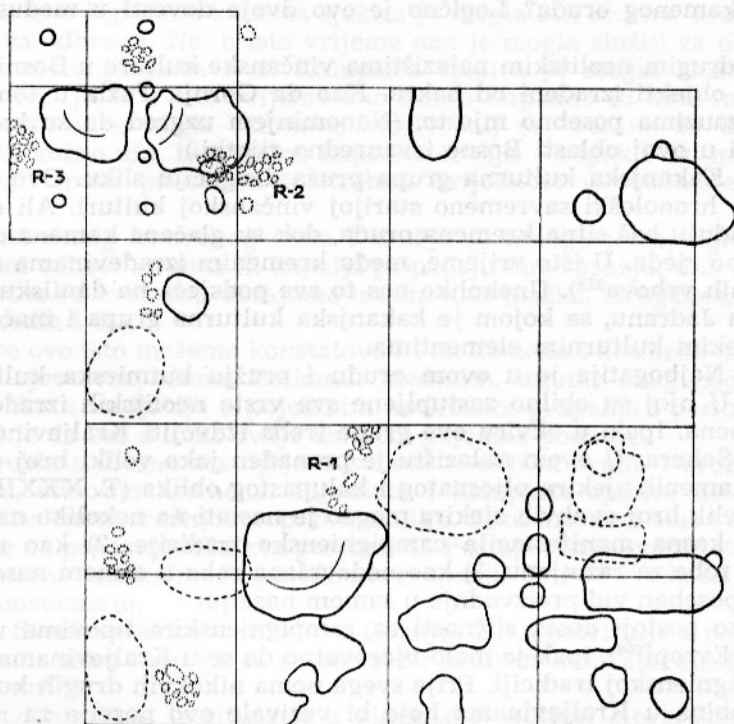
Iako postoji dosta sličnosti sa campignienskim tipovima u zapadnoj Evropi³⁵⁹), ipak je malo vjerovatno da se u Kraljevinama radi o campignienskoj tradiciji. Prije svega nema nikakvih drugih kulturnih osobina u Kraljevinama koje bi vezivale ovo naselje za neolit campignienskog područja. A nema niti međustanica, preko kojih bi došao ovaj tip oruđa do centralne Bosne. Zato ovakvu pretpostavku moramo zasada da odbacimo. Isto tako nemamo nikakvih vidnih znakova koji bi potvrđivali neku stalnu razmjenu među pojedinim naseljima butmirske kulture. Svako od ovih naselja je imalo svoju posebnu naturalnu privredu pa nije bilo ni potrebe za redovitom razmjenom.

³⁵⁷) Garašanin, 1951, str. 148 i dalje.

³⁵⁸) A. Benac, Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, GZM (N. S.) 1956, str. 170.

³⁵⁹) Vidi posebno primjerke tzv. pseudo-campigniena, J. Arnal und C. Burnez, Die Struktur des französischen Neolithikums auf Grund neuester stratigraphischer Beobachtungen, 37—38 Bericht der RGK, 1956—56, S. 80. (Treba žaliti što pitanje campignienskih tipova oruđa nije još riješeno niti u samoj Francuskoj. Ostaje otvoreno pitanje koliko su ovi tipovi mezolitski a koliko neolitski. Isto tako je otvoreno pitanje da li su pretežno oruđa spремljenja za glačanje ili definitivno završena oruđa).

Ostaje da se okresano kameno oruđe objasni kao posljedica posebne vrste proizvodnje. Naravno, jedan dio ovog oruđa je u stvari nedovršena roba. U Kraljevinama je zapažena vrlo intenzivna izrada velikog kamenog oruđa i oružja. To je uslovalo i ostatak većeg broja nedovršene robe.

Sl. 5. — Djelimični plan naselja Nebo u dolini Bile, Bosna.
R 1—3 označavaju mjesta za obradu kamenog oruđa.

Najviše streličnih vrhova sakupljeno je u Butmiru, gdje su zastupljeni tipovi strelica sa trnom i tipovi sa krilcima.

Kod posmatranja kamenih i kremenih izrađevina u Bosni, zanima nas i način njihove proizvodnje. Naselje Nebo u dolini Bile je sistematski istraživano, a u Kraljevinama su takođe vršena u novije vrijeme kontrolna iskopavanja. U oba naselja su konstatovane prave radionice kamenog i kremenog oruđa. U dolini Bile nađena su među neolitskim kućama mjesta sa pravilnim, velikim komadima kamenja, koji su služili kao podloga za izradu ovog oruđa i oružja. Ti kamenovi su bili lijepo utvrđeni sitnijim kamenim pločama, a oko je ležala velika količina kremenih otpadaka, poneka kamena glačalica i sl. (Sl. 5 R, 1—3). To su sigurno identifikovana mjesta gdje se izrađivalo

kameno i kremenno oruđe³⁶⁰). Upravo je tako nešto konstatovano i u Kraljevinama. Pored podloge od velikog pravilnog kamena zatečena je upravo enormna masa sitnih otpadaka koji se dobivaju kod okresivanja kamenih sjekira. To su upravo ona oruđa o kojima smo posebno govorili u Kraljevinama.

Ranijim iskopavanjem u Kraljevinama sakupljeno je i dosta alata za izradu kamenih sjekira. Možda su najzanimljivije kamene ploče od pješčara, na kojima su ostala udubljenja od glačanja kamenih sjekira. Na ovakvim negativima forme jedne sjekire krasno se prati proces rada. Uz ploče, odavde potiču mnoge glačalice od pješčara, manjih i većih dimenzija, koje su služile isto tako za konačno dotjerivanje kamenog oruđa.

U drugim bosanskim nalazištima nisu ustanovljene ovakve radionice.

Na kraju da spomenem da su najstariji bušeni čekići od kamena zabilježeni u III stratumu Varoši, dakle još u starijoj vinčanskoj kulturi, odnosno u okviru srednjeg neolitskog doba.

Sa koštanim oruđem u neolitskim naseljima Bosne stvar stoji nešto drugačije, jer se osjećaju prilično velike razlike među pojedinim kulturnim grupama i pojedinim nalazištima unutar grupa.

U okviru vinčanske kulture koštana šila su poznata i u starijim i mlađim fazama ove kulture, a to je lijepo utvrđeno u naselju u Gornjoj Tuzli. U mlađoj vinčanskoj kulturi Gornje Tuzle dolaze, pored šila, i budaci od roga, lijepo obrađeni i dotjerani za praktičnu upotrebu³⁶¹).

Kakanjska kultura je jako bogata izrađevinama od kosti. Mislim prvenstveno na naselje u Kaknju, gdje je sakupljeno obilje koštanih šila, pa onda i lopatica-spatula, koje ponekad imaju vrlo dekorativne forme³⁶²). Imam utisak da su stanovnici Kaknja veću brigu posvećivali izradi koštanog nego kamenog oruđa. U Arnautovićima imamo iste koštane izrađevine, samo u daleko manjem broju nego što je slučaj u Kaknju.

Svakako je neobična situacija unutar butmirske kulturne grupe. U samom Butmiru nema uopće koštanog oruđa, a isto tako niti u Kraljevinama. Nasuprot tome, naselje Nebo je dalo brojne koštane izrađevine. Među njima na prvom mjestu stoje različita šila, zatim glačalice, pa najzad i budaci od roga sa rupom za nasađivanje³⁶³).

Prilično je teško protumačiti ovakvu situaciju u odnosu Butmir-Bila. Oba naselja pripadaju istoj kulturi, hronološki su gotovo savremena, imaju isti ukus u dekorativnoj umjetnosti na keramici, a ipak se tako bitno razlikuju u pogledu koštanog alata. Možda će u ovom pogledu odlučan uticaj imati način zanimanja u ovom naselju. Sta-

³⁶⁰) A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, GZM (N. S.) 1953, Plan V.

³⁶¹) Cović, 1960—61, T. X, 5—6, T. XI, 6—7.

³⁶²) A. Benac, Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, 1. c., T. II, 4—6.

³⁶³) Benac, 1952, T. XXV,

novnici Neba su bili lovci i stočari, a tek onda zemljoradnici. Oni u Butmiru su bili zemljoradnici i stočari, a uz to i lovci. Čini mi se da je lov ipak imao odlučujuću ulogu u naklonosti neolitskog čovjeka Bosne prema koštanim izrađevinama. Kao odlična ilustracija za ovu tvrdnju može poslužiti naselje u Lisičićima, gdje je jedno s drugim neosporno usko vezano.

Način odijevanja, tehnika ukrašavanja vaza i druge slične djelatnosti svakako će igrati sporednu ulogu u ovom pogledu.

Jadransko-mediteranska oblast se i u pogledu oruđa i oružja razlikuje od kontinentalne oblasti, kao što je bilo i kod keramičkih izrađevina. Tamo imamo ovakvu situaciju:

— Ni nosioci starijeg, a niti nosioci srednjeg neolita u Crvenoj stijeni nisu uopće izrađivali glačano kameno oruđe. Oni su poznavali samo kremene nožice, strugalice i strugače. Čak nisu izrađivali ni kremene vrhove strelica.

— U danilskoj kulturnoj grupi je raznovrsnost u oruđu mnogo veća. J. Korošec je našao u samom Danilu relativno dosta kamenih glačanih sjekira, kalupastog i pljosnatog oblika. Ove sjekire imaju uglavnom standardne srednjoevropske forme. Među kremenim oruđem zastupljeni su: nožići, strugalice, strugači, svrdla, a u maloj mjeri i kremene strelice. Prema tome, u Danilu je zastupljeno zapravo sve neolitsko oruđe od kamena i kremenja. Naravno, korišten je tamošnji sirovi materijal, tako da je većina kremenih artefakata izrađena od bjeličastog, sjajnog kremenja³⁶⁴).

— U najstarijem neolitskom sloju Zelene pećine nađen je samo jedan kremenji nožić i jedna glačana kamena sjekira. Ova posljednja — iako pripada jezičastom tipu sjekira — je jako zadebljala, pa se uključuje u mediteranske tipove sjekira³⁶⁵).

— Grapčeva špilja je isto pružila neznatan broj kamenog i kremenog oruđa. Glačane sjekire su tako rekuć nepoznate. Kremene izrađevine su zastupljene u svim formama (pa i strelice), ali u malom broju. Nalazište u Pokriveniku na Hvaru dalo je nešto više kremenog alata³⁶⁶).

— Sasvim obratno, neolitski sloj Lisičića bio je pun oruđa i oružja. Ovdje su zastupljene sve izrađevine od kamena i kremenja, koje su poznate iz Butmira: glačane sjekire oba oblika, glačani čekići, puno strelica sa trnom i sve vrste sitnog alata od kremenja³⁶⁷).

— Koštana oruđa su zastupljena u svim neolitskim nalazištima jadransko-mediteranske oblasti. U Crvenoj stijeni su izrađivana šila, a u srednjem neolitskom stratumu i koso zasjeđeni bodeži od roga³⁶⁸). U Danilu su zastupljena šila i glačalice, doduše, u dosta malom

³⁶⁴) Korošec, 1958, str. 27—34.

³⁶⁵) Benac, 1957. (Zelena pećina), str. 64.

³⁶⁶) Novak, 1955, str. 265.

³⁶⁷) Benac, 1958. T. I—IV.

³⁶⁸) Benac, 1957. (Crvena stijena), T. III, 7—8; Benac i Brodar, 1958, T. VII, 17—20.

broju³⁶⁹), a isti oblici dolaze i u Grapčevoj špilji³⁷⁰). Lisičići su opet najbogatije nalazište sa koštanim oruđem. Tu je ne samo daleko najveći broj koštanih izrađevina nego je zapažen i najveći broj njihovih oblika. To su: šila, bodeži od roga i kosti, razne glačalice, noževi, harpuni, nadžaci i mlatovi, usadnici za kремено oruđe, igle i sl.³⁷¹). Svakako poseban interes zasluđuje koštano oružje — bodeži i mlatovi od roga. Lisičićki lovci su pokazali izvanrednu vještinu u obradi koštanoг oruđa i time jako povećali svoje lovne mogućnosti (T. XXXIV, 1).

Bliskost Lisičića i Grapčeve špilje ogleda se u dekorativno ukrašenim iglama. U oba nalazišta su glave nekih igala ukrašene zmjiskim likovima. U Lisičićima je čak jedna igla ukrašena glavom u obliku posude, pa spada među prve primjerke tzv. Vasenkopfnadel³⁷²).

Na taj način smo ne samo vidjeli osobine oruđa i oružja u svakoj od naših oblasti, nego opet i razlike koje među njima postoje. A te razlike govore, kao i keramika o određenim kretanjima u neolitskom svijetu sjeverozapadnog Balkana.

Izneseni podaci iz obje oblasti nas ponovno uvjeravaju da se tu stvarno radi o dvije kulturne zone. U kontinentalnoj oblasti su zastupljene srednjoevropske i podunavske vrste oruđa i oružja, prvenstveno vrste glačanog oruđa. U pojedinim nalazištima je različita upotrebnost pojedinih vrsta izrađevina, pa negdje preovlađuju jedni a na drugom mjestu drugi oblici. Način zanimanja, tradicija, kulturne veze i tome slično igrali su odlučujuću ulogu kod prevalentnosti jednog ili drugog oruđa. No, uvijek su zastupljene kontinentalne vrste.

U jadransko-mediteranskoj oblasti je zastupljen pretežno sitniji kremenі alat, kremenі vrhovi strelica su rijetki, a koštani alat je obilniji nego u kontinentalnoj oblasti. Kремено oruđe Crvene stijene nosi očitu mediteransku tradiciju, koštano oruđe i oružje u Grapčevoj špilji i Lisičićima nosi sve elemente mediteranskih navika u ovoj vrsti izrađevina³⁷³). Radi se, dakle, i u pogledu oruđa i oružja o mediteranskoj tradiciji.

Od velikog je interesa jedna druga činjenica. U danilskoj kulturnoj grupi su zastupljeni svi tipovi kontinentalnog kamenog oruđa. Ovo opet odlično potvrđuje našu naprijed iznesenu konstataciju o jakoj kontinentalnoj komponenti u kulturi Danila. Ona se vidno manifestovala u urezanoj keramici i u kamenom oruđu. — U Lisičićima su izvanredno brojno zastupljene sve kontinentalne vrste kamenog i kremenog oruđa i oružja. To je bez sumnje posljedica bliskog

³⁶⁹) Korošec, 1958, str. 35.

³⁷⁰) Novak, 1955, T. CCXLIV — CCXLV.

³⁷¹) Benac, 1958, T. V—VIII.

³⁷²) Novak, 1955, T. CCXLV; Benac, 1958, T. VIII, 2.

³⁷³) Vidi npr. Tsountas, o. c. Pl. 45—47; ili Bull. Paletn. Ital. No 3—4, 1886, T. VI; Bull. Paletn. Ital. No 7—9, 1898, T. XIX; Bernabò Brea, 1946, T. X, T. XVII, T. XVIII, T. XX, T. XL; ili Th. Zammit, Prehistoric Malta, Pl. XXV.

susjedstva sa Butmirom, od koga su stanovnici Lisičića primili i ovo uz poneki keramički oblik. Izgleda mi, međutim, da je uticaj Butmira bio najjači baš u pogledu kamenih izrađevina. A tu se i završava uticaj Butmira, jer u Grapčevoj špilji nema ni traga ovakvih kontinentalnih uticaja.

U Lisičićima je došlo do izvanredne simbioze u obilju mediteranskih koštanih izrađevina sa obiljem kontinentalnih izrađevina od kamena. Geografski položaj Lisičića je svakako ovdje igrao bitnu ulogu.

Tako možemo konstatovati da su u jadransko-mediteranskoj oblasti samo ona nalazišta čija je kultura nosila u sebi kontinentalne elemente (danilska grupa), ili su stajala pod nekim neposrednijim uticajem iz kontinentalne oblasti (Lisičići), primila izradu glačanog i kremenog oruđa i oružja iz ove oblasti. Ostala nalazišta pokazuju samo mediteranske tendencije. — Obratno, u kontinentalnoj oblasti se slabo osjeća uticaj sa Jadrana. Možda se može jedino ljubav ka koštanim izrađevinama u Kaknju pripisati uticaju iz danilske kulture, premda su oblici koštanih predmeta opet pod kontinentalnim uticajem (npr. spatule su slične onima iz Vinče).

Prema tome, kontinentalni uticaji na neolit jadransko-mediteranske oblasti su u okviru oruđa i oružja znatno jači, nego obratni uticaji iz jadransko-mediteranske oblasti. Upravo smo to konstatovali i na keramici.

I još jedno zapažanje.

Količina nalaza oruđa i oružja u pojedinim nalazištima je jako varijabilna. Tako su u pećinskim nalazištima Zelene pećine ili Grapčeve špilje (kao izrazitih predstavnika pećinskog načina stanovanja!) ovi nalazi upravo minimalni. Otvorena naselja su pružila najbogatije nalaze. U tome na prvom mjestu stoje sva naselja butmirske grupe i Lisičići na Neretvi.

U čemu leži uzrok ovakvim razlikama? Čini mi se da pećinska nalazišta nisu bila tako stalno naseljena kao otvorena naselja³⁷⁴). I drugo, izrada kamenog i kremenog oruđa i oružja je dostigla svoj vrhunac u mlađem neolitu. Zato dominira butmirska grupa i Lisičići, koji stoje pod uticajem Butmira. Daleko su najbrojnije koštane izrađevine u Lisičićima, što će stajati u direktnoj vezi sa lovačkim životom njenih stanovnika, a potencirano je mediteranskim uticajima.

b) Tipovi naselja

Kontinentalna oblast je dosada zastupljena samo sa neolitskim naseljima na otvorenom prostoru. Najveći broj tih naselja leži uz obale rijeka i potoka. Već ovo jasno govori o tome da su se neolitske kulture širile dolinama rijeka. Ponekad su naselja postavljena na ušćima potoka u veće rijeke ili na sastavcima potoka (Kakanj, Arna-

³⁷⁴) J. Clark, *L'Europe préhistorique — les fondements de son économie*, Paris 1955, p. 203 — smatra da su pećine u doba razvijene zemljoradnje igrale važnu ulogu kao skloništa u vrijeme nemirnih seoba etničkih grupa.

utovići, Kraljevine), što je vjerovatno bila najidealnija pozicija za neolitske stanovnike. Drugi su osnovali svoje naselje na samoj obali rijeke (Butmir, Donji Klakar, Donja Mahala, Mujevine) ili su tražili uzvišen plato nad riječnom dolinom (Nebo, Gornja Tuzla, Popov do). Stanovnici svih tih naselja su tražili terene osigurane od vlage, izložene suncu, odnosno zaklonjene od neugodnih vjetrova.

Neka naselja vinčanske kulture prilično odstupaju od ovakvih normi. Tako tri naselja vinčanske kulture predstavljaju izrazite telove. Ova naselja su smještena u blizini manjih rijeka ili potoka (Gradina u Grbači i Gradić kod Matića uz rječicu Tolisu, Varoš kod Koraja u blizini jednog malog potoka), a oko njih se pruža barovit teren. Ovakav barovit teren je svakako konvenirao tamošnjim neolitskim stanovnicima, jer je pružao određenu sigurnost. Poseban slučaj predstavlja vinčansko naselje u Donjoj Tuzli (gradu Tuzli), jer je to jedino neolitsko naselje sojeničkog tipa u ovom dijelu Balkana. Velika je šteta što je današnji grad prekrrio ovo naselje, pa su onemogućeni veći istraživački radovi. Sasvim je vjerovatno da je teren današnje Tuzle bio vrlo barovit, zbog velikog broja solnih izvora, pa su neolitski stanovnici bili prisiljeni da prave ovakav tip naselja.

O unutrašnjoj organizaciji naselja moglo bi se govoriti na osnovu nekoliko zapažanja u Kaknju, Varoši i naseljima butmirske kulturne grupe. Prva dva pripadaju srednjem neolitu (u Varoši je ista tradicija nastavljena i u mlađem neolitu).

Naselje u *Kaknju* je većim dijelom uništeno, ali se na osnovu naknadnih zapažanja mogu izvesti poneki vrlo važni zaključci. Prilikom kopanja temelja i podrumskih prostorija za tamošnju gimnaziju ustanovljeno je naknadnim pregledom da je podrum zgrade obuhvatio jednu vanredno dugu zemuničnu nastambu. Ona je bila široka preko 6 m, a dugačka oko 50 m. Unutrašnjost ove jame bila je ispunjena masom gara i luga, kao i drugom izgořetinom, pa nema sumnje da se tu radi o jednoj stambenoj građevini. Komadi crveno pečenog lijepa, nađeni u ovom iskopu, su svjedoci uobičajene građevinske tehnike u neolitskom svijetu ove oblasti. Na jednom mjestu je ustanovljeno da je ta jama imala ravno dno.

Na mnogim mjestima razrušenog neolitskog nalazišta u Kaknju konstatovane su u profilima male, konične jame. One su u gornjem dijelu bile široke 1, 5—2 m, a duboke 0,90—1, 20 m. Redovno su dole sužene u šiljato dno, zidovi koso odsječeni, pa je isključena svaka pomisao o nekakvoj stambenoj upotrebi tih jama.

Dugačka zemunična nastamba je ležala blizu same obale rijeke Bosne, ali je bila poprijeko postavljena prema obali. Male, konične jame raspoređene su svuda pozadi velike građevine. Vjerovatno je da ovo nije bila jedina velika nastamba u naselju, kada uzmemo u obzir da je naselje zauzimalo prostor od 20.000 m². Uz obalu je možda bila izrađena još koja ovakva zgrada. — Kulturni nalazi su zapaženi na čitavom prostoru bivšeg naselja, ali su daleko brojniji u prostoru do velike zgrade nego između malih jama.

Iz svega bi se izveo zaključak da su stanovnici Kaknja imali velike zajedničke nastambe, u koje je moglo da se smjesti više porodica. Zaista je šteta što se nije mogla ispitati unutrašnjost ove nastambe, jer bi se vjerovatno ustanovili tragovi ognjišta, pregradni zidovi i sl. Male, konične jame su svakako služile kao ostave, a pretpostavljam da su dobrim dijelom pripadale pojedinim porodicama³⁷⁵).

Naselje u Varoši je formirano na kružnom telu. Prema dosadašnjim, prethodnim istraživanjima, kuće su bile poređane uz uzvišeni sjeverni i zapadni rub tela. To su pokazala ne samo iskopavanja nego i profil na rubu ovog dijela tela. Svuda su u profilu zapažene naslage crveno pečenog lijepa. Sonda u srednjem dijelu tela prošla je kroz lijepo složene kulturne slojeve, bez nekih arhitektonskih ostataka. Suprotni dio tela od onoga sa kućama bio je znatno niži i prelazio u ravnicu. Tu nisu ni mogući arhitektonski ostaci, jer su baš ovi ostaci stvorili znatno uzvišeniji rub na sjevernoj i zapadnoj strani tela. Nastanjeni rub tela je stalno obnavljan. Na iskopanoj površini ustanovljeno je pet građevinskih faza, sa sačuvanim podnicama, pa nema nikakve sumnje da su kuće građene stalno na istom mjestu.

Izgleda mi da su se u Varoši kuće poređale u polukrugu uz sjeverni i zapadni rub tela. Centralni dio je vjerovatno dobrim dijelom bio slobodan, ili je imao neku centralnu javnu građevinu ili neke lakše staje za stoku. Dalja istraživanja će dati odlične rezultate u ovom pogledu³⁷⁶).

I sada butmirska kulturna grupa.

F. Fiala je objavio plan zemuničkog dijela sloja u Butmiru. U zemlji zdravici je bilo očišćeno oko 90 raznih jama, od kojih će dobar dio većih jama pripadati zemuničnim nastambama. Ove kuće su podijeljene na nekoliko grupa, a svaka grupa kuća ima u sredini manji ili veći slobodan prostor. F. Fiala je te slobodne prostore obilježio slovima L, K, M, R, H, a jedan od njih okružuju kuće br. 53, 59, 62, 84, 86, 87.

Istraživači Butmira nisu ostavili nikakve podatke o arhitektonskim ostacima iznad stratuma sa zemunicama. Zato i govorimo samo o ovoj građevinskoj fazi u Butmiru.

Očito je da se u Butmiru, odnosno u njegovoj najstarijoj građevinskoj fazi, radi o koncentričnom tipu naselja. Kuće su koncentrisane u nekoliko krugova, oko slobodnog prostora među njima. Prema Fialinomu planu nije se izdvajao nijedan centralni prostor za čitavo naselje. Čini mi se da takav prostor nije postojao niti na nekom neiskopanom rubu naselja, jer ne bi odgovarao normalnom uređenju ovakvog jednog praistorijskog naselja³⁷⁷).

Nešto raznovrsnije podatke pružilo je iskopavanje u neolitskom naselju Nebo. Na otkopanom prostoru ustanovljena su sigurno dva

³⁷⁵) Ovi podaci su prvi put izneseni u ovom radu.

³⁷⁶) A. Benac, Građevinska djelatnost u prehistorijskom naselju Varoš kod Koraja, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, II, Tuzla 1958.

³⁷⁷) Fiala i Hoernes, 1898, Grundriss der Ausgrabung.

građevinska stratuma. Donji se sastojao od zemunica ukopanih u zemlju zdravicu — ilovaču. Otkopano je u svemu šest zemuničkih nastambi. Četiri od njih su kružne, a jedna je duguljasta (sa apsidom) i jedna je dvostruka. Uz tri zemunice su otkrivena i ognjišta pored njih (prevučena ozgo pečenim lijepom). — Posebnu pažnju zaslužuje dvojna zemunica. Ona se sastoji od dvije nepravilno ovalne jame. Između njih je išao red od četiri debela stupa, koji su nosili tjeme dvoslivnog krova, a sa strane su po dva stupa držala krajeve krova. Unutar svake zemunične jame bila je po jedna manja jamica za ognjište (Sl. 5).

Prema tome, zemunična građevinska faza na Nebu je imala svoju centralnu građevinu (zemunica E—F na planu iskopavanja). Oko ove velike kuće pružao se dosta velik slobodan prostor. Druge zemunične nastambe se ređaju na rubu ovog slobodnog prostora. — Ranije sam mislio da se radi o dva reda zemunica. Na osnovu iskustva u Lisičićima ili Varoši, čini mi se neospornim da je dvojna zemunica zauzimala centralni dio naselja, a oko se onda ređale druge kuće. Dakle, opet koncentričan tip naselja³⁷⁸).

Druga građevinska faza u naselju Nebo je znatno slabije osvijetljena. Jasno je bila ocrtana samo jedna ovalna, debela podnica nadzemne kuće, napravljena od debelog premaza crveno pečenog lijepa. Uz nju je konstatovano i ognjište, koje je tri puta obnavljano i sigurno je usko vezano za ovu kuću. Pored toga, konstatovano je još šest većih jama, koje su mogle biti zemunične nastambe, ali su bile ukopane u kulturni sloj pa nisu onako sigurne kao u sloju ilovače. Njihov raspored nam ništa ne kazuje. U ovoj fazi su zabilježene i četiri pomenute radionice kamenog i kremenog oruđa³⁷⁹).

Prema tome, za proučavanje tipa naselja na lokalitetu Nebo je važan donji građevinski stratum sa zemunicama, jer ima centralnu kuću i kružni raspored ostalih nastambi. U pogledu gornjeg stratuma važno je napomenuti da je nadzemna kuća zadržala ovalan oblik, a da je i dalje vjerovatno korišten zemunični tip kuće.

U *Kraljevinama* nisu konstatovani nikakvi arhitektonski ostaci, čak ni crveno pečeni lijep. Naselje je bilo neobično razvučeno, pa je teško bilo šta reći o komunalnom uređenju naselja. Stanovnici su vjerovatno pravili vrlo trošne kolibe pa od njih nije ništa ostalo.

Ovo bi bili svi podaci, koji su dosada sakupljeni u našoj kontinentalnoj oblasti. Iz njih izlaze slijedeći najvažniji zaključci:

— Tri naselja su vjerovatno bila izgrađena po sistemu koncentričnih ili kružnih sela, u kojima su se kuće ređale u krugu ili polukrugu oko centralnog slobodnog prostora (Varoš, Butmir, Nebo).

— U jednom naselju je konstatovana velika, centralna kuća, koja je svakako imala posebnu ulogu u naselju (Nebo).

— U jednom naselju su, kako izgleda, postojale velike zajedničke kuće, u kojima je mogao da stanuje čitav niz porodica (Kakanj).

³⁷⁸) A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, GZM (N. S.) 1953, str. 245, Plan IV i VI; Benac, 1952, plan iskopavanja.

³⁷⁹) A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, 1. c., Plan V.

Jadransko-mediteranska oblast se jako razlikuje u pogledu tipa naselja. Prije svega, najveći broj naselja iz ovih perioda je imao pećinski karakter. Tu spadaju: *Crvena stijena*, *Jamina sredi na Cresu*, *Zelena pećina*, *Markova špilja na Hvaru*, *Samograd*, *Grapčeva špilja* i *Pokrivenik na Hvaru*, *Gambera na Lastovu*, *Vela špilja na Korčuli* i druga od pomenutih pećinskih naselja. Kad govorimo o pećinskom tipu naselja, mislimo na prave pećinske stanice (npr. *Grapčeva špilja*, *Samograd*) ili naselja smještena u pripećcima u obliku abri-a (npr. *Crvena stijena*, *Zelena pećina*). Kulturni slojevi ovih staništa su obično sadržavali ostatke mnogobrojnih ognjišta, dok je pećinski zaklon služio kao zajednička kuća. Ne treba spominjati da su pećinski zakloni izabrani tako, da njihovi otvori gledaju prema južnoj strani.

Na otvorenom prostoru su ležala naselja u *Danilu*, *Smilčiću* i *Lisičićima*. Ovo je još jednom neosporna potvrda da su ova tri naselja sadržavala jake kontinentalne kulturne komponente (*danilska grupa*) ili stajale pod neposrednim kontinentalnim uticajem (*Lisičići*). Na žalost, u *Danilu* i *Smilčiću* nisu mogli biti ustanovljeni nikakvi kompaktniji arhitektonski nalazi, tako da u ovoj kulturnoj grupi ne postoje podaci za bilo kakvu rekonstrukciju naselja³⁸⁰).

Nasuprot tome, u *Lisičićima* raspoložemo pravim obiljem arhitektonskih ostataka i zato je rekonstrukcija naselja jako olakšana.

Kulturni sloj u *Lisičićima* je podijeljen na tri građevinska stratum: donji sa zemuničnim nastambama, srednji sa kućama od redova debelih stupova kao nosačima zidne konstrukcije i gornji sa dosta laganom zidnom konstrukcijom. Podaci su daleko bolje sačuvani u starije dvije faze, gdje se može pratiti tačno određeni komunalni sistem u izgradnji naselja. Gornja faza je jako oštećena obradom zemljišta.

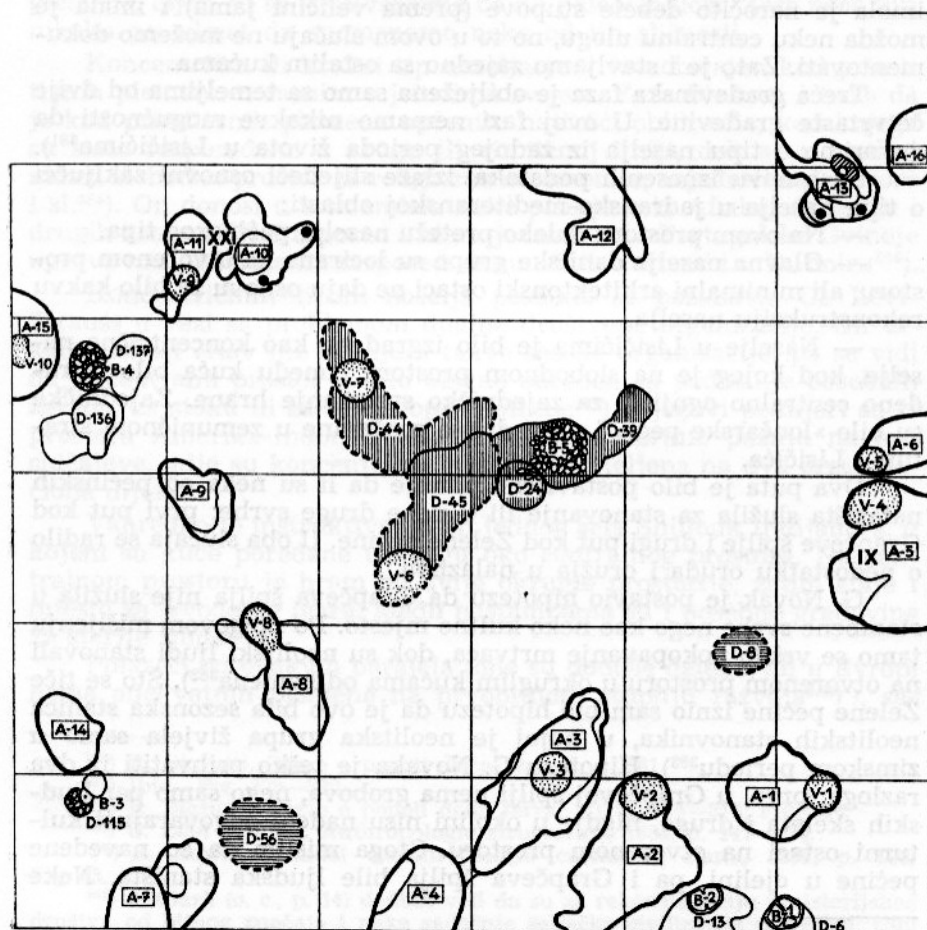
Na otkopanom kompaktnom prostoru od 810 m² zahvaćen je upravo centralni dio naselja. I u donjoj i u srednjoj građevinskoj fazi je konstatovan sasvim sigurno kružni tip naselja.

Prvo o donjem stratumu. — Na prilično velikom centralnom prostoru bilo je izgrađeno veliko ovalno ognjište (1, 5x2 m), potaracano lijepo složenim riječnim oblucima. Pored njega iskopana je ogromna, dvostruka jama, koja je bila ispunjena do vrha lugom, pepelom i raznim otpacima keramike i oruđa (T. XXXIV, 2). Na dnu svakog dijela ove jame bilo je po jedno manje ognjište od dobro nabijene zemlje. To su bila sporedna ognjišta na samom početku života u naselju. S druge strane velikog ognjišta nađena je ogromna hrpa kostiju lovnih životinja. Ovo ovog centralnog ognjišta pružao se dosta prostran slobodan prostor, a onda je dolazio krug zemuničnih nastambi. Veći dio tih nastambi je imao svoje posebno vatrište u sredini ili uz rub zemunične jame. Pored toga su ustanovljena i četiri vanjska ognjišta: dva su bila popločana tanjim kamenim pločama, a dva su smještena u okrugle jame, čije je dno bilo potaracano oblucima ka-

³⁸⁰) Korošec, 1958, str. 16—25.

mena. Pored toga ustanovljene su i dvije duboke kružne jame, od kojih je jedna bila također obložena kamenim oblucima. Služile su za pečenje keramike, jer je oko njih zatečena masa razbijenih keramičkih posuda. — Dvije zemunične zgrade su imale posebnu ulogu. Jedna od njih je potpuno okrugla, sa promjerom od 1 m, bankom oko čitavog kruga i ukoso zabodenim balvanima kao nosačima krovne konstrukcije. Vjerovatno je služila kao zajedničko spremište hrane, odnosno trap (obilježena u planu sa A—10). Druga je u sredini imala pažljivo izgrađeno postolje, a uz južni rub tri sjedišta između dva stupa. Ova zgrada vjerovatno je služila u kultne svrhe (Sl. 6).

Prema tome, zemunična građevinska faza u Lisičićima je imala centralno zajedničko ognjište za spremanje zajedničke hrane (obilježeno u planu sa B—5). Oko njega su se u krugu redale pojedine

Sl. 6. — Plan zemuničkog sloja u neolitskom naselju Lisičići, Hercegovina. (Vidi i T. XXXIV, 2).

nastambe, sa unutarnjim vatrištima. Četiri manja vanjska ognjišta su služila »individualnim« gazdinstvima. Zajedničke su bile jame za pečenje posuđa, trap i pomenuta kulna građevina.

Ovakav komunalni sistem je u potpunosti naslijeđen i u slijedećoj građevinskoj fazi. Centralni slobodni prostor je malo pomaknut prema zapadu. Zajedničko veliko ognjište je nešto manje (označeno u planu sa D—7), ali je zato oko njega koncentrisan čitav niz drugih vanjskih ognjišta, koja zajedno s njim čine centralni ognjišni sistem. Oko slobodnog prostora su opet poređane kuće. Sačuvane su samo jame od stupova i crvenopečeni lijep. Po rasporedu jama od stupova ustanovljeni su temelji kuća, koje su u ovoj fazi bile nadzemne i četvrtaste. Osim ognjišta nisu u ovoj fazi konstatovani nikakvi objekti, koji bi mogli da služe u opće svrhe u naselju. Jedna od kuća imala je naročito debele stupove (prema veličini jama) i imala je možda neku centralnu ulogu, no to u ovom slučaju ne možemo dokumentovati. Zato je i stavljamo zajedno sa ostalim kućama.

Treća građevinska faza je obilježena samo sa temeljima od dvije četvrtaste građevine. U ovoj fazi nemamo nikakve mogućnosti da govorimo o tipu naselja iz zadnjeg perioda života u Lisičićima³⁸¹).

Na osnovu iznesenih podataka, izlaze slijedeći osnovni zaključci o tipu naselja u jadransko-mediteranskoj oblasti:

— Na ovom prostoru daleko pretežu naselja pećinskog tipa.

— Glavna naselja danilske grupe su locirana na otvorenom prostoru, ali minimalni arhitektonski ostaci ne daju osnovu za bilo kakvu rekonstrukciju naselja.

— Naselje u Lisičićima je bilo izgrađeno kao koncentrično naselje, kod kojeg je na slobodnom prostoru između kuća bilo izgrađeno centralno ognjište za zajedničko spremanje hrane. Zajedničke su bile »lončarske peći« i neke druge građevine u zemuničnom stratumu Lisičića.

Dva puta je bilo postavljeno pitanje da li su neka od pećinskih nalazišta služila za stanovanje ili u neke druge svrhe; prvi put kod Grapčeve špilje i drugi put kod Zelene pećine. U oba slučaja se radilo o nedostatku oruđa i oružja u nalazištu.

G. Novak je postavio hipotezu da Grapčeva špilja nije služila u stambene svrhe nego kao neko kulno mjesto. Po njegovom mišljenju tamo se vršilo pokopavanje mrtvaca, dok su neolitski ljudi stanovali na otvorenom prostoru u okruglim kućama od kamena³⁸²). Što se tiče Zelene pećine iznio sam bio hipotezu da je ovo bila sezonska stanica neolitskih stanovnika, u kojoj je neolitska grupa živjela samo u zimskom periodu³⁸³). Hipotezu G. Novaka je teško prihvatiti iz dva razloga: prvo, u Grapčevoj špilji nema grobova, nego samo par ljudskih skeleta i drugo, nigdje u okolini nisu nađeni odgovarajući kulturni ostaci na otvorenom prostoru. Stoga mislim da su navedene pećine u cjelini, pa i Grapčeva špilja bile ljudska staništa. Neke

³⁸¹) Benac, 1958, str. 13—33, Plan III—V.

³⁸²) Novak, 1955, str. 57.

³⁸³) Benac, 1957. (Zelena pećina), str. 65.

špilje su bile trajno naseljene, a druge sezonski i povremeno. Ako Grapčevu špilju i Zelenu pećinu (u prvoj su živjeli stočari, a u drugoj vjerovatno lovci) svrstamo u ovu drugu grupu, tada je prilično jasan nedostatak većeg broja oruđa i oružja. Neolitske grupe su to uvijek pokupile i odnijele sa sobom.

A sada još nekoliko općih napomena o našim tipovima naselja u sjeverozapadnom Balkanu.

Vidjeli smo da, pored pećinskih naselja, najveću pažnju zahtijevaju koncentrična naselja, zatim zajedničke kuće za mnogo obitelji i kuće posebne namjene.

Upravo je frapantno kako ovi elementi odgovaraju tipovima naselja i komunalnom uređenju naselja kod primitivnih i zaostalih plemena, čijim su se ispitivanjima bavili paleoetnolozi. Zato neće biti nikako na odmet da spomenemo neke od tih sličnosti.

Koncentrični ili kružni tip naselja je vrlo uobičajen kod primitivnih plemena u raznim dijelovima svijeta. Zato Biasutti i kaže da je kod primitivnih plemena općenito najčešći oblik sela, kod kojega su kuće raspoređene u krugu ili eliptičnoj liniji, dok se u sredini nalazi slobodan prostor za religiozne ceremonije, zajedničke dogovore i sl.³⁸⁴). On donosi u tom smislu neke primjere iz Afrike, Amerike i drugih krajeva³⁸⁵). Raspored kuća u jednom selu Portugalske Gvineje upravo nas podsjeća na raspored zemuničnih nastambi u Butmiru³⁸⁶).

Koncentričnim tipom naselja posebno se pozabavio Cl. Lévi-Strauss u vezi sa problemom dualne društvene organizacije. On takođe donosi čitav niz primjera takve seoske organizacije, pa se vidi da je centralni prostor u selu obično određen za podizanje posebnih zgrada, za stoku ili za druge opće potrebe³⁸⁷). Njegovi primjeri su iz prostora Amerika-Indonezija, a naročito je obratio pažnju na one slučajeve, gdje su koncentrična naselja podijeljena na dva organizaciona dijela.

Vanredno je instruktivan plan jednog sela Shillouk Indijanaca, u kojem su kuće poredane u krugu oko centralnog prostora. Na centralnom prostoru je hram od dvije okrugle prostorije, zatim staje i mjesto za izvođenje igara. Među nastambama su i posebne građevine za starije ljude³⁸⁸).

Polazeći od ovakvih paralela (one su doduše daleke, ali u Evropi nema adekvatnih plemena na prvobitnom stupnju razvoja³⁸⁹), sa-

³⁸⁴) R. Biasutti, *Razze e popoli della terra* I, p. 581.

³⁸⁵) Ibid., Fig. 379—382.

³⁸⁶) R. Biasutti, *Razze e popoli della terra*, III, p. 315—316, Fig. 234.

³⁸⁷) C. Lévi Strauss, *Anthropologie structurale*, 1958, p. 147—170.

³⁸⁸) R. Lowie, *Manuel d'anthropologie culturelle*, Paris, 1936, p. 108, Fig. 13, 1.

³⁸⁹) J. Clark (o. c., p. 14) doduše veli da su za rekonstrukciju praistorijskog društva od bitnog značaja i neke sadašnje seljačke civilizacije u Evropi. Čini mi se, međutim, da te paralele nemaju ni izdaleka onu važnost kao ove daleke paralele. Vidi o tome i L. Rüttmeyer, *Die Ur-Ethnologie der Schweiz*, 1924. ili G. Casson, *Antiquity* II, 1938, p. 466 i dalje.

svim lijepo se može objasniti zajednička velika kuća u Kaknju, kao i posebne građevine u Nebu i Lisičićima. U Engleskoj Novoj Gvineji dr. A. B. Lewis je zabilježio jednu zajedničku kuću dugačku 150 m a široku 35 m. U sjeverozapadnom bazenu Amazona nalaze se često kolektivne nastambe, u kojima živi mnoštvo familija. Svaka od tih familija ima unutra svoj posebni odjeljak i ognjište³⁹⁰). Robert Lowie navodi mnogobrojne primjere ostavljanja hrane u trapovima, da bi se osigurala ishrana tokom zime ili da bi se osigurala egzistencija grupe za vrijeme nerodne godine³⁹¹).

Navedene paralele odlično objašnjavaju situaciju u neolitskom naselju u Kaknju, gdje imamo vjerovatno i zajedničku kuću i trapove za ostavu.

Sličnim putem ćemo doći do objašnjenja za dvostruku zemuničku kuću u naselju Nebo iz butmirske kulturne grupe. Tako Melanežani često prave velike kuće, koje služe za odrasle ljude, dok žene sa djecom stanuju u drugim nastambama. Chacobo ljudi u Boliviji rade, odmaraju se i igraju u velikoj zajedničkoj kući. S druge strane Australijanci ili Andamanci grade posebne kuće za neženjene mladiće i ljude; oni ne zalaze u obiteljske kuće i provode zaseban život³⁹²). Isto takve kuće su poznate i u holandskoj Novoj Gvineji³⁹³). — Čini mi se da je ovo sasvim dovoljno za objašnjenje dvojne zemunice u naselju Nebo.

Konačno, još samo jedna stvar u vezi sa ovakvim paralelama.

R. Lowie naglašava da lovačka plemena ne mogu imati svoja stalna sjedišta. Ona imaju stalna staništa za zimu, dok se ljeti rasprše za lovom i odlaze u bližu i dalju okolinu³⁹⁴). Ova njegova napomena nam možda može pružiti objašnjenje za neka od onih pećinskih naselja gdje nam nedostaju uobičajeni ostaci oruđa i oružja (npr. Zelena pećina). Ako se i tamo radi pretežno o lovcima, a to je sasvim vjerovatno s obzirom na geografski ambijent, tada nema razloga sumnji da su u tim pećinama neolitske grupe prebivale povremeno. Naravno, grupe iste kulture ili ista grupa.

Baveći se problemom odnosa između podunavskog i ukrajinskog neolita, M. Garašanin je obuhvatio i tipove naselja u ove dvije oblasti. On je podvukao da su u ukrajinskoj oblasti, posebno u tripoljskoj grupi, česta velika naselja koja imaju koncentričan oblik oko centralnog slobodnog prostora, dok su u srednjoevropskoj i podunavskoj oblasti četvrtaste kuće uglavnom poređane u redove³⁹⁵). Za poznavanje ukrajinskog neolitskog naselja naročito su važna iskopavanja u Vladimirovki i Kolomiščini, gdje su izvedena istraživanja

³⁹⁰) R. Lowie, o. c., p. 122.

³⁹¹) Ibid., p. 80.

³⁹²) Ibid., p. 122.

³⁹³) R. Biasutti, o. c. I, p. 633.

³⁹⁴) R. Lowie, o. c., p. 104.

³⁹⁵) Garašanin, 1953, str. 60—61.

većih razmjera³⁹⁶). Za drugu oblast je dao veći pregled E. Sangmeister³⁹⁷), a tip naselja sa kućama u redovima potvrđuje i čitav niz novih nalaza u raznim dijelovima srednje i zapadne Evrope³⁹⁸).

Ne ulazeći u detalje, o kojima su raspravljali citirani i drugi autori³⁹⁹), upada odmah u oči da se tip naselja kontinentalne oblasti sjeverozapadnog Balkana približava više ukrajinskoj nego srednjoevropskoj oblasti. U naseljima vinčanske grupe radi se očito o done-senoj komponenti sa jugoistoka. U kakanjskoj kulturi je poseban slučaj i pomenuta velika kuća može da se komparira i sa jednom i sa drugom oblasti. Butmirska kulturna grupa je u pogledu tipa naselja stajala očito pod jakim uticajem one komponente koju smo vezali za Cucuteni, pa onda i za ukrajinsku oblast. Preko Butmira ovaj tip je prešao u Lisičiće, iako je tamo izrazita lovačka organizacija života sama već uslovljavala ovakav tip naselja.

Tako smo u stvari konfrontirali dvije grupe paralela. Jedna je čisto neolitska, a druga ide u komparaciju sa paleoetnološkim podacima. Prva nam objašnjava neposredno porijeklo, odnosno neposrednu povezanost sa odgovarajućim neolitskim pojavama u Evropi. Druga pruža podatke za vezivanje pomenutih tipova naselja u sjeverozapadnom Balkanu za odgovarajuće društveno-ekonomske sisteme u neolitskom svijetu ove oblasti. Zahvaljujući svemu tome, uspjeli smo da barem djelimično prodremo u suštinu komunalnog uređenja naših neolitskih naselja.

c) Tip kuće

Govoreći o tipu naselja, već sam se dotakao i oblika kuće u našim neolitskim naseljima. Ovdje bih ipak želio da iznesem nekoliko detalja.

Od nalazišta vinčanske kulture, jedino nam iz Varoši kod Koraja stoje na raspolaganju neki podaci o građevinskim navikama tamošnjih stanovnika. Na istom mjestu iskopavanja ustanovljeno je pet građevinskih faza, koje su slijedile jedna iza druge. Nova kuća bila je uvijek podignuta nad temeljima one stare. Sve ove kuće su bile izgrađene na površini zemlje, bez ikakvog ukopavanja ili pravljenja nekog podruma. Prema sačuvanim linijama temelja vidjelo se da su to bile četvrtaste građevine.

Kod ovih kuća su svakako najinteresantnija stvar njihove podnice. One su prije svega bile i sačuvane u manjim i većim dijelovima,

³⁹⁶) T. Pasek, Tripiljska kultura, 1941, F. Hančar, Probleme und Ergebnisse der neuen russischen Urgeschichtsforschung, 33 Bericht RGK, 1943—50, S. 35—44.

³⁹⁷) E. Sangmeister, Zum Charakter der bandkeramischen Siedlung, 33 Bericht RGK, 1943—50, S. 89 i dalje.

³⁹⁸) A. E. van Ciffen, Prähistorische Hausformen auf Sandböden in den Niederlanden, Germania 36, Heft 1/2, 1958, S. 38 i dalje; Neue Ausgrabungen in Deutschland, Berlin 1958, S. 68—74.

³⁹⁹) O. Menghin, Die Bauwerke der jüngeren Stein- und Bronzezeit, Walter Otto, Handbuch der Archäologie, Lief. IV, 1950, S. 121 i dalje.

a uz to ukazuju na neke detalje iz građevinske tehnike. U svih pet građevinskih faza podnice u kućama su bile naročito solidno izgrađene. Način izgradnje podnica išao je stalno po naslijeđenim navikama. Prvo se dobro izravнала i utabala zemlja na kojoj leži podnica. Po tome je prevučen naboj od gline (10—30 cm debljine), koji je najzad ispečen na licu mjesta pa se dobio crveno pečeni lijep. U četvrtoj fazi je ovo ponovljeno dva puta, pa je podnica imala dva pečena sloja gline. Najbrižljivije je bila izgrađena podnica u petoj fazi. Na utabanoj zemlji je prvo nađen sloj pečenog lijepa koji je s donje strane imao otiske debljeg i paralelno poređanog kolja. Iznad ovoga je došao novi kompaktno pečeni lijep od 20 cm debljine, na kojem je bilo izgrađeno i ognjište od lijepa. Na jednom docnijem stadiju podnica je ponovno prevučena pečenim lijepom u debljini od 10 cm⁴⁰⁰).

Kako vidimo, izgradnji podnice je ovdje bila posvećena posebna pažnja. S obzirom na močvarno tlo oko tela, razumljiv je napor neolitskih stanovnika da izgrade što bolji izolacioni sloj i na taj način se zaštite od prodiranja vlage u kuću.

Ovdje se, međutim, posebno zaustavljam na podnici pete faze, koja pripada mlađem vinčanskom periodu. Pored velike debljine, donji izolacioni sloj imao je sa donje strane šuplje otiske kolja. Prema tome, proces popođavanja je tekao ovim tokom: nabijanje zemlje, ređanje kolja pa prevlačenje debljeg sloja gline preko kolja. Prilikom pečenja sloja gline kolje je s donje strane izgorilo, tako da su ostali redovi šupljina. To je svakako izvanredna izolacija, pogotovo kada je preko toga došao još jedan debeo sloj pečene gline.

Isti sistem izgradnje poda konstatovao je M. Vasić u samoj Vinči⁴⁰¹), što još jednom potvrđuje usku povezanost Varoši sa Vinčom. Moram napomenuti da je ova tehnika obilno primjenjivana na neolitskim plošćadkama Ukrajine⁴⁰²), gdje su debeli podovi naročito primijećeni u prostorijama koje su služile za ostavu. Kao što je slučaj sa tipom naselja, i ovaj detalj nas vodi u istom pravcu.

Ovdje bih želio da napomenem još jednu činjenicu. U neolitskim nalazištima se izvanredno često nailazi na crveno pečeni lijep sa otiscima kolja. Uobičajeno je tumačenje da su to dijelovi zida koji je bio izgrađen od pletera ili paralelno poređanih oblica, pa premazan nabojem od gline. Pomenuti nalazi u ukrajinskim plošćadkama, Vinči, pa i Varoši upozoravaju da se često može raditi samo o podnoj konstrukciji kuće. Zato svaki nalaz ovog lijepa ne znači da se mora raditi o zidnoj konstrukciji. — U Varoši su npr. uz rubove podnica zatečene linije crne izgoretine. Mislim da one svjedoče o laganoj zidnoj konstrukciji, koja se sastojala uglavnom od drvene građe. Ako je i postojao premaz, on nije bio debeo, a u svakom slučaju nije bio pečen. Zbog toga nisu ni ostali od njega tragovi.

⁴⁰⁰) A. Benac, Građevinska djelatnost u prehistorijskom naselju Varoš kod Koraja, I. c., str. 5 i dalje.

⁴⁰¹) Vasić, Vinča I, str. 10.

⁴⁰²) Vidi napomenu 395.

Varoš, dakle, indicira četvrtastu kuću na površini zemlje, sa vanredno solidnim podnicama i lakšom zidnom konstrukcijom kroz sve faze vinčanske kulture. — U okviru vinčanske grupe sjeveroistočne Bosne smo se sreli i sa drvenim sojoničkim nastambama u Donjoj Tuzli, ali zbog slabe ispitivosti nismo u mogućnosti da analiziramo bilo kakve građevinske detalje.

Poseban problem čine zemunične nastambe. U zadnjim godinama se vrlo mnogo raspravljalo o ovom tipu kuće, a teze O. Pareta su povukle za sobom sve veći val punog negiranja ovakvog tipa nastambe. Gotovo izgleda da je danas zastarjelo drugačije tretiranje jama u nalazištima od onoga koje je inicirao O. Paret. No, bez obzira na to, ipak moram da govorim o zemuničnim nastambama u nekim neolitskim naseljima sjeverozapadnog Balkana (Kakanj, Butmir, Nebo, Lisičići). O postojanju baš ovog tipa kuće u navedenim naseljima govori nekoliko činjenica:

a) U pomenutim naseljima nisu nađeni drugi tragovi kuća na ilovastoj zdravici osim zemuničnih jama. Tu nisu zapažene ni rupe od stupova niti površinski tragovi od temelja. Prema tome, ne vidim gdje bi stanovali stanovnici ovih naselja, ako ne u zemuničnim nastambama.

b) U dosta velikom broju zemuničnih jama nađeno je ognjište ili vatrište, što jasno svjedoči o određenim životnim uslovima u zemunicama (takve zemunice su otkrivene u Lisičićima i Butmiru⁴⁰³).

c) U nekim zemunicama Lisičića nađen je veći broj žrvnjeva, što opet svjedoči o obavljanju normalnih kućnih funkcija⁴⁰⁴).

d) Raspored zemuničnih jama u Nebu, Lisičićima pa i u Butmiru je takav da jasno indicira određen komunalni sistem. Posebno ističem kružni poredak jama oko centralnog ognjišta i slobodnog »trga« u Lisičićima, ili oko centralne, velike zemunične nastambe u Nebu.

e) Raspored jama u Butmiru ili Lisičićima je takav da među njima nema nikakvog prostora koji bi mogao da posluži kao mjesto za izgradnju nekih drugih kuća. To je ujedno i najbitniji dokaz.

f) Ostaci kuća u Varoši dovoljno ubjedljivo govore o mogućnosti ustanovljavanja kuća koje su izgrađene na površini zemlje.

g) U Lisičićima su ustanovljene u drugom građevinskom stratumu jame od stupova nadzemnih četvrtastih kuća. Neke od osnova ovih kuća leže upravo nad zemuničnim jamama. Ne može se očekivati da su jame za vađenje zemlje pravljene pod samom kućom. Osim toga postoji određena stratigrafska razlika između građevinskih faza u Lisičićima, a zemunične jame su bile ispunjene običnim kulturnim slojem.

h) U Nebu je konstatovan u dvije zemunice red jamica od pobodenog kolja, koje je nosilo zidnu konstrukciju od pletera⁴⁰⁵)

⁴⁰³) Benac, 1958, Zemunica A₁, A₂, A₃, A₅, A₆, A₁₁, A₁₅; Fiala i Hoernes, 1898, S. 10 i 13, Butmir — Grube 3 i 30.

⁴⁰⁴) Benac, 1958, Zemunica A₅.

⁴⁰⁵) Benac, 1952, str. 16—17, vidi i plan iskopavanja.

i) Konačno, da spomenemo veliku kuću u Kaknju i dvostruku zemunicu u Nebu. Dugačka jama u Kaknju, ogromnih dimenzija ne može biti ništa drugo nego ljudska nastamba⁴⁰⁶). A i male, konične jame su građene u vezi sa ovom velikom kućom.

Zbog svih ovih činjenica moram ostati kod zemuničnog tipa kuće u Kaknju, Butmiru, Nebu i Lisičićima. Te zemunice su često dosta nepravilne, ali mi ne možemo ovdje izvršiti rekonstrukciju svega onoga što se s tim jamama dešavalo iza rušenja kuća. Izvjesne deformacije su mogle nastati iz vrlo različitih uzroka.

Ne negiram svakako činjenicu da je bilo velikog pretjerivanja u određivanju zemuničnih nastambi i da su se proglašavale zemunicama sve moguće jame. Kod toga je bez sumnje nužan krajnji oprez. No, u našem slučaju ne postoji neko drugo racionalno tumačenje.

Mislim isto tako da je kod ovoga štetna svaka isključivost. Klimatski uslovi, izvjesna kontinentalna tradicija i drugo uslovili su sigurno izgradnju zemuničnih nastambi u navedenim naseljima. (U novije vrijeme je sigurno ustanovljeno da su u tripoljskim naseljima bile upotrebljavane zajedno nadzemne ploščadke i zemunične nastambe⁴⁰⁷)).

Cini mi se da ni u ovom slučaju neće biti na odmet jedna etnološka paralela. R. Lowie iznosi podatke da pleme Salish u Britanskoj Kolumbiji izdube kod gradnje kuća jame, pa ih onda prekriva koničnim krovom. Na taj način dobivaju poluukopane kuće⁴⁰⁸). On to tumači klimatskim i ekonomskim uslovima. Ne želim da ovim pravim bilo kakve direktne paralele, ali nam taj podatak služi kao potvrda da se zemunične nastambe ne mogu negirati u cjelini i u svim oblastima.

Spomenuo bih najzad i dobro poznate poluukopane (ili zemunične) nastambe u okviru campignienske civilizacije. One su okrugle, imaju oko bankove za spavanje, kao i neke naše zemunice, a R. Nougier ih upravo uspoređuje sa indijanskim kućama »tipi«⁴⁰⁹). Opet jedan primjer kako se mora računati sa zemuničnim tipom kuće u praistorijskim periodima.

U danilskoj kulturnoj grupi nisu ustanovljene nikakve osnove kuća. U samom Danilu je nađeno prilično crveno pečenog lijepa⁴¹⁰). To svjedoči o uobičajenoj građevinskoj tehnici u neolitskom svijetu i ništa više. Vanredno je čudnovato da nisu ustanovljene baš nikakve rupe od stupova. Neke veće jame je J. Korošec sasvim opravdano

⁴⁰⁶) Vidi odgovarajuće velike kuće na površini zemlje u naselju Brześć Kujavski: K. Jazdzewski, Wiadomości Archeologiczne, T. XV, 1958, str. 93, ili u Kolomyjsczini: E. Kricevskij, Sovjetskaja arheologija, VI, 1940, str. 20—45.

⁴⁰⁷) T. Passek, Periodizacija tripoljskih poselenij, Materijaly i Issledovaniya po arheologii SSSR, X, 1949; J. Neustupný, Neue Beiträge zum Neolithikum Rumäniens, Slovenská Archaeológia, VI—2, 1958, str. 282.

⁴⁰⁸) R. Lowie, o. c., p. 103.

⁴⁰⁹) R. Nougier, Les civilisations campignienses en Europe occidentale, 1954, p. 235.

⁴¹⁰) Korošec, 1958, str. 17.

protumačio kao ostave i sl.⁴¹¹). Izgleda mi da su u Danilu građene kuće lagane konstrukcije (u sasvim razbijenom tipu naselja po mišljenju Korošca). Pri tome se mora misliti i na posebne uslove blage jadranske klime.

Zanimljiva je komparacija Kakanj-Arnautovići. Vidjeli smo da u Kakanju postoji velika ukopana kuća. Naprotiv, u Arnautovićima su ustanovljene jame debljih stupova, koji su držali zidnu konstrukciju nadzemnih kuća. Dakle, u dva naselja iz iste kulturne grupe i geografski izvanredno bliska, dva različita sistema u izgradnji kuća. To nam samo još jednom potvrđuje beskrajne varijacije sa kojima se mora računati u neolitskom svijetu.

I na kraju još par riječi o lijepu. — U svim našim neolitskim nalazištima nađen je ovakav lijep, negdje u velikim količinama a negdje u maloj mjeri. U mnogo slučajeva na lijepu su ostali otisci kolaca, stupova ili pletera, ali to ne znači da je on uvijek pripadao zidnoj konstrukciji. Često će pripadati podnoj konstrukciji, kako nas upućuje slučaj u Varoši.

Za mene je svakako problem da li pečeni lijep, kada ne pripada podnoj konstrukciji, znači uvijek da je kuća izgorjela. Možda bi to bilo suviše požara u neolitskim naseljima i to temeljitih požara. Pitanje je da li nekada sami graditelji nisu ispekli već oblijepljene zidove, da bi dobili čvrst i otporan zid. Bila bi to potpuna analogija sa pečenjem podova, a da ne govorim o svrsishodnosti ovakvog postupka. Ovo ne znači da neke kuće nisu i gorjele, ali u ovom dijelu Balkana gotovo nema slučajeva da su nađene neolitske osnove kuća a da nije nađen i crveno pečeni lijep. Jedini je valjda izuzetak u Arnautovićima, pa možda i u Kraljevinama. Kod osnove pronađene kuće u Arnautovićima nije bilo uopće crveno pečenog lijepa. Iz toga zaključujem da je zid bio oblijepljen običnom ilovačom, a poslije rušenja zgrade se jednostavno lijep rasturio i rastopio.

Sve su to još zasada samo asocijacije i impresije, iz kojih ipak ne bih želio izvlačiti neke čvršće i sigurnije zaključke o problemu pečenog lijepa.

Na osnovu onoga što je rečeno, u sjeverozapadnom Balkanu je postojalo u neolitsko doba slijedećih pet tipova ljudske nastambe:

- a) nadzemne, četvrtaste kuće sa izvanredno pažljivo građenim podnicama (Varoš, Nebo),
- b) zemunični tip nastambe (Kakanj, Butmir, Nebo, Lisičići),
- c) nadzemne četvrtaste kuće, bez posebno građenih podova (Arnautovići, Lisičići),
- d) lagane nadzemne kuće (Danilo i vjerovatno Kraljevine),
- e) pećinski tip nastambe u jadransko-mediteranskoj oblasti.

Ovakva raznolikost i navedeni primjeri svjedoče koliko se još mnogo može učiniti na ispitivanju stambene kulture neolitskog stanovništva u ovim oblastima, pa će u tom pravcu biti i usmjereni neki

⁴¹¹) Ibid., str. 18—23.

dalji istraživački radovi. Oni će svakako još više dopuniti ovdje iznesenu opću sliku.

d) Privreda

Prema nađenim ostacima cerealijske, životinjskih kostiju i prema zatečenim oruđima izvršena je rekonstrukcija osnovnih zanimanja i ishrane u nekim neolitskim naseljima sjeverozapadnog Balkana. Sva nalazišta nisu pružila odgovarajuće podatke pa su morala da budu izostavljena iz ovih razmatranja. Tako je morala biti izostavljena čitava kakanjska i posavska grupa.

Starčevački sloj u *Gornjoj Tuzli* dao je ostatke slijedećih životinja: govečeta, svinje i jelena⁴¹²). To otprilike odgovara situaciji u samom *Starčevu*, gdje obilje kostiju govečeta — prema riječima D. Garašanin — govori o procesu pripitomljavanja životinja⁴¹³). U *G. Tuzli* je ovaj proces vjerovatno isto tako bio u toku, barem u pogledu govečeta.

Za *vinčansku kulturu* raspoložemo samo nekim ostacima u *Gornjoj Tuzli*. Tu su nađene kosti govečeta, ovce, svinje, jelena i psa⁴¹⁴). Ovdje već sasvim preovlađuju kosti domaćih životinja pa nema sumnje da je stočarstvo zauzimalo važno mjesto. S obzirom da se radi o *vinčanskoj kulturi*, gdje je zanimanje stanovništva relativno dobro poznato⁴¹⁵), ne treba sumnjati da je osnovna privredna slika u sjeveroistočnoj Bosni slična onoj u ostalim naseljima *vinčanske kulture*.

Najbolje podatke iz kontinentalne oblasti imamo u *butmirskoj kulturnoj grupi*.

U samom *Butmiru* su pronađene kosti govečeta, svinje, koze i jelena. Stočarstvo je ovdje ograničeno na tri vrste domaćih životinja, od kojih je nešto više uzgajano goveče, dok su kosti svinje zastupljene u neznatnim količinama. Od žitarica su zastupljene pšenica, ječam i leća, a od voća divlja jabuka, lješnik i neke druge vrste⁴¹⁶).

U naselju *Nebo* ostaci životinjskih kostiju su i brojniji i raznovrsniji. Zastupljeni su: goveče, ovca, koza, svinja, pas, zatim jelen, srna, medvjed, kuna. Najbrojnije su kosti jelena i svinje, pa onda srne. Nisu nađeni ostaci žitarica⁴¹⁷).

Stanovnici *Butmira* su bili — kako se čini — pretežno zemljoradnici i stočari, a oni na *Nebu* lovci i stočari. Žrvnjevi i kalupaste sjekire iz naselja *Nebo* su izvjesni dokumenti zemljoradničke djelatnosti u ovom naselju, no ona nije bila onako važan privredni faktor kao u *Butmiru*. Vrlo uska dolina i donekle pjeskovit teren to opravdavaju. S druge strane, stanovnici *Butmira* su se manje bavili lovom

⁴¹²) Cović, 1960—61, vidi podatke o VI stratumu.

⁴¹³) Arandelović — Garašanin, 1954, str. 142.

⁴¹⁴) Cović, 1960—61, vidi podatke o V—II stratuma.

⁴¹⁵) Garašanin, 1958, S. 26.

⁴¹⁶) Radimskij i Hoernes, 1895, S. 36—46.

⁴¹⁷) Benac, 1952, str. 27—28.

nego oni iz Neba, ali su zato bili bolji zemljoradnici. Oni su, izgleda, tipični predstavnici tzv. stabilne zemljoradnje (za razliku od pret-hodne — pokretne zemljoradnje).

Ovo su samo varijacije između dva naselja, a osnovu privrede u oba mjesta čini kombinacija zemljoradnje, stočarstva i lova. Dakle, sasvim normalna neolitska privreda.

Najstariji neolitski stanovnici jadransko-mediteranske oblasti, sudeći po nalazima u Crvenoj stijeni, bili su još uvijek isključivi lovci. U ovom nalazištu su zabilježeni brojni nalazi životinjskih kostiju i sve one pripadaju divljim životinjama. Po brojnosti ti nalazi idu ovim redom: jelen, vepar, divokoza i ris⁴¹⁸⁾. Broj lovnih životinja kao da se nešto smanjio poslije mezolita. Nedostaju kosti sitnijih životinja, što je vjerovatno posljedica promijenjenih klimatskih uslova. — Srednji neolit u Crvenoj stijeni pripada još pretežno lovačkom stadiju života (jelen i srna su glavne lovne životinje, a nešto kostiju koze tek nagovještava i početak stočarske proizvodnje⁴¹⁹⁾). Kraško područje, sa svim svojim osobinama, uslovalo je ovakav vid privrede u Crvenoj stijeni i on se ustalio kod tamošnjeg neolitskog stanovništva.

Suprotno ovome, stanovnici *Danila* su se bavili pretežno stočarstvom. Nađene su kosti govečeta, koze, ovce, svinje i psa, ali su najčešći ipak nalazi kostiju od govečeta. Pored toga, bilo je rogova jelena i srndaća, iako ostale kosti ovih divljih životinja nisu konstatovane. Ostaci nekih žitarica u pečenom lijepu nagovještavaju i zemljoradničko zanimanje tamošnjih stanovnika (pšenica?, raž?). Konačno, u *Danilu* su konstatovane u velikom broju morske školjke i u nešto manjem broju morski spuževi. To je poseban vid zanimanja, a udaljenost od 11 km do morske obale nije — izgleda sprečavala stanovnike *Danila* da odlaze na obalu i da tamo skupljaju školjke i spužve za svoju ishranu. J. Korošec doduše, pretpostavlja da je uz obalu postojalo neko drugo naselje sa kojim su stanovnici *Danila* vršili razmjenu. Ali za takvu pretpostavku nema zasada nikakvih realnih osnova⁴²⁰⁾.

Ekonomska baza *Danila* nalazi se u stočarstvu i vjerovatno zemljoradnji. Lov i sakupljanje školjki, odnosno spuževa, bila su dopunska zanimanja tamošnjih stanovnika. — Slično je nešto ustanovljeno i u *Smilčiću*, gdje su pretežno zastupljene kosti ovce, koze i goveda, u manjoj mjeri kosti jelena⁴²¹⁾.

Slična je nekako ekonomska slika i u *Grapčevoj špilji*. Tamo je G. Novak konstatovao u neolitskom sloju kosti ovce, koze, svinje i govečeta, a samo iznimno kosti srne i vepa. Uz to su u većem broju ležale morske školjke i spuževi⁴²²⁾. Ponešto iznenađuje činjenica da nije nađeno više kostiju lovnih životinja. Neolitski stanovnici *Grap-*

⁴¹⁸⁾ Benac i Brodar, 1958, str. 29—30.

⁴¹⁹⁾ Ibid., str. 30.

⁴²⁰⁾ Korošec, 1958, str. 123—130.

⁴²¹⁾ Prema podacima koje mi je ljubazno saopćio Š. Batović.

⁴²²⁾ Novak, 1955, str. 266—267.

čeve špilje su bili više stočari nego lovci i u tom pogledu se bitno razlikuju od stanovnika u Lisičićima.

Poseban je slučaj *Lisičića*.

Stanovnici Lisičića bili su izraziti lovci. Ograman broj kostiju od ulovljenih životinja bio je poglavito koncentrisan oko centralnih ognjišta, oko kojih se odvijao i glavni dio života u naselju. Za sve vrijeme trajanja života lovio se prvenstveno jelen, jer oko polovine svih nađenih kostiju pripada jelenu. Iza toga dolazi vepar, pa onda divokoza, srna, jazavac i neke zvijeri (medvjed, vuk, kuna, lisica, divlja mačka). U mlađim fazama života procenat kostiju od zvijeri je naglo porastao. Oko centralnog ognjišta u II stratumu dominirale su lubanje jazavca i drugih manjih zvijeri.

Masa ovih životinjskih kostiju upravo udara u oči i sasvim sigurno dokumentuje da je lov bio najvažnije zanimanje stanovnika Lisičića i osnovni izvor ishrane.

Među životinjskim kostima se nalazilo i nešto kostiju od govečeta. Nije, međutim, sigurno ustanovljeno da li su to kosti domaćeg govečeta ili nekog divljeg srodnika. Zato je teško govoriti o stočarstvu. No, ako se radi i o domaćem govečetu, mali broj nalaza i jedna jedina vrsta indiciraju vrlo zakržljao vid ove privredne djelatnosti⁴²³).

Stanovnici Lisičića bavili su se i zemljoradnjom. Pored brojnih žrvnjeva, žrvnjišta i kalupastih sjekira, neki komadi pečenog lijepa bili su puni ugljenisanih žitarica. Analizom zrna je ustanovljeno prisustvo pšenice, ječma i raži⁴²⁴).

Tako izlazi da je lov bio osnovni vid privredne djelatnosti kod stanovnika Lisičića, onda dolazi zemljoradnja. Stočarstvo je moglo biti tek sasvim nuzgredno zanimanje.

Pojedinačne analize pokazuju da je lov u jadransko-mediteranskoj oblasti bio važan dio privredne aktivnosti neolitskih stanovnika. O tome prvenstveno svjedoče Crvena stijena i Lisičići. (Svakako je interesantan slučaj Grapčeve špilje, gdje se radi uglavnom o domaćim životinjama.) Čini mi se da u geografskim uslovima i dugoj zapadnomediteranskoj tradiciji leži uzrok naklonosti lovu u toj oblasti.

Slučaj Lisičića nas upozorava da uvijek ne smijemo tražiti standardna rješenja. Ovo naselje pripada kraju neolitskog doba pa bismo očekivali drugačiju privrednu strukturu; pogotovo što se radi o susjedstvu sa Butmirom, gdje je ova struktura znatno drugačija. Ali je u Lisičićima ostala do kraja izvanredno snažna lovačka tradicija, koja nam je inače potpuno normalna u starijim neolitskim periodima Crvene stijene. Lovačka privreda je dobrim dijelom uslovlila i komunalni sistem u Lisičićima. Centralna ognjišta su očito služila za zajedničku ishranu lovaca i njihovih porodica, a oko toga se onda ređaju i njihove nastambe. U Lisičićima bi prirodno očekivali zemljoradničko-stočarsku privredu sa lovom kao dopunskim zanimanjem.

⁴²³) Benac, 1958, str. 83—89.

⁴²⁴) Dr Maria Hopf, Neolithische Getreidefunde aus Bosnien und der Herzegowina, GZM (N. S.) 1958, str. 97—98.

A nije tako. Prema tome bi u ovom slučaju bila neprihvatljiva shematizacija po svaku cijenu, a Lisičići još jednom pokazuju koliko je veliko bogatstvo životnih oblika u neolitskom svijetu i kako uz opće postoji i posebno, kako treba voditi računa o iznimnim i o posebnim slučajevima.

Svi neolitski stanovnici, koji su živjeli u naseljima na otvorenom prostoru, bavili su se zemljoradnjom. Ovo još jednom potvrđuje tezu da je zemljoradnja važan činilac kod stalnog nastanjivanja neolitskog stanovništva na jednom mjestu⁴²⁵). Teško bi se kod naših otvorenih naselja mogla prihvatiti teza E. Sangmeistera o cikličnom nastanjivanju pojedinih naselja⁴²⁶). Naselja su često vrlo dugotrajna, bez ikakvih prekida, a ne postoje dokazi o bilo kakvom postojanju odgovarajućih naselja u drugim mjestima istog ciklusa.

Proizvodnja keramike se redovno obavljala u samom naselju. O tome nalazimo potvrdu u čitavom nizu primjera.

Da spomenem prvo odnos Butmir-Lisičići. Vidjeli smo da u Lisičićima postoje i elementi iz butmirske keramografije⁴²⁷). Oni su, međutim, djelo majstora iz Lisičića, jer su uvijek kombinovani sa domaćim elementima. U Butmiru su opet sasvim izuzetni elementi iz lisičićke keramografije, a radi se o preuzetim detaljima. Očito se vidi da nema keramičke razmjene između ova dva naselja. Još je instruktivniji odnos Butmir-Nebo. Oba naselja pripadaju istoj kulturnoj grupi, keramički proizvodi su vanredno srodni, a ipak se jasno odvajaju jedni i drugi proizvodi kao posebne individualnosti. Urezana keramika Smilčića je vrlo srodna sa onom iz Danila, ali u Smilčiću su vrlo rijetki primjerci bojene keramike. Opet, dakle, autohtoni kolorit. A do istih rezultata ćemo doći, ako uspoređujemo i odnose drugih neolitskih naselja. »Lončarske« jame u Lisičićima su samo jedan od znakova samostalne keramičke proizvodnje u svakom naselju.

Neolitska naselja u sjeverozapadnom Balkanu ne pružaju ni mnogo dokaza o razmjeni uopće. Č. Truhelka je tvrdio da je u Butmiru cvjetala proizvodnja kamenog alata i keramike, a da su zemljoradnja i stočarstvo bili sporedna zanimanja. Po njegovim riječima stanovnici Butmira su izvozili kamene i keramičke izrađevine i za njih uzimali hranu⁴²⁸). Već samo postojanje »radionica« kamenih artefakata u Nebu ovo u potpunosti demantuje. A da i ne govorimo o Kraljevinama, gdje je bila onako snažna proizvodnja kamenog alata.

J. Korošec je pretpostavio da su stanovnici Danila održavali prilično jake trgovačke veze sa drugim krajevima. Po njegovom mišljenju u Danilo je uvožena slikana keramika, morske školjke i opsidijan, a izvoženi su zemljoradničko-stočarski proizvodi⁴²⁹). Čini mi se da je

⁴²⁵) J. Clark, o. c., p. 202 i dalje; R. Lowie, o. c., p. 104; E. Lips, *Les origines de la culture humaine*, Paris 1951, p. 82—83.

⁴²⁶) E. Sangmeister, 1. c., S. 103—107.

⁴²⁷) Benac, 1958, T. X, 10, 12, 13.

⁴²⁸) C. Truhelka, GZM 1914, str. 59; vidi o tom pitanju J. Clark, o. c., p. 370.

⁴²⁹) Korošec, 1958, str. 130—132.

ovakvo tretiranje vezano za savremene ekonomske norme, jer sam autor nije dokumentovao ovakav vid trgovine ili razmjene. U svemu ostaje jedino problem opsidijana, koji se ne nalazi u okolini Danila; barem koliko se sada zna. No, problem opsidijana je opći neolitski problem u ovom dijelu Evrope i samo u vezi s njim se može govoriti o određenim vidovima razmjene⁴³⁰).

Mislim da je neosporno da su u našim neolitskim naseljima — kao i u većini drugih neolitskih naselja — vladale norme naturalne privrede. Svako naselje je proizvodilo sve ono što je bilo potrebno za održavanje života njegovih stanovnika. Tu dolazi proizvodnja alata, oružja i keramike, te prikupljanje hrane kao najizrazitiji vidovi privredne djelatnosti. Razmjena dobara je u ovakvoj privredno-ekonomskoj organizaciji nešto sporedno i odnosi se na onaj sirovi materijal koji zajednica ne može da nađe u svojoj okolini. Oblici razmjene (pa makar i tako neznatni!) su nepoznati i jedino će dalje paleoetnološke komparacije možda unijeti nešto svjetla u to pitanje. Arheološki nalazi u našim nalazištima govore neuporedivo više o privrednoj samostalnosti i autarhiji, nego o razmjeni dobara, a da i ne govorimo o trgovini u pravom smislu te riječi.

5 — Ogledi iz duhovne kulture

Duhovni život neolitskog stanovništva u sjeverozapadnom Balkanu manifestira se u kulturnim shvatanjima i u umjetničkim dostignućima pojedinih kulturnih grupa.

Kada je riječ o kulturnim shvatanjima prvo bih naveo nekoliko podataka o *kultu mrtvih* na ovom području. Obje naše oblasti su u tom pogledu donekle srodne, iako manje razlike ne mogu izmaći oku istraživača.

Potpuno je notorna stvar da u kontinentalnoj oblasti nije do danas pronađena niti jedna jedina neolitska nekropola. Bilo je mnogo pokušaja da se konačno otkrije neka nekropola iz ovog perioda, ali je sve ostalo uzalud. Tako mi danas izgleda da u neolitu Bosne i nije bilo sahranjivanja mrtvaca ili pokapanja njihovih spaljenih ostataka. Previše bi hipotetično bilo računati na slučajnost ili nedostatak sistematičnosti u istraživanjima. Neolitski stanovnici Bosne su vjerovatno imali posebna shvatanja prema mrtvim srodnicima. Oni su ih mogli izlagati, spaljivati i razbacivati pepeo i sl. Tek možda malo više svjetlosti na ovaj problem baca nekoliko nalaza u jadransko-meditranskoj oblasti.

U Zelenoj pećini je nađeno uz unutarnju stijenu abria nešto kostiju od prstiju i lobanje jednog djeteta. Ležale su na dubini od 60 cm i pripadaće III stratumu, odnosno srednjem neolitskom dobu.

⁴³⁰) F. von Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 24—25 Bericht RGK, 1937, S. 35—36.

U Danilu je J. Korošec 1953. godine pronašao tri dječija kostura i posebno dio jedne lubanje. Sve su to bila djeca, otprilike od 4 godine starosti. Nije bilo nekih posebnih grobnih konstrukcija, nego su skeleti ležali na tlu, a samo jedan u već korištenoj jami. Svi kosturi su bili u zgrčenom položaju⁴³¹). Jedan sličan kostur našao je Š. Batović u Smilčiću, a svi su oni ležali zatečeni bez ikakvih priloga.

U Grapčevoj špilji je G. Novak pronašao ostatke od pet ljudskih individua. Među njima je sigurno ustanovljena jedna mandibula djeteta od 3 godine i jedna *čeljust* djeteta između 6—8 godina⁴³²). Na osnovu tih nalaza je G. Novak i donio zaključak o kulturnom karakteru špilje.

Konačno, u Lisičićima je otkrivena donja vilica jedne odrasle ljudske individue uz vatrište u zemuničnoj nastambi A—15⁴³³). Vilica je bila dobro sačuvana i ležala je neposredno uz samo vatrište.

Nabrojani nalazi govore nešto o kultu lubanje i o posebnom dječijem kultu.

Za kult lubanje govori zapravo samo nalaz u Lisičićima. Pošto nisu pronađene nikakve druge kosti, sasvim je izvjesno da je pažnja poklonjena samo lubanji, odnosno donjoj vilici. Govoreći o kultu mrtvih kod primitivnih naroda, J. E. Lips iznosi podatke da mnogi primitivni ljudi pridaju baš lubanji posebno kulturno značenje. One se često čuvaju u kući za stanovanje, zajedničkim salama ili u posebnim spremištima, uz želju živih da sačuvaju kraj sebe duhovnu moć pretka, čija je osnovna snaga u lubanji⁴³⁴). Veza kulta lubanje sa ognjištem je takođe normalna stvar kod primitivnih naroda. To je u stvari vezivanje predaka uz domaće ognjište kao središte domaćeg života i želja da preci pruže svoju pomoć u borbi za opstanak⁴³⁵). U jednoj zgradi Vinče se spominje takođe nalaz karboniziranog dijela lubanje, a izvjestan kult lubanje je konstatovan i u Kolominščini u kasnoj tripoljskoj kulturi⁴³⁶). Nije bez interesa da spomenem i neke podatke koje donosi R. Biasutti za kult mrtvih kod primitivnih naroda. On navodi kao poseban kult mrtvih tzv. dvostruko sahranjivanje. Mrtvac se prvo ostavi da mu istrune meso a onda se izlažu posebnom kultu pojedini dijelovi kostura. U tom slučaju naročito je razvijen kult lubanje, a ponekad udovica stalno nosi uza se lubanju umrlog muža⁴³⁷). U drugim slučajevima radi se samo o mandibuli⁴³⁸).

Mislim da su ovo dovoljni primjeri za objašnjenje kulta lubanje u Lisičićima i za nalaz mandibule u jednoj zemunici ovog naselja.

⁴³¹) Korošec, 1958, str. 25—26.

⁴³²) Novak, 1955, str. 266 i dalje.

⁴³³) Benac, 1958, str. 90.

⁴³⁴) E. Lips, o. c., p. 328.

⁴³⁵) Vidi Oleg Mandić, *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb 1954, str. 25—26.

⁴³⁶) M. Garašanin, *Sahranjivanje u balkansko-anadolskom kompleksu*, GZM (N. S.) 1956, str. 230; T. Passek, o. c., str. 79—80.

⁴³⁷) R. Biasutti, o. c. I, p. 662 i dalje, Fig. 464.

⁴³⁸) R. Biasutti, o. c. II, p. 609.

Znatno je češće u jadransko-mediteranskoj oblasti prisustvo dječijih kostura. Pojedinačni nalazi ovih kostiju ili dijelova kostura u samom naselju, izvan nekropole, bez ostataka starijih individua, sigurno svjedoči o jednom posebnom kultu. On je vezan samo uz djecu. Teško je sasvim sigurno reći da li se u ovom slučaju radi o pokapanju neke djece koja su umrla prirodnom smrću ili o namjernom žrtvovanju djece. Mnogo vjerovatnije će biti ovo drugo.

Već ranije je konstatovano u moldavsko-ukrajinskom kompleksu pokopavanje djece ispod podova tamošnjih kuća, odnosno u jamama ispod ploščadki (npr. u Trajanu i dr.). H. Dumitrescu posmatra ove nalaze kao svjedočanstva žrtvovanja djece, da bi se time izazvala plodnost zemlje⁴³⁹). Ako dodamo da su slične magijsko-simbolične žrtve djece zabilježene i kod nekih primitivnih plemena, i to na samim njivama⁴⁴⁰), onda nam prednja tvrdnja H. Dumitrescu izgleda dosta ubjedljiva. Sasvim je moguće da se baš u tom okviru nađe objašnjenje i za nalaze dječijih kostura u našim spomenutim nalazištima. Evidentno je na prvi pogled da tu nije bilo nekog sistematskog ukopavanja, jer su nalazi rijetki ili izuzetni, a nema odraslih individua. Osim toga su kosturi smješteni u samom naselju i prije bi se reklo da su bili položeni u staništu živih nego da su ukopani. Jako sam sklon mišljenju da se ipak i ovdje radi o kulturnim žrtvama djece radi prosperiteta grupe koja je živjela u određenom naselju (bilo da se radi o izazivanju plodnosti, sreće u lovu ili sličnoj namjeri).

Izlazi na kraju da i u jadransko-mediteranskoj oblasti nema neolitskih nekropola, niti imamo podataka o kultu mrtvih u cjelini. Vjerujem da se može tvrditi da je postojao određen kult lubanje i posebne kultno-magijske radnje u vezi sa žrtvovanjem djece, što je takođe veoma važno za upoznavanje misaonih predstava neolitskog stanovništva u ovoj oblasti. — U kontinentalnoj oblasti nemamo, na žalost, ni ovakve indicije.

Među svim neolitskim grupama sjeverozapadnog Balkana jedino se danilska grupa ističe posebnim *kultom falosa*. Rekao bih čak da je ovaj kult bio jače razvijen u Danilu, jer su tamo nađeni brojni primjerci falosa od pečene zemlje, ukrašeni urezanim ornamentima i crvenom bojom. J. Korošec misli da se tu radi o štovanju muškog božanstva, a ne božanstva plodnosti, kakav je slučaj sa ženskim statuetama u Butmiru. On stoga smatra da su stanovnici Danila imali sasvim drugačija shvatanja, pa će u oblasti religije biti sasvim različiti od onih u Butmiru⁴⁴¹). Smatram da je ovo pogrešno tumačenje, jer je kult falosa u stvari jedan kult plodnosti par excellence i pripada svakako matrijarhalnom društvenom stroju. Ne treba ići dalje od podataka koje daje Huxley za pleme Urubu u Braziliji kod kojih

⁴³⁹) Hortenzija Dumitrescu, Une découverte ayant trait au rite d'enterrement dans l'aire de la culture de la céramique peinte Cucuteni-Tripolyé, Studii și Cercetari de Istorie veche V, 1954, p. 399—429.

⁴⁴⁰) Dž. Frezer, Zlatna grana, str. 528 i dalje.

⁴⁴¹) Korošec, 1958, str. 140.

je ostala predaja o jednom jedinom falosu koji je bio vezan za zemlju i služio za oplođavanje svih žena⁴⁴²). A kult falosa je i u Grčkoj vezan baš za magijska vjerovanja o njegovoj plodonosnoj ulozi i snazi⁴⁴³).

U Danilu bi, dakle, bili usko povezani kult falosa i vjerovatne dječije žrtve za magijske radnje oko plodnosti.

Izvjestan broj elemenata upućuje dalje na poseban odnos neolitskih stanovnika sjeverozapadnog Balkana prema upotrebi *crvene boje*. Kultne vaze u Danilu, Smilčiću i Kaknju imale su unutarnji dio recipijenta i njegovu donju stranu prevučenu crvenom bojom. Iz Varoši je poznato nekoliko većih šupljih nogu, koje su sa unutarnje strane imale debeo sloj crvene boje. Po svemu izgleda da su ove noge, poslije razbijanja recipijenta, bile dotjerane tako da mogu stajati u izvrnutom položaju pa onda služiti za miješanje crvene boje. Tako pripremljena crvena boja je služila vjerovatno za mazanje nekih dijelova tijela, jer nije bio neki jači običaj dekorisanja samih vaza. Končno, u sloju naselja Nebo je pronađen pljosnat kamen sa udubljenjem u kojem je miješana crvena boja.

Sve nam to svjedoči da je crvena boja igrala vrlo značajnu ulogu u životu neolitskih stanovnika srednjeg i kasnog neolita ovog područja. Vezana je uz određene kultne radnje (u kojima su upotrebjavane kultne vaze) i vjerovatno za mazanje tijela zbog magijskog djelovanja.

Dosada je već veoma mnogo pisano o značenju crvene boje (boje krvi) od paleolita do primitivnih plemena. Nema nikakve potrebe da o tome bilo šta govorim jer je vjerovanje u djelotvornu moć ove boje potvrđeno na bezbroj primjera. Stoga je ova pojava na našem području sasvim normalna i očekivana duhovna manifestacija u vjerovanjima neolitskog stanovništva.

Ponešto jedinstven položaj zauzimaju Lisičići sa svojim *astralnim kultovima*. U ovom naselju je dosta velik broj keramičkih vaza ukrašen simbolima mjeseca i sunca, što je sigurno posljedica razvijenog solarno-lunarnog kulta u ovom naselju⁴⁴⁴). Tehnikom urezivanja su predstavljani znakovi polumjeseca i sunčeva koluta, a to je jedinstven način dekoracije neolitske keramike u čitavom sjeverozapadnom Balkanu.

S obzirom na to da su stanovnici Lisičića bili izvrsni lovci, koji su se tamo bavili i zemljoradnjom, ovakav kult je takođe sasvim prirodan. Primitivan zemljoradnik je itekako svjestan uticaja sunčeve topline na plodnost zemlje, pa odatle i potiče ovaj naglašeni solarni kult. S druge strane, stanovnici Lisičića su došli do ovog prebivališta

⁴⁴²) Francis Huxley, *Prijazni divljaci* (Affable Savages, 1956), Zagreb, 1958, str. 157; vidi i E. O. James, *La religion préhistorique* (Prehistoric Religion), Paris, 1959, p. 173 i dalje.

⁴⁴³) Vidi npr. W. H. Roscher, *Lexikon*, S. 1063, 2967, 2975 i dalje, ili O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte* u I. Müller, *Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft* V, 2, 1906, S. 853—854 i sl.

⁴⁴⁴) Benac, 1958, T. XXI—XXII.

sa morske obale. Oni su potomci neolitskih moreplovaca (ako ih tako smijemo nazvati!), a pomorci su vrlo rano upoznali međusobnu vezu promjena na mjesecu i plime i oseke. Pošto smo ranije utvrdili čvrstu vezu Lisičića sa zapadnim Mediteranom (a posebno Maltom); čuvanje atralnih kultova je normalna pojava. — Smatram da ovdje nije mjesto za neku dalju analizu astralnih kultova u mediteranskoj oblasti, odakle su oni došli u Lisičiće, jer je o tome dovoljno raspravljano⁴⁴⁵). Za objašnjenje astralnih predstava na keramici Lisičića je sasvim dovoljno ono što sam rekao.

Za proučavanje neolitske *plastične umjetnosti* sjeverozapadnog Balkana dolaze u obzir danilska i kakanjska grupa, vinčanska grupa i butmirska grupa. Moram odmah naglasiti da su prve tri grupe relativno siromašne ovim izrađevinama, dok je butmirska grupa jedini predstavnik razvijene plastične umjetnosti u sjeverozapadnom Balkanu.

Iz okvira danilske kulture pojedinačne plastične izrađevine posjeduju nalazište u Smilčiću. Tamo je npr. nađena životinjska figura od pečene zemlje, koja na leđima nosi jedan ravan podijum⁴⁴⁶) i neke druge predstave životinja. To su jedinstvene figure, koje neće imati ništa zajedničkog sa uobičajenom plastikom jugoistočne ili kontinentalne Evrope. Očekujemo analizu nalaza, koju će dati sam Š. Batović, ali mi izgleda da ove figure treba ipak pripisati mediteranskom uticaju u Smilčiću.

U kakanjskoj kulturi poznata je samo jedna minijatura figurica iz nalazišta u Arnautovićima. Ona je sumarno rađena, nema nikakvih detalja i vjerovatno predstavlja neku domaću životinju (ovca?)⁴⁴⁷).

Vinčanska kultura u sjeveroistočnoj Bosni se predstavila sa nekoliko plastičnih figura iz Varoši kod Koraja i Gornje Tuzle i jednom figurom iz Luga kod Goražda (T. XXV). Dvije figure iz Varoši su nađene na dubini od 2,70 m i pripadaju tamošnjem III stratumu, odnosno mlađoj fazi starije vinčanske kulture⁴⁴⁸). Obje figure su fragmentarne i nemarno rađene, ali se vidi da je sačuvana glava jedne figure sasvim shematična da su ruke izvedene u obliku horizontalnih patrljaka a noge nenaglašene. U I stratumu Varoši (najmlađoj fazi ove kulture) su zapaženi nalazi manjih životinjskih figura, izvedenih u gruboj tehnici i vrlo shematizovanih⁴⁴⁹). U sličnoj tehnici je izvedena jedna ljudska noga u III stratumu Gornje Tuzle i jedna životinjska figurica iz tamošnjeg II stratuma (dakle sa kraja vinčanske kulture)⁴⁵⁰). Daleko je pažljivije izrađena statueta nađena u Lugu.

⁴⁴⁵) Ibid., str. 92.

⁴⁴⁶) Predmet pregledao dobrotom g. Šime Batovića koji je vršio ispitivanja u Smilčiću.

⁴⁴⁷) Nije još objavljena, a nalazi se u Zavičajnom muzeju u Visokom.

⁴⁴⁸) A. Benac, Građevinska djelatnost u prehistorijskom naselju Varoš kod Koraja, 1. c.

⁴⁴⁹) Benac, 1960—61, T. XII, 11.

⁴⁵⁰) Cović, 1960—61, T. X, 9, T. XIII, 6.

Ona je izrazit primjer pljosnate figure (nos je izveden stiskanjem prstiju, ruke su savijene, noge veoma kratke, a gluteji naglašeni)⁴⁵¹). Ovakav tip statuete je u Vinči zastupljen na dubini od 4—2 m. Pošto naselje u Lugu pripada starijoj fazi vinčanske kulture, postoji izvjesna diskordansa prema stratigrafiji Vinče. Zbog toga izgleda da je ovaj tip figure stariji u Lugu ili predstavlja posebnu osobinu ovog naselja.

Iz ovog pregleda se odmah zapaža da je figuralna plastika izvan butmirske kulturne grupe slabije njegovana. U Smilčiću i Lugu su to stilski dotjerane izrađevine, ali spadaju u rjeđe nalaze. Sve ostalo su shematične figure, bez bilo kakvih većih umjetničkih kvaliteta. Možemo ih zapravo nazvati umjetničkim pokušajima.

Sasvim je drugačija slika u butmirskoj grupi, iako i tu postoje vrlo osjetne razlike među pojedinim naseljima. Sam Butmir je vanredno bogat plastičnim izrađevinama. Naselje Nebo je već mnogo siromašnije, dok u Kraljevinama uopće nema nalaza ove vrste.

U Butmiru su nađene 72 manje ili više oštećene ljudske figure od pečene zemlje i izvjestan broj životinjskih figura. Ljudske statuete su tako izvedene da se na njima lako razlikuju i neke rasne osobine. Po ovim osobinama izdvajaju se u stvari tri glavne skupine statueta: a) sa negroidnim, b) sa armenoidnim i d) sa europeidnim (alpskim) rasnim karakteristikama (T. XXVI).

a) Negroidne osobine statuete su zapažene na nekoliko sačuvanih glava. Kod kojih se zapažaju jako ispupčeno čelo, spljošten nos, koso postavljene obrve i napolje isturene oči, kovrčava kosa i sl.⁴⁵²). Sve su to izrazite negroidne karakteristike, koje su vjerno prenesene na izrađene figure (T. XXVI, 1). Ovoj rasnoj skupini će pripadati i tzv. »Crnkinja« (T. XXVI, 4), trup figure koja je na leđima imala plastično označene ožiljke⁴⁵³).

b) Drugoj skupini pripadaju one glave statueta, čija je glavna odlika jako izbačen nos, zatim nisko i zabačeno čelo, slabo naglašena brada, pojačan zadnji dio glave i pojačani lukovi nad očima⁴⁵⁴) (T. XXVI, 2),

c) Ovaj tip je najrjeđi, a predstavljen je samo sa jednom glavom (ovakav brojni odnos je vjerovatno slučajna). Ona ima dosta visoko čelo, oblo lice, lagan prognatizam i evropski modelovan nos⁴⁵⁵) (T. XXVI, 3).

Očito je da ove osobine nisu slučajne. Navedene butmirske statuete su izrađene prema živim modelima u samom naselju, ili prema jednoj dugo njegovanoj tradiciji iz ranijih vremena. Prva solucija mi izgleda vjerovatnija, pošto odgovarajuću plastičnu umjetnost ne na-

⁴⁵¹) Benac, Grenzzone der Vinča-Kultur in Ostbosnien, *Archaeologia iugoslavica* III, Fig. 21.

⁴⁵²) Fiala i Hoernes, 1898, T. II, 4, 5.

⁴⁵³) Ibid., T. III, 12 b.

⁴⁵⁴) Radimský i Hoernes, 1895, T. II, 2, 3; Fiala i Hoernes, 1898, T. II, 1—3.

⁴⁵⁵) Radimský i Hoernes, 1895, T. II, 1.

lazimo u onim oblastima koje smo označili kao izvorne za butmirsku kulturu.

Izvan ovih realističkih predstava stoje dosta brojne shematične figure. Njihove glave liče na prave maske; lice im je plastično uokvireno ili postavljeno u sasvim neprirodan položaj (ponekad horizontalan), zjenice su često izbodene (T. XXVI, 5), a obično su jako istaknute linije nosa i obrva⁴⁵⁶). Premda dobar njihov dio ima neke — uproštene i karikirane — armenoidne osobine, ipak se ove figure ne mogu svrstati u naprijed označene tri realističke grupe. To je sasvim posebna grupa i vjerovatno je imala svoju određenu ulogu u duhovnom životu stanovnika Butmira.

Konačno, kao posebnu grupu treba izdvojiti i statuete adorantkinja. Među njih spadaju figure sa gore podignutim rukama⁴⁵⁷) i figure sa rukama položenim na prsa⁴⁵⁸). I pomenuta »Crnkinja« ima ruke na prsima, pa će spadati djelimično i u ovu grupu. Ostale figure iz grupe adorantkinja su krajnje shematične, što se odnosi i na sačuvane glave i na trup bez naznačenih nogu.

Po detaljima, koji su u manjoj ili većoj mjeri izvedeni na terakotama, vidi se da su modelovane samo ženske figure. I to nije bez određenih uzroka. O tome ćemo još nešto reći u slijedećem poglavlju, gdje ćemo se ponovno osvrnuti i na rasne osobine realističkih figura.

Zivotinjske figure u Butmiru su relativno malobrojne⁴⁵⁹), a osim rijetkih izuzetaka⁴⁶⁰) su izvedene potpuno shematično. Te figure nisu ni izdaleka igrale onakvu ulogu kao što je slučaj sa ljudskim figurama.

U naselju Nebo je pronađen mali broj plastičnih izrađevina. Ipak se na jednoj glavi primjećuju prave armenoidne rasne osobine, po čemu zaključujemo da je i ovdje postojao isti realistički manir⁴⁶¹). U ovom naselju je nađen i donji dio jedne figure koja sjedi na prijestolju, jedini primjerak te vrste u okviru butmirske neolitske civilizacije. Noge su kratke i shematične, dok je sačuvani dio trupa predstavljen u kratkoj suknji⁴⁶²).

Na ovom mjestu će nas prvenstveno interesovati smisao svih ovih figura u duhovnom životu neolitskih ljudi butmirske grupe. Jer, gotovo da nema nikakve sumnje da su one pravljene više za zadovoljenje duhovnih potreba, nego što su neki čisti produkti umjetničkog izživljavanja. Pri tome će nam pomoći slijedeći detalji:

— Izvjestan broj figura iz Butmira je preko čitave površine ukrašen nekom vrstom brazdastih uboda (T. XXVI, 6). Dobiva se utisak da su te figure predstavljale ljude obučene u životinjsku kožu⁴⁶³). (To potvrđuju i prikazi dlaka na glavama figura, koje su

⁴⁵⁶) *Fiala i Hoernes*, 1898, T. II, 6—14.

⁴⁵⁷) *Ibid.*, T. III, 13, 15.

⁴⁵⁸) *Ibid.*, T. III, 1—2, 5—7.

⁴⁵⁹) *Ibid.*, T. V, 1—7.

⁴⁶⁰) *Ibid.*, T. V, 1.

⁴⁶¹) *Benac*, 1952, T. XIX, 5.

⁴⁶²) *A. Benac*, Neolitsko naselje u dolini Bile, GZM (N. S.) 1953, T. VI, 2.

⁴⁶³) *Radimský i Hoernes*, 1895, T. III, 3; *Fiala i Hoernes*, 1898, T. III, 5.

izvedene na potpuno isti način.) U tom obliku će one možda predstavljati učesnike u određenim kulturnim obredima, kao što su magijski ples i sl.

— Najveći dio figura, od kojih je sačuvan donji dio, nema izrađene noge, nego su s donje strane dobro zaravnjene i čak malim zadebljanjem učinjene još stabilnijim⁴⁶⁴). Naravno, ima i figura sa posebno izvedenim nogama, ali su one u manjini. Tako na jednoj strani stoje vrlo realistički modelovane glave, a na drugoj strani valjkasti i zarubljeni donji dijelovi. Teže je pretpostaviti da se ovdje radi o dugačkim ženskim haljinama koje pokrivaju noge. Prije će biti da su figure prilagođene za stavljanje na određena mjesta za kultne obrede.

— Kod brojnih figura su jako naglašeni ženski ekstremiteti. S obzirom na nesumnjivi matrijarhalni društveni poredak u neolitu, ove figure će biti kultne predstave ženskih »božanstava«.

— Svakako, najmarkantniju ulogu u ovom smislu imaju adoranti i maske. Ne može nikako biti slučajnost što butmirski majstori često predstavljaju ljudske figure sa gore uzdignutim ili preko prsa savijenim rukama. To je sigurno jedan stav pri kultno-magijskim, odnosno religioznim radnjama.

— Posebno je pitanje maski. Butmirski umjetnik nije bio nevješt majstor, jer on je znao onako vješto oblikovati rasne osobine na nekim butmirskim glavama. Očito je da je majstor namjerno izrađivao baš ovakve predstave. To su maskirane ljudske individue, koje su u realnom životu učestvovala u određenim kulturnim obredima. Moguće je da se ovdje radi i o likovima predaka, odnosno o maskiranim ljudima koji su u obredima predstavljali likove predaka. Želio bih ovdje da upozorim na vrlo slične predstave predaka od pečene zemlje u afričkom krugu Zambezi naroda⁴⁶⁵). J. Lips navodi da su u Starom i Novom svijetu jako uobičajene svečanosti posvećene smrti i uskrснуću, odnosno izazivanju nove plodnosti u prirodi. U tu svrhu posebni plesači, koji personificiraju bogove plodnosti (odnosno pretke), igraju sa ciljem da doprinesu većoj plodnosti domaćih i divljih životinja. To je u stvari početak drame⁴⁶⁶).

Cini mi se da u ovom okviru treba tražiti objašnjenja i za naše figure iz Butmira, a to znači da su stanovnici Butmira živjeli već jednim vrlo razvijenim duhovnim životom. U tom pogledu kao da su daleko nadvišavali svoje savremenike i srodnike u drugim naseljima butmirske grupe, a svakako i savremenike iz drugih susjednih grupa.

Nije isključeno da bi kod ovih figura trebalo pomišljati i na animističke koncepcije stanovnika Butmira. No, to bi već bila sasvim teoretska razmatranja i ovaj put ne bi bilo oportuno u njih ulaziti.

Vanredno je instruktivna paralela između Butmira i Lisičića u pogledu duhovnog života. Vidjeli smo da su naselja geografski vrlo

⁴⁶⁴) Radimský i Hoernes, T. III, 8—10.

⁴⁶⁵) H. Baumann et D. Westermann, Les peuples et les civilisations de l'Afrique, Paris 1948, p. 168, Fig. 89.

⁴⁶⁶) I. E. Lips, o. c., p. 237.

bliska. Među njima ima i nekih dodira u materijalnoj kulturi, koji se naročito manifestuju na uticajima iz Butmira. Kad pogledamo, međutim, odnose ova dva naselja u oblasti duhovne kulture, primijetimo da među njima nema baš nikakva dodira. U Lisičićima nisu uopće postojale plastične izrađevine. Mjesto toga tamo je vrlo jak solarno-lunarni kult, o kojem nema ni najmanjeg traga u Butmiru.

Iz svega ovoga izlazi sasvim logičan zaključak da su međusobni dodiri u oblasti duhovne kulture bili tu neuporedivo teži nego u oblasti materijalne kulture. Mislim da je to i opća pojava u neolitskom svijetu, jer se vrlo često opaža da pojedine grupacije dosta ljubomorno čuvaju vlastite okvire religioznog (i općeg duhovnog) života. A to je pojava i u kasnijim periodima razvitka ljudskog društva. Odnosi Butmir-Lisičići su u tom pogledu klasičan primjer.

U okviru ogleđa iz duhovne kulture spomenuo bih još samo tri stvari.

Prvo. Među bogatim koštanim nalazima u Grapčevoj špilji i u Lisičićima zapažene su igle sa glavom u obliku zmije⁴⁶⁷). Oba nalazišta su srodna, pripadaju jadransko-mediteranskoj oblasti i mlađem neolitu. Pošto izvan ovih nalazišta nisu nađene odgovarajuće izrađevine, mogu se pripisati samo hvarsko-lisičićkoj grupi.

Ne bih želio da iznesem neko deciderano i definitivno mišljenje, ali ovi nalazi ipak ukazuju na neku vrstu kulta zmije. S obzirom na ulogu zmije u kulturama raznih epoha i naroda (da spomenem samo kao primjer njenu ulogu u Mitrasovom kultu) nije isključeno da je i u ovoj neolitskoj grupi imala određeno kulturno značenje. Ne iznenađuje nas uopće činjenica da ovu pojavu nalazimo samo u našoj jadransko-mediteranskoj oblasti, s obzirom na brojnost zmija u ovoj oblasti i poseban strah koji ona tamo zadaje. Da li bi se i ovdje moglo raditi o htonskom značenju njenog kulta, ne bih mogao — naravno — ništa da kažem.

Drugo. U gotovo svim nalazištima iz mlađeg neolita u sjeverozapadnom Balkanu nađene su sjekire izrađene od lakog kamena (krečnjaka, stive, magnezita)⁴⁶⁸). Naročito podvlačim brojnost ovakvih nalaza u Mujevinama i Lisičićima. Danas sve više počinje preovladavati mišljenje da ove sjekire imaju kulturnu ulogu, pošto su izrađene od laganog i trošnog materijala. Ne bih isključio ni kod nas mogućnost takve hipoteze, ali bih ipak upozorio na jednu činjenicu. Tokom treće kampanje iskopavanja u Lisičićima (1954. godine) nađene su 24 ovakve sjekire, što predstavlja jednu trećinu svih nađenih sjekira. To je bez sumnje vrlo velik procenat. Kada uzmemo u obzir da su mnoge lagane sjekire iz Lisičića oštećene od upotrebe, specijalno njihove oštrice, onda moramo pomišljati i na neku praktičnu upotrebu ovakvih sjekira. Stoga bih se uzdržao od zaključka u ovom pogledu, iako ne isključujem kulturno značenje tih sjekira.

⁴⁶⁷) Novak, 1955, T. CCXLV; Benac, 1958, T. VIII, 1.

⁴⁶⁸) Benac, 1952, str. 32—33, T. XXII, 6—8; Benac, 1958, str. 37, T. I, 1, 7; A. Benac, Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, GZM (N. S.) 1950, str. 10, T. I, 3, 4.

Treće. Od dvije ljudske terakote, koje su nađene u drugoj građevinskoj fazi Varoši kod Koraja, jedna je ležala neposredno ispod podnice kuće, dok je druga vjerovatno imala isti položaj⁴⁶⁹). Već kod obrade nalaza bio sam mišljenja da su ove figure mogle imati izvjesno kultno-magijsko značenje. Dovodim ih u dalju vezu sa već pomenu-tim običajem u okviru koldavsko-ukrajinskog kompleksa, gdje je postojao običaj da se ispod podnica neolitskih kuća stavljaju žrtveni prilozima⁴⁷⁰). Pomišljam na mogućnost da su ljudske terakote (koje su uz to bile prebijene!) mogle u Varoši da zamjenjuju stvarne ljudske žrtve. Ovo tim više što smo već naprijed ukazali na kulturne veze moldavsko-ukrajinskog područja sa neolitskim kulturama u Bosni. Naravno, ovo je samo jedna prethodna hipoteza, čija bi eventualna ispravnost morala biti potvrđena nizom sličnih nalaza u idućim istraživanjima.

Ne mislim nikako da su ovim ogledima iscrpljene sve pojave duhovnog života u neolitu sjeverozapadnog Balkana. Ovo je samo prvi sistematičan pregled tih pojava prema rezultatima dosadašnjih istraživanja. Siguran sam da one ni ovdje nisu iscrpljene, a vjerujem da će budući istraživački radovi iznijeti na svjetlo mnogo novih dokumenata u ovom pravcu. Ukoliko se ovaj pregled pokaže kao baza za daljnje radove ove vrste, on je u potpunosti ispunio svoju svrhu.

6 — Društveni aspekti

Ostaje nam da kažemo nekoliko riječi o društvenim odnosima u neolitskom svijetu sjeverozapadnog Balkana. Ne mislim da se ovdje upuštam u bilo kakva opća razmatranja, nego samo da ukažem na nekoliko činjenica iz naših oblasti koje se odnose na društveni razvika odvašnjih kulturnih grupa.

Velika većina neolitskih naselja na otvorenom prostoru, o kojima je ovdje bilo riječi, zauzimala je prostrane površine. U kontinentalnoj oblasti ističem Gornju Tuzlu kao osobito veliko naselje, zatim druga naselja vinčanske kulture. U okviru kakanjske grupe, naselje u Kakanju je zauzimalo veliki prostor, dok je ono u Arnautovićima bilo znatno manje. U okviru butmirske grupe, naselje u Kraljevinama se protezalo u dužini od pola kilometra, a ona u Butmiru i Nebu su bila naselja u veličini srednjeg sela. Isto bi se moglo reći i za naselja posavske grupe. U jadransko-mediteranskoj oblasti najveću površinu su zapremala naselja u Danilu, Smilčiću i Lisičićima. Njihova dužina se kretala od 150—300 m, a to je bez sumnje velika površina. (Pećinska naselja su ograničena veličinom pećine ili pripećka. No, masa nalaza i veliki pećinski prostor u Crvenoj stijeni, Grapčevoj špilji, Pokriveniku i sl. dozvoljavaju smještaj dosta velike grupe!).

Prema tome, u neolitskom svijetu sjeverozapadnog Balkana moramo od početka do kraja ovog perioda računati sa postojanjem većih

⁴⁶⁹) A. Benac, Građevinska djelatnost u prehistorijskom naselju Varoš kod Koraja, 1. c., sl. 6.

⁴⁷⁰) Vidi napomenu 439.

društvenih zajednica koje su živjele na jednom mjestu. To su zapravo veća naselja zbijenog tipa, što sasvim sigurno potvrđuje raspored nastambi u mnogim naseljima na otvorenom prostoru. A kada polazimo od ovakve slike naselja, nema sumnje da su njihovi stanovnici već živjeli u sasvim organizovanim grupama. Tu organizaciju potvrđuju koncentrično izgrađena naselja, zajednička velika kuća u Kaknju, centralna kuća na Nebu ili centralno ognjište u Lisičićima. Organizovan način života potvrđuju dalje radionice kamenog oruđa na Nebu, kao i zajedničke peći za pečenje keramike u Lisičićima.

Društvene organizacije koje imaju ovakve zajedničke institucije ne mogu biti ništa drugo nego rodovske zajednice. Unutarnju organizaciju tih rodova donekle reflektiraju navedeni zajednički objekti, koji su tako karakteristični za mnoge primitivne klanove u Starom i Novom svijetu. S obzirom na to, ne vidim neke bitne razlike u društvenom životu između primitivnih klanova i rodovskih zajednica u pomenutim neolitskim naseljima.

Nije nimalo slučajno što su u Butmiru zastupljene samo ženske terakote. To, izvan svake sumnje, reflektira dominantan status žene u društvu, a to je moguće jedino u matrijarhalnim zajednicama. Čini mi se da bi sasvim teško bilo pretpostaviti neko drugačije objašnjenje za ovakvu prevalentnost ženskog lika u plastičnoj umjetnosti Butmira. Ako to prihvatimo za Butmir, moramo isto učiniti i sa drugim odgovarajućim naseljima.

Tako bih rekao da u okviru matrijarhalnog roda treba prvenstveno tražiti objašnjenja za postojeće oblike naših neolitskih naselja i navedene karakteristične objekte u tim naseljima.

Za ilustraciju društvenih odnosa mogu dalje poslužiti neki detalji iz Lisičića.

U Lisičićima imamo centralno ognjište i masu životinjskih kostiju oko njega. Oko tog ognjišta se obavljala zajednička ishrana lovaca u ovom naselju, a zato je neophodan jedan dobro organizovan kolektivni život. Nešto slično nismo zapazili u drugim naseljima na otvorenom prostoru. Sasvim je sigurno da je ovakva kolektivna ishrana u Lisičićima bila uslovljena lovačkim načinom života. U svim lovačkim skupinama postoje fiksirane norme o postupku sa ulovljenim životinjama, pa su takve norme vidljive i u Lisičićima. S obzirom na to, izgleda mi da je rodovska organizacija u Lisičićima bila znatno čvršća nego u drugim naseljima i da se radi o jednom arhaičnijem njenom obliku.

Uz ognjište B—10 u Lisičićima su nađene 24 kamene sjekire, raznih oblika i veličina. Većina od njih je bila još sasvim prikladna za upotrebu pa iznenađuje njihovo ostavljanje kod ognjišta. Možda je to slučajnost ili posljedica dugotrajnijih zadržavanja ljudi oko ovog ognjišta. No, neolitski ljudi su trošili dosta vremena za izradu svake polirane sjekire i skoro je teško vjerovati da su tako jednostavno ostavili 24 sjekire samo oko jednog ognjišta. Zato bi se ovdje moglo pomišljati i na poseban propis nasljeđivanja u Lisičićima. R. Lowie je konstatovao da kod mnogih najprimitivnijih zajednica ne postoji

običaj nasljeđivanja. Lična dobra pokojnika se uništavaju ili stavljaju u grob pored pokojnika⁴⁷¹). U društvenom razvoju Lisičići stoje na sasvim arhaičnom stupnju, pa se u tom pogledu mogu donekle izjednačiti sa najprimitivnijim grupama kojima se bavi paleoetnologija. Nisu pronađeni grobovi lisičićkih stanovnika, a vjerovatno neće ni biti pronađeni s obzirom na opći nedostatak neolitskih nekropola u sjeverozapadnom Balkanu. Pošto mrtvaci nisu pokopavani, nije postojala ni mogućnost da se njihovi lični predmeti ostave u grobu. Zato nije isključena pretpostavka da su spomenute sjekire namjerno ostavljene uz ognjište iza smrti vlasnika. Ako nisu bile prenesene u nasljedstvo, stavljene su uz ognjište koje simbolizira zajednicu živih i umrlih.

Iako bi to spadalo u oblast duhovnog života, ipak bi ovaj fakat ponešto govorio i o društvenim odnosima u naselju (naravno, kada se usvoji prednja hipoteza). Ona bi potvrđivala da je oruđe i oružje spadalo u ličnu svojinu pojedinaca, a to nije bez interesa kada se razmatraju društveni odnosi unutar ovakve lovačke zajednice.

Ostaje mi još da iznesem nekoliko misli o rasnom i etničkom problemu u okviru naših neolitskih zajednica.

U jednom posebnom radu zabavio sam se pitanjem rasnih osobina na butmirskim statuetama. Tada sam, na osnovu iscrpne analize statueta i mišljenja pojedinih antropologa, ustanovio da se u izvjesnim slučajevima radi o sasvim realističkim predstavama i da su na nekim figurama naglašene negroidne, armenoidne ili alpske rasne osobine⁴⁷²).

Među statuete sa negroidnim osobinama ubrojio sam i statueta sa predstavom ožiljaka na leđima. Kada su na pojedinim glavama iz Butmira tako vjerno reprodukovani negroidni rasni elementi, ne vidim razloga da se sumnja u rasne osobine tzv. »Crnkinje«. Treba samo navesti podatke Biasutti-a, koji veli da je tetoviranje, odnosno žigisanje tijela uobičajeno kod crnaca u centralnoj Africi, kod Pigmeja, Tasmanaca, Andamaneza itd.⁴⁷³) To je, dakle, jedan vrlo rasprostranjen običaj, a posebno je vezan za negroidna plemena.

Nije bez interesa da spomenem čestu pojavu ljudskih figura iz Butmira sa jako naglašenom steatopigijom⁴⁷⁴). Pa, to je opet izrazita osobina baš negroidne rase⁴⁷⁵).

Tako ljudske statuete iz Butmira lijepo ilustruju rasno miješanje tamošnjih stanovnika. Ovo će nekako odgovarati i slici, koju smo dobili na osnovu analize keramičkog materijala. U Butmiru je jako zastupljena komponenta trakaste keramike, a to znači da su njeni nosioci došli iz srednje Evrope i Podunavlja. Radi se u stvari o predstavnicima alpskog tipa u Butmiru. Druga komponenta je ona iz

⁴⁷¹) R. Lowie, o. c., p. 309.

⁴⁷²) A. Benac, Neki etnički problemi prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine, GZM (N. S.) 1953, str. 73—84.

⁴⁷³) R. Biasutti, o. c., I, p. 550, Fig. 342.

⁴⁷⁴) Fiala i Hoernes, 1898, T. III, 3, T. IV, 6, 9.

⁴⁷⁵) R. Biasutti, o. c., I, Fig. 265; o. c., III, Fig. 533.

oblasti moldavsko-ukrajinskog područja. Moramo pretpostaviti da su u toj važnoj komponenti bili sadržani i negroidni i armenoidni rasni elementi, odnosno jedna mješavina mediteranske rase. Ova komponenta sa Jugoistoka je donijela sa sobom i ljubav prema plastičnim izrađevinama, pa zato valjda i dominiraju ljudske predstave sa negroidnim i armenoidnim rasnim osobinama.

Na ovom mjestu je važno podvući da su u neolitskom društvu Butmira vladali takvi odnosi, koji nisu bili ograničeni rasnim razlikama i koji su dozvoljavali ovakvu rasnu mješavinu. Čini mi se da je baš to miješanje i dovelo do ovako visoke stvaralačke moći butmirskih stanovnika, specijalno u oblasti umjetnosti.

Kod drugih neolitskih grupa sjeverozapadnog Balkana nismo u mogućnosti da izvodimo slične zaključke. Neosporno je da su većinu neolitskih kultura u jadransko-mediteranskoj oblasti stvorili Mediteranci, a to povlači za sobom i sve konsekvence u okviru rasnih proučavanja. U kontinentalnoj oblasti se izdvaja starčevačka kultura, koja će svakako pripadati mediteranskom stanovništvu, odnosno dalekim precima tog rasnog tipa. Vinčanska kultura pripada balkansko-anadolskom kompleksu, pa je zato i ovdje mediteranska rasna komponenta morala da igra važnu ulogu. U ostalim neolitskim kulturama Bosne sigurno će osnovu sačinjavati europeidni rasni tip (možda alpski brahikefal⁴⁷⁶)).

Konačno da kažem da je u ovom vremenu nemoguće govoriti o nekim etničkim osobinama neolitskog stanovništva. To su manje-više odvojene grupe, sa svojom posebnom ekonomskom i društvenom organizacijom. Te grupe nemaju još onih komponenata koje bi ih mogle karakterisati kao neke etničke cjeline. Tu nema ni plemenskih saveza. Zato je sasvim dovoljno ako kažemo da su to bile gentilne društvene zajednice, podijeljene u više kulturnih grupa.

⁴⁷⁶) A. Benac, Neki etnički problemi prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine, 1. c., str. 80.

Bakarno doba (Eneolit)

Za područje sjeverozapadnog Balkana je period koji je došao iza neolita od prvostepene važnosti. Desile su se vrlo krupne promjene i novi doseljenici su postepeno potisli staro neolitsko stanovništvo ili se s njim sasvim izmiješali. No, ovdje se na prvom mjestu postavlja terminološko pitanje. Da li za naše područje odgovara naziv bakarno doba ili eneolit?

Mislim da su sasvim pogodna oba naziva. Veliki broj depoa bakarnog oruđa i nove kulturne grupe bi zahtijevale više naziv bakarnog doba, dok jake neolitske retardacije zahtijevaju naziv eneolit. Bitno je jedino istaći da ovo nije ni u kom slučaju samo prelazna faza, bilo da je vezemo za starije — neolitsko ili za mlađe — bronzano doba. Izgleda mi, naprotiv, da je to doba u kojem su se desili odlučni događaji uslovljeni dobrim dijelom upotrebom bakra, i da ga zaista treba tretirati kao poseban praistorijski period u sjeverozapadnom Balkanu.

Potrebno je dalje podvući da u ovom periodu više ne postoji onako jasno ocrtana granica između kontinentalne i jadransko-mediteranske oblasti, kao što je bio slučaj u neolitu. Postoje, naravno, i dalje određene kulturne razlike, ali su dodiri daleko veći a pojedine kulturne grupe su stacionirane u obje oblasti. Tome je vrlo mnogo doprinijela činjenica da je uticaj sa Mediterana naglo oslabio i da su prodori sa kopna prema Jadranu bili mnogo izrazitiji nego u prethodnom periodu. U tome leži tajna većeg objedinjavanja, odnosno približavanja dviju oblasti.

Naveo bih još nekoliko osnovnih karakteristika ovog perioda prije nego bih prešao na obradu pojedinih kulturnih grupa.

Prije svega, sada se potpuno izmijenila slika naselja. Neolitski stanovnici su se većim dijelom naseljavali uz obale rijeka ili u pećinskim naseljima, iz čega se vidi da su izabirana mjesta pogodna za miran život. U eneolitu ljudi bježe sa obala rijeka i postavljaju svoja naselja na istaknutim brežuljcima koja dominiraju dolinom. Promjene u načinu života, a prije svega nemirna i nesigurna situacija, vidno se odrazila u izboru mjesta za podizanje naselja. Pored brežuljaka, neke eneolitske stanice su postavljene i u pećinskim zaklonima. U jadransko-mediteranskoj oblasti ima čak naseljavanja u starijim pećinskim stanicama.

Odmah iza ovoga dolazi po važnosti veliki broj depoa i pojedinačnih nalaza bakrenog oruđa i oružja. Obadvije oblasti su zahvaćene ovom pojavom, samo su depoi u nekim krajevima više koncentrisani, a u drugim su sasvim rijetki. Depoi su ležali nezavisno od naselja, mjesta za ostave su birana bez nekog ustaljenog principa. — Spomenuo bih još samo da se u ovom periodu prvi put u sjeverozapadnom Balkanu javlja prava nekropola sa pokopanim mrtvacima, što takođe ukazuje na promjene koje su se tada desile. Nije to ni sada neki raširen običaj, ali samo postojanje grobova potvrđuje te promjene.

Ako bi sada prešli na raščlanjivanje područja sjeverozapadnog Balkana na pojedine kulturne grupe, onda bi u tom pogledu izveli slijedeću podjelu:

- a) Neolitske retardacije,
- b) Badenska kultura,
- c) Vučedolska kultura,
- d) Kostolačka kultura,
- e) Kultura zvonastih pehara,
- f) Kultura vrpčaste keramike.

Ovim je, čini mi se, iscrpljena lista eneolitskih kultura, iako će tu i tamo ostati još poneki detalj koji izlazi iz citiranog okvira i koji će morati da nađe svoje mjesto izvan tih grupa. Ali takvi detalji neće imati uticaja na opću sliku kulturnog kretanja u ovim krajevima i jedva će ih se i ja negdje dotaći.

a) *Neolitske retardacije*

Bilo bi sasvim pogrešno ako bi zbog pojave novih kulturnih grupa zaključili da je prestao svaki život starog neolitskog stanovništva i da je ono potpuno istrijebljeno. Na ovako velikom području se tako nešto ne može desiti, i pored velikih pokreta i prodora novog stanovništva na našu teritoriju. Sasvim je normalno da je tu i tamo dolazilo do istrebljenja neolitskih stanovnika, no u većini slučajeva se radilo o miješanju starosjedilaca i došljaka ili o paralelnom životu jednih pored drugih u ovom periodu.

Najjasniji primjer neolitske kulturne retardacije u bakarnom dobu predstavljaju naselja vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni.

Pri tome prvenstveno mislim na Gornju Tuzlu, Varoš i Gradinu u Grbači. Kod obrade ovih lokaliteta smo ustanovili da su Gornja Tuzla II, Varoš I i Grbača I paralelne sa Vinčom D, pa se i kulturno vežu sa ovim stratumom u Vinči. Prema analizi tamošnjeg materijala sigurno je ustanovljeno da nije bilo nikakvog prekida u razvoju neolitske vinčanske kulture i da su ovi stratumi direktan nastavak prethodnih razvojnih faza. Po karakteru materijala to su još uvijek neolitske kulture. Zato ih kod obrade naselja nismo posebno ni izdvajali.

U isto vrijeme smo naveli da je bakar u Gornjoj Tuzli već bio poznat u tamošnjem III stratumu, a to znači u periodu koji je paralelan sa Vinčom C. U najmlađem vinčanskom stratumu Gornje Tuzle (II stratum) ovo poznavanje bakra je još bolje⁴⁷⁷).

Sasvim je očito — i o tome ne treba ovdje ponovno govoriti — da najmlađi stratumi vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni (G. Tuzla II i Varoš I) pripadaju u hronološkom pogledu bakarnom dobu. S druge strane, bakar se samo sporadično upotrebljava (i to za nakit!). Ranija neolitska civilizacija se u cjelini produžava, s tim što naglo raste upotreba sitnog kremenog alata na račun glačanog kamenog oruđa. Zato ovdje i govorimo o neolitskoj retardaciji u eneolitskom periodu sjeveroistočne Bosne.

Da je to tačno, potvrđuje i jedan nalaz u I stratumu Gradine u Grbači. Tamo je među kasnovinčanskim keramičkim materijalom ležao i fragmenat crnoglačane vaze sa ornamentom u obliku sitnijih trouglova, izvedenih duboreznom tehnikom. Taj ornament je nastao pod neospornim uticajem vučedolske kulture, a u ovom slučaju ima samo hronološki značaj.

Izvjestan uticaj vučedolske kulture osjeća se i u naselju Nebo, koje pripada butmirskoj grupi. Tamo su na jednoj vazi butmirskog tipa izvedeni trougaoni motivi u čisto duboreznoj tehnici, a sličan je slučaj i na fragmentu jedne druge vaze⁴⁷⁸). Oba primjera pripadaju mlađim slojevima ovog naselja, pa je opet očito da je kraj naselja paralelan sa prodorom vučedolske kulture u dolini Bile.

Posebno je značajno u ovom pogledu nalazište na Debelom brdu kod Sarajeva. Geografski je vrlo blisko Butmiru, ali na njemu nema tragova života dok je postojalo neolitsko naselje u Butmiru. Tek nakon napuštanja Butmira (a tamo je do kraja trajala čista butmirska kultura) dolazi do naseljavanja Debelog brda. I život onda ovdje teče kroz čitavu dalju praistoriju. — Na Debelom brdu su nađene samo u neznatnom broju prave neolitske sjekire⁴⁷⁹). Kremenno oruđe je, naprotiv, mnogo bogatije zastupljeno, pa u tom pogledu imamo lijepu konkordansu sa odgovarajućim stanjem u najmlađim vinčanskim slojevima sjeveroistočne Bosne. Kremeni nožići i strugalice su dobro dotjerani i odgovaraju pravim neolitskim izrađevinama⁴⁸⁰). Kremene

⁴⁷⁷) Cović, 1960—61, T. X, 13—15, sl. 16 b—e.

⁴⁷⁸) A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, GZM (N. S.) 1953, T. X, 1, T. XIII, 7.

⁴⁷⁹) F. Fiala, Prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo brdo bei Sarajevo, WMBH, IV, 1896, S. 55, Fig. 127.

⁴⁸⁰) Ibid., S. 53, Fig. 108—117.

strelice sa trnom su gotovo sasvim izašle iz mode, a mjesto njih su ušle u upotrebu strelice sa krilcima⁴⁸¹). Na keramici je zapažen samo neznatan dodir sa neolitskim periodom: jedan fragmenat vaze sa motivom šrafiranog polja, izveden u Furchenstich tehnici⁴⁸²), par motiva Tannenmuster i traka ispunjenih prekrštenim linijama⁴⁸³) i jedna zdjela sa unutra uvučenim obodom i udubljenim linijama koje imitiraju kasniji ukras turbana⁴⁸⁴). Takve zdjele su nam poznate iz najmlađeg stratuma vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni.

Na Debelom brdu su neolitske retencije vrlo slabe, iako postoje. To je i razumljivo kada uzmemo u obzir da su Brdo zaposjeli nosioci vučedolske kulture, koji su dovdje prodrli u većem broju.

Kultura u Lisičićima je do kraja imala potpuno neolitski karakter, jer to dokazuje čitav inventar iz mladih slojeva. I pored toga, ovo naselje je neko vrijeme živjelo paralelno sa eneolitskim periodom u zapadnom Mediteranu. Naveo bih samo dugme sa otvorom u obliku V⁴⁸⁵), koje sigurno nosi eneolitski karakter⁴⁸⁶), kao i koštanu iglu sa glavom u obliku vaze⁴⁸⁷), kojoj možemo naći analogije samo u metalnim izrađevinama.

Iz navedenih podataka vidimo da su najeklatantniji primjeri neolitske retardacije naselja kasne vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni, a u izvjesnoj mjeri tome sljedi neolit butmirske kulture na Nebu i neolitska kultura u Lisičićima. Pošto su vinčanska i butmirska kultura najjače grupe kasnog neolitskog doba, sasvim je prirodno da su se njihovi nosioci najduže održali u novim uslovima. No, ostaje činjenica da su se vrlo teško oslobađali svojih starih navika i da bakar nije nikako mogao da proдре u ozbiljnijoj mjeri u navedena neolitska naselja. Kremena oruđa ostala su u daleko većoj cijeni.

Debelo brdo je bilo privremeno sklonište nekih neolitskih izbjeglica, dok je kod Lisičića riječ samo o hronološkim paralelama. Ovo naselje nema ni izdaleka onaj značaj koji imaju vinčanska pa i butmirska kultura u Bosni. Posebno su važna naselja vinčanske kulture, koja su se održala u susjedstvu novih doseljenika i produžila svoj život i u bakarno doba Bosne.

b) Badenska kultura

Prema dosadašnjim rezultatima, nema ni govora o nekom većem prodoru badenske kulture na našu teritoriju u njenom čistom obliku. Jedno jedino naselje ove kulture zabilježeno je u Dvorovima kod

⁴⁸¹) Ibid., S. 54, Fig. 118—124.

⁴⁸²) Inv. broj Praistorijskog odsjeka Arheološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja 927.

⁴⁸³) F. Fiala, 1. c., S. 44, Fig. 43; Isti, Sobunar bei Sarajevo, WMBH I, 1893, S. 46, Fig. 14.

⁴⁸⁴) F. Fiala, WMBH IV, 1896, S. 50, Fig. 86.

⁴⁸⁵) Benac, 1958, T. VIII, 7.

⁴⁸⁶) N. Åberg, La civilisation énéolithique dans la péninsule iberique, 1921, p. 95, Fig. 130.

⁴⁸⁷) Benac, 1958, T. VIII, 2.

Bijeljine, u sjeveroistočnoj Bosni. To je već sasvim blizu rijeke Save. Sondažnim radom, koji je na ovom lokalitetu izveo Z. Marić, ustanovljeno je da se radi o sasvim malom naselju, sa relativno plitkim slojem. Među keramičkim izrađevinama se ističe bombast sud, sa užim cilindričnim vratom i dvije sedlaste drške sa strane (T. XXVII, 1). Njegova ornamentika, sastavljena od okomitih kanelura na trbuhu, također u cjelini pripada badenskoj kulturi. Nađen je još jedan potpuno sačuvan koničan sud, sa cilindričnim vratom i jednom velikom drškom koja nadvisuje obod (T. XXVII, 3). Na ramenu su izvedena tri bradavičasta ispupčenja. Svojim oblikom ovaj sud također pripada badenskoj kulturi, ali bradavičasta ispupčenja na ramenu odgovaraju više bapsko-legyelskoj kulturnoj grupi⁴⁸⁸). Ostali keramički nalazi se sastoje od sitnijih fragmenata, ali njihova faktura, profili i rijetko sačuvana ornamentika ulaze u sastav badenske kulture. Pri tome prvenstveno mislim na koso udubljene linije i redove većih okruglih udubljenja iznad njih⁴⁸⁹).

S obzirom na geografski položaj lokaliteta, badenska kultura ovog naselja se usko veže sa odgovarajućim kulturama s druge strane rijeke Save, npr. u Bapskoj, gdje je nađena gotovo identična vaza sa onom našom iz Dvorova⁴⁹⁰). S. Dimitrijević smatra da u Bapskoj postoje tri sloja, od kojih najmlađi sloj (II faza bapsko-legyelske kulture) sadrži i elemente starije badenske kulture⁴⁹¹). Pošto se i u Dvorovima kod Bijeljine miješaju elementi badenske i bapsko-lengyelske kulture, ovo nalazište bi moglo biti savremeno sa najmlađim stratumom u Bapskoj. S druge strane ne smijemo zaboraviti da su ovi isti elementi prisutni i u badenskom sloju Vučedola (posuda sa jednom visokom drškom i udubljene linije sa dva reda kružnih udubljenja iznad njih⁴⁹²)). Oblici posuda u Dvorovima izgledaju samo nešto arhaičniji i zato će njihova paralela sa Bapskom biti sasvim vjerovatna.

Mislim da je to posve normalno što je ova kultura prodrla preko Save, ali je značajno da ona nije zašla dublje u sjeveroistočnu Bosnu niti je njen uticaj zapažen u najmlađim slojevima tamošnje vinčanske kulture.

Treba naglasiti da je nešto elemenata badenske kulture prodrlo na teritoriju Bosne zajedno sa nosiocima vučedolske kulture. Tako u pećini Hrustovači imamo jedan trbušast sud sa cilindričnim vratom i dvije sedlaste drške na ramenu, koji svojim oblikom potpuno odgovara bombastom sudu iz Dvorova. Ornament je, međutim, izveden potpuno po maniru vučedolske kulture⁴⁹³). Na naselju Alihodže u

⁴⁸⁸) Materijal još nije objavljen i nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

⁴⁸⁹) R. R. Schmidt, 1945, Textbild 70 (10, 11).

⁴⁹⁰) Ibid., Textbild 71 (6).

⁴⁹¹) Stojan Dimitrijević, Problem neolita u Slavoniji i Sremu (rukopis), vidi opis lokaliteta.

⁴⁹²) R. R. Schmidt, 1945, T. 23 (6), T. 25 (5—11).

⁴⁹³) Benac, 1948, T. XIII, 2a—c.

dolini Bile primijećeno je relativno mnogo keramičkih fragmenata sa tipičnim cik-cak motivima (T. XXVII, 4—5) i redom udubljenja iznad njih⁴⁹⁴). Slični keramički fragmenti su zabilježeni na Debelom brdu kod Sarajeva, ali su tamo zapažene i dvije posude sa visokom drškom i urezanim vertikalnim linijama na ramenu. Na jednoj od njih su među urezane linije interpolirane i vertikalna plastična ispupčenja. Ovo još više pojačava bliskost sa pravom badenskom kulturom⁴⁹⁵). Napominjem da su ti elementi i ovamo prodrli sa nosiocima vučedolske kulture.

Po ovim podacima izlazi da je badenska kultura u svojoj starijoj fazi samo malo dodirnula područje sjeverne Bosne (Dvorovi). U mlađoj fazi je u sklopu slavonske kulture prodrila dolinom Sane u zapadnu Bosnu, a onda i u centralnu Bosnu (Alihodže, Debelo brdo). Zasada izgleda da su ti elementi nešto jače zastupljeni u centralnoj Bosni, iako je sve to ipak sasvim sporadično i na periferiji badenske kulture.

c) Vučedolska kultura

Neki od istraživača nazivaju ovu kulturnu grupu slavonskom kulturom (Childe, Korošec), a drugi vučedolskom kulturom (M. Garašanin, S. Dimitrijević, Ksenija Vinski). Za mene je to samo tehnički termin i mogu da se poslužim jednim ili drugim nazivom. No, zbog toga što se veći dio arheologa u novije vrijeme služi nazivom vučedolska kultura i pošto je uobičajeno da se praistorijske kulture zovu po prvom većem nalazištu, upotrebljavam uglavnom ovaj naziv u daljem tekstu.

Vučedolska kultura je, gledajući je sa sadašnjeg stupnja istraživanja, bila rasprostranjena u zapadnoj Bosni, centralnoj Bosni, Dalmaciji i djelimično u Hercegovini. Po množini nalazišta i veličini teritorije koju je zauzimala, ova kulturna grupa je bez sumnje najznačajnija pojava u postneolitskom periodu sjeverozapadnog Balkana. Ova kultura izaziva posebnu pažnju i zbog toga što ona ukazuje i na određena društveno-ekonomska kretanja u tom periodu.

Osobito je interesantna situacija u zapadnoj Bosni. Već smo vidjeli da tamo nema dosada nikakvih ozbiljnijih tragova neolitskih civilizacija, pa je vjerovatno postojao jedan potpuno nenastanjen prostor. U takav nezauzet prostor su provalili nosioci vučedolske kulture. Možemo gotovo sa punom sigurnošću tvrditi da je dolina Sane prvi put nastanjena u postneolitskom periodu od nosilaca vučedolske kulture. U njenoj dolini je pronađeno pet lokaliteta ove kulturne grupe: dva na pećinskim ulazima (*Hrustovača* i *Dabar pećina*) i tri na uzvišenim brežuljcima (*Gradina Zecovi*, *Topića glavica* i *Pejića gradina u Svodni*). Najbliža dva naselja su Zecovi i Topića

⁴⁹⁴) A. Benac, Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, GZM (N. S.), 1950, T. IV, 1—6.

⁴⁹⁵) R. R. Schmidt, 1945, T. 24 (12), T. 25 (1); R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes, Wien 1954, Fig. 127; Debelo brdo, Inv. broj Zemaljskog muzeja 33118.

glavica, koji leže na suprotnim obalama Sane i na ovom mjestu naprosto zatvaraju dolinu rijeke.

Od navedenih naselja su ispitani pećina Hrustovača i Gradina Zecovi. Oba lokaliteta su pružila obilje podataka, a u pogledu stratigrafije je naročito značajna Gradina u Zecovima, jer se na ovom mjestu produžuje život dugo iza vučedolske kulture.

Osnovu za proučavanje vučedolske kulture čini i ovdje njena ukrašena keramika (XXVIII i XXIX).

Među oblicima ukrašene keramike na prvo mjesto dolaze razne varijacije bikoničnih zdjela sa izvijenim obodom i naglašenim ramenom. Iza toga bih citirao veće amfore, sa širokim cilindričnim vratom i dvije tunelaste drške na ramenu. Između visokih zdjela i amfora postoje prelazni oblici, a u Hrustovači u ovu grupu spadaju i prave terine. Treći karakterističan oblik su pehari sa trakastom drškom, koja spaja obod sa ramenom. Od ostalih oblika bih još spomenuo: konične zdjele i šolje sa zaravnjenim obodom, konične vaze na nozi u obliku šape, cilindrične sudove sa proširenim gornjim i donjim dijelom, trougaone privjeske i sl.

Grublje rađeno posuđe djelimično oponaša ove oblike, a ima i svoje posebne forme. Među ove posebne forme bih ubrojio velike trbušaste sudove sa uskim, cilindričnim vratom, pehare sa višim i nižim cilindričnim vratom, tzv. pribojskog tipa, razne šolje, minijature posude i dr., a u pećini Hrustovači dolaze vaze na zvonolikoj nozi sa ovalnim otvorima.

Ukrasni motivi na keramici su izvedeni tehnikom duboreza, žigosanja, brazdastog reza (Furchenstich), udubljivanja i urezivanja.

Najizrazitiji su motivi izvedeni tehnikom duboreza, pri čemu se koristi bijela inkrustacija za ispunjavanje izrezanih motiva. U ovoj tehnici se daleko najčešće izvode kombinacije trouglova, rombova, kvadrata, krstova i tome slično. Tehnikom žigosanja se izvode redovi trouglova i malih kružića. Ostalim tehnikama su pretežno izrađeni linearni motivi (cak-cak linije, prave linije, stepenasti motivi, koncentrični krugovi), a onda i rombovi, kvadrati i trouglovi⁴⁹⁶).

Između keramičkih izrađevina u pećini Hrustovači i onih na Gradini Zecovi postoje izvjesne male razlike. Tako npr. u Hrustovači nema pehara pribojskog tipa ni visokih amfora, dok na Zecovima nema vaza na zvonolikoj nozi. No, i pored toga, ova dva nalazišta su izvanredno srodna u kulturnom pogledu i pripadaju jednoj jedinstvenoj kulturnoj grupi. Po prikupljenim nalazima u Dabarskoj pećini i na Topića glavici izlazi da i ta dva lokaliteta pripadaju istoj kulturnoj grupi. Zbog toga sam i nazvao ovu grupu zapadnobosanskom grupom vučedolske, odnosno slavonske kulture.

Po svojim formalnim i stilskim osobinama, zapadnobosanska grupa vučedolske kulture je mješavina elemenata iz Slavonije i Ljubljanskog Barja u Sloveniji. U prve naročito ubrajam motive izvedene duboreznom tehnikom, a u druge razne linearne motive (po-

⁴⁹⁶) Detaljne podatke o ovim nalazištima i njihovoj keramici vidi u radovima: Korošec, 1946; Benac, 1948; Benac, 1959.

sebnost stepenaste motive). Ovu konstataciju je prvi formulisao R. R. Schmidt⁴⁹⁷), a onda su je prihvatili i drugi arheolozi. U svojoj osnovi, ona je potpuno tačna, s tim što je ovdje mnogo jača komponenta iz Slavonije.

Nosioci vučedolske kulture u dolini Sane su imali dva tipa naselja. Prvi je pećinski tip, pri čemu se koriste veliki ulazni prostori u Hrustovači i Dabarskoj pećini. Obje pećine su zavučene, relativno teško pristupačne i zato dobro zaštićene od iznenađenja. U pećini Hrustovači su nađeni ostaci dugotrajnih vatrišta, pa i većih ognjišta sa prevlakom od pečene zemlje⁴⁹⁸). U profilu kulturnog sloja Dabarske pećine vidljive su također velike naslage paljevine. Prema debljini kulturnog sloja izgleda da je pećina Hrustovača bila dosta dugo i stalno nastanjena, dok je Dabarska pećina ipak više služila kao povremeno stanište.

Drugi tip naselja je onaj na uzvišenim brežuljcima, sa kojih je vrlo dobar pregled okoline terena i koji su pogodni za odbranu. Takva je Gradina Zecovi i Topića glavica.

Gradina Zecovi je dala relativno dobre podatke o izgradnji kuća u ovom periodu. U najstarijem stratumu Zecova (V₁) se osjeća vanredno jaka neolitska tradicija. Izgrađivane su zemunične nastambe, sa svim onim elementima koji odgovaraju ovakvim neolitskim nastambama. Tek u mlađem stratumu vučedolske kulture na Zecovima (V₂) dolazi do izgradnje četvrtastih kuća na površini zemlje. Među ovim kućama isticala se jedna centralna zgrada, velikih dimenzija. Ona je imala izvrsno građenu podnicu, obnavljanu i popravljenu, sa uzvišenim četvrtastim ognjištem. Podnica i ognjište su bili odlično ukomponovani, tako da nema prekida u crveno pečenom lijepu. Uske trake izgorotine uz rubove podnice govore o lakšoj zidnoj konstrukciji, u kojoj je glavni dio činio drveni pleter. Druge kuće su bile slične konstrukcije, ali manjih dimenzija. Od osobitog je značaja da je nad ruševinama ove kuće bilo otkriveno pet gusto poredanih ognjišta. Prema tome, prostor iznad spomenute centralne zgrade je i poslije njenog rušenja imao neko centralno mjesto u naselju⁴⁹⁹).

Pretpostavljam da je centralna kuća u Zecovima služila za stanovanje najvažnije obitelji u naselju; to je neka vrsta poglavičina stana. Pošto je slična situacija konstatovana u Vučedolu⁵⁰⁰), onda to još više potvrđuje srodnost među pomenutim naseljima. Tim više što se ovdje radi o društvenim odnosima.

Ovdje je jako zanimljivo spomenuti da je u okviru istraživanja naselja vučedolske kulture u dolini Sane nađeno samo kameno oruđe. U pećini Hrustovači je, pored kamenih čekića, sakupljeno i par kalupastih kamenih sjekira⁵⁰¹). Na Gradini Zecovi je u toku istraživanja

⁴⁹⁷) R. R. Schmidt, 1945, S. 147.

⁴⁹⁸) Benac, 1948, str. 9.

⁴⁹⁹) Benac, 1959, str. 20—22.

⁵⁰⁰) R. R. Schmidt, 1945, S. 27—28.

⁵⁰¹) Korošec, 1946, T. XVIII.

nađeno 8 kamenih čekića i četiri kremenja nožića⁵⁰²). Nikakva druga oruđa nisu ostala u kulturnim slojevima ove grupe.

Već samo prisustvo kalupastih kamenih sjekira svjedoči o vrlo jakoj neolitskoj tradiciji, no i kameni čekići imaju sasvim neolitske forme. To su teži čekići, na jednoj strani zaoštreni a na drugoj modelovani za tupi udar. Rupa za nasađivanje se redovno nalazi na ovoj drugoj strani. Jedino dva kamena čekića iz pećine Hrustovače imaju neku metaloidnu formu, koja bi odgovarala bakarnim sjekirama naše oblasti sa cilindričnom rupom za nasađivanje⁵⁰³). Radilo bi se, dakle, o imitaciji domaćeg bakarnog oruđa.

Naveo bih najzad da je jedino vučedolski sloj u pećini Hrustovači pružio nešto podataka o zanimanju tadašnjeg stanovništva. Tamo je otkrivena debela naslaga kalcinisanog ječma, koja govori o jako razvijenoj zemljoradničkoj djelatnosti. Osim toga je sakupljen priličan broj kostiju od domaćeg govečeta, pa onda od jelena i srne⁵⁰⁴). Po tome izlazi da su stanovnici pećine Hrustovače imali jednostrano razvijenu zemljoradnju i stočarstvo (ječam i goveče), a lov je bio samo nužna nadopuna ishrani.

Druga grupa vučedolske kulture je smještena u južnom dijelu centralne Bosne, a pripadaju joj slijedeći lokaliteti: *Gradina kod Alihodža u dolini Bile*⁵⁰⁵), *Crkvina kod Turbeta*⁵⁰⁶), *Gradac kod Toplice u okolini Kreševa*, *Gradac kod Homolja u blizini Kiseljaka*, *Gradac kod Kotarca u blizini Sarajeva*, *Debelo brdo kod Sarajeva i Fortica kod Sarajeva*⁵⁰⁷). Od ovih lokaliteta izdvajam Gradinu kod Alihodža, Crkvinu kod Turbeta i Debelo brdo, gdje su vršena izvjesna istraživanja, dok na drugim lokalitetima materijal pripada slučajnim nalazima.

Sva ova nalazišta su međusobno povezana tipom naselja. Već sama imena govore da se radi o istaknutim brežuljcima, sa kojih je vanredno pogodan pregled okolnog terena. U tom pogledu su ova naselja vrlo bliska kasnijim ilirskim naseljima, a na većini pomenutih lokaliteta su nađeni ostaci ilirske kulture iz bronzanog i željeznog doba.

Samo na Gradini kod Alihodža su na iskopanom prostoru od 13x8 m ustanovljeni ostaci od šest kućišta. To su okrugle ili ovalne jame (najveća je imala dimenzije 4,25x2,75), ukopane u zemlju svega 20 cm, koje su uz rubove sadržavale mnoštvo lijepa i izgoretine. Tako izgleda da je ovo ukopavanje značilo u stvari poravnavanje terena — koji je inače dosta nagnut — i onda je izgrađivan zid od pletera i

⁵⁰²) Benac, 1959, T. XV.

⁵⁰³) Korošec, 1946, T. XVIII, 7 a, b; Benac, 1948, T. I, 1.

⁵⁰⁴) Benac, 1948, str. 8.

⁵⁰⁵) A. Benac, Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, 1. c., str. 12 i dalje, T. III—VI.

⁵⁰⁶) J. Korošec, Neolitska naseobina na Crkvini u Turbetu kod Travnika, GZM (N. S.) 1957, str. 5 i dalje.

⁵⁰⁷) Podatke o posljednjih pet lokaliteta vidi: Korošec, 1946, str. 25—26.

ilovače. — Kamena i koštana oruđa na ovoj Gradini imaju takođe neolitske forme.

Ukrašena keramička roba iz nalazišta u centralnoj Bosni je znatno jednostavnija od one u zapadnoj Bosni. Pretežno se pojavljuju manje amfore sa cilindričnim, napolje izvijenim vratom⁵⁰⁸), pa onda vrčevi. Među ornamentima dominiraju koncentrični rombovi i kvadrati, izvedeni Furchenstich tehnikom i tehnikom udublјivanja, a zatim redovi žigosanih trouglova na vratu i ramenu amforica⁵⁰⁹). Svakako je to jedna mnogo siromašnija varijanta vučedolske kulture. Po oblicima posuda, tehnici ukrašavanja i motivima, ova grupa je daleko bliža Ljubljanskom Barju nego Vučedolu kod Vukovara.

Pravo naselje nosilaca vučedolske kulture, sa izvjesnim dužim životom, postojalo je jedino na Gradini kod Alihodža. Na svim ostalim lokalitetima, pa i Crkvini kod Turbeta i Debelom brdu, nalazi vučedolske keramike su vrlo malobrojni. Moglo bi se reći da se oni gube među ostalom keramičkom robom. Zato bih i rekao da su svi ovi lokaliteti bili samo prolazne stanice nosilaca vučedolske kulture, na kojima su se zadržavali izvjesno vrijeme pa onda odlazili dalje. Nije isključena čak ni pretpostavka da je preko svih ovih lokaliteta prešla ista grupa i da je na svakom od njih ostavila tragove svoga zadržavanja.

Ostaci vučedolske kulture primijećeni su isto tako na raznim lokalitetima *obalnog područja i ostrvima Jadrana*. Naveo bih na prvom mjestu *Grapčevu špilju* na ostrvu Hvaru, gdje je iznad slojeva sa neolitskom hvarskom kulturom došao mlađi sloj sa nekim elementima vučedolske kulture⁵¹⁰). Keramički fragmenti ove kulture u Grapčevoj špilji imaju tamniju površinu i sasvim obične linearne ornamente.

Već je G. Novak utvrdio da se ovi fragmenti potpuno slažu sa odgovarajućom keramičkom robom iz Ljubljanskog Barja⁵¹¹). Smatram da je ovo potpuno ispravna konstatacija i zato moramo računati sa čistom komponentom Ljubljanskog Barja u Grapčevoj špilji.

Od ostalih ostrvskih lokaliteta zasada možemo navesti *Jaminu Sredi* na Cresu, gdje je nađeno nekoliko primjeraka vučedolske keramike u mlađem stratumu i *Velu špilju* na Korčuli, sa sporadičnim primjercima vučedolske keramike u tamošnjem 9—11 sloju⁵¹²). Na osnovu malobrojnih nalaza je dosta teško donijeti precizan sud o karakteru tamošnje vučedolske kulture. Ipak bih istakao da su u Veloj špilji na Korčuli dominantni redovi trouglova, izvedeni dubo-

⁵⁰⁸) F. Fiala, Die prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo Brdo bei Sarajevo, 1. c., S. 45, Fig. 50—51; A. Benac, Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, 1. c., T. V, 1—5.

⁵⁰⁹) Ibid.; vidi i Korošec, 1946, T. XVIII, 10—19.

⁵¹⁰) Novak, 1955, str. 46, T. CCXXXII—CCXXXIII.

⁵¹¹) Ibid., str. 46.

⁵¹²) Za podatke iz ova dva nalazišta dugujem osobitu zahvalnost dr Vl. Mirosavljeviću, koji mi je stavio na raspolaganje još neobjavljeni materijal.

reznom tehnikom i plastične cik-cak linije između njih. Po ovome se korčulanski nalazi nešto odvajaju od onih u Grapčevoj špilji.

Na obalskom području se elementi vučedolske kulture nalaze u *Samogradu*, *Ruminu*, *Rotnoj gomili* i nekropoli na *vrelu Cetine*.

Samograd je pećinsko praistorijsko naselje na području Šibenika. Iznad debelog neolitskog sloja dolaze i ovdje keramičke posude, koje imaju formalne i dekorativne elemente vučedolske kulture. To su konične zdjele sa uvučenim, jako zadebljalim i zaravnjenim obodom. Na ravnom rubu i ramenu zdjele izvedeni su obično redovi žigosanih trouglova ili široko udubljenih cik-cak linija.

Potpuno slični su nalazi u Rotnoj gomili kod Muća.

Najzad imamo dvije nekropole: onu u Ruminu kod Bitelića (okolina Sinja) i na vrelu Cetine. U obje nekropole se radi o tumulima, u kojima su zgrčeni mrtvaci pokopani u škrinjama od kamenih ploča (steinkistengräber).

U Ruminu je zapažen samo mali broj keramičkih fragmenata koji se mogu ubrojiti u krug vučedolske kulture. To su sitniji fragmenti, sa redovima trouglova izvedenih duboreznom tehnikom i plastičnim cik-cak ukrasom.

Grobovi iz tumula na vrelu Cetine su jako bogati keramičkim priložima. Daleko najviše dolaze konične zdjele sa uvučenim, zadebljalim i zaravnjenim obodom, koji služi kao ukrasno polje. Na njima većinom dolaze cik-cak linije ili žigosani trouglovi (T. XXXII, 5). Međutim, daleko je važnije da se u tamošnjim grobovima nalaze visoke trbušaste posude, sa koso izvijenim vratom i niskom koničnom nogom. Na ovakvim posudama su česti motivi u obliku traka, koji su oivičeni urezanim linijama i redovima žigosanih trouglova. Ponekad su ove trake ispunjene i ubodenim tačkicama (T. XXXII, 6). Značajno je dalje da se na ovakvim posudama pojavljuju uglaste trake istog tipa, na čijem je vrhu smješten romb ispunjen tačkicama ili trouglovima (T. XXXII, 3). Ovamo, konačno, dolaze i antitetično postavljeni veliki trouglovi, ispunjeni malim žigosanim trouglovima, koji među sobom zatvaraju rombična polja⁵¹³).

Po obliku grobova (tumuli, sanduci od kamenih ploča, zgrčenci) nekropole u Ruminu i na vrelu Cetine će pretežno spadati u rano bronzano doba. No, keramički nalazi u grobovima na vrelu Cetine ipak navode na zaključak da je ova nekropola nastala u eneolitu. Tu su u prvom redu trakasti motivi, koji vuku sigurnu tradiciju iz okvira neolitske trakaste keramike. Veoma je zanimljivo što se u ovom slučaju kombinuju stari trakasti motivi i elementi vučedolske kulture (redovi trouglova u trakama!). Na jednom fragmentu keramike primijećene su čak i neke osobine kostolačke kulture, što u ovom slučaju ima samo hronološki karakter.

⁵¹³) Vidi odgovarajuću posudu (T. XXXV, 3) sa lokaliteta Gradac kod Kotorca — Sarajevo (J. Korošec, Bericht über die bisher unveröffentlichten vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina »Gradac« bei Kotorac, GZM 1940, str. 77—78).

Na keramici sa vrela Cetine zapaženi su zatim koncentrični polukrugovi, sa nizom žigosanih trouglova sa vanjske strane. Ovakvi motivi jako podsjećaju na tzv. kiringradsku eneolitsku grupu u Posavskoj Hrvatskoj, što opet upućuje na eneolitski period⁵¹⁴).

Prema tome, izlazi da je keramika iz nekropole na vrelu Cetine mješavina različitih kulturnih grupa. Biće da su pri stvaranju ove kulture učestvovali elementi neolitske trakaste keramike, kiringradске kulture i vučedolske kulture. U ovom slučaju nas se posebno tiče doprinos vučedolske kulture u stvaranju cetinske kulture. Čini mi se zato da nema sumnje da je ova nekropola nastala još u eneolitskom periodu, iako je većim dijelom pripadala starijem bronzanom dobu.

Posljednja je u ovom nizu *Hercegovina*. U ovoj oblasti su dosada ostaci vučedolske kulture zabilježeni jedino u I stratumu *Zelene pećine* na izvoru Bune. Nađeno je malo fragmenata ove keramičke vrste, tako da se ne može ništa preciznije reći o oblicima posuda. Ornamentalni motivi ipak govore o dodiru sa keramikom Cetine⁵¹⁵), onom sa Debelog brda⁵¹⁶) i sa Ljubljanskog Barja⁵¹⁷). Nema mnogo dodirnih tačaka sa vučedolskom kulturom iz doline Sane, što je značajno za širenje elemenata vučedolske kulture do Hercegovine.

Podaci o vučedolskoj kulturi u Dalmaciji, jadranskim ostrvima i Hercegovini navode nas na nekoliko važnih zaključaka:

— Ostaci vučedolske kulture zapaženi su u mnogim pećinskim naseljima, u kojima sljeduju slojevima sa neolitskim kulturama. To znači da su nosioci ove kulture koristili iste zaklone kao i neolitski stanovnici. Teško bi bilo pretpostaviti da se radi o nekom importu keramike iz matičnih područja vučedolske kulture, jer su u pitanju velike daljine. Osim toga, svi nalazi u ovim oblastima imaju izvjesne individualne osobine, pa se moraju smatrati domaćim produktom. Tako će biti vjerovatniji prodor nosilaca vučedolske kulture u ove krajeve. Njihovo zadržavanje u pojedinim stanicama neće biti duga vijeka i u tom pogledu postoji sličnost sa situacijom u centralnoj Bosni.

— Osnovne karakteristike keramičkih izrađevina u navedenim oblastima ukazuju na veze sa alpskim područjem vučedolske kulture (odnosno Ljubljanskim Barjem), dok su veze sa slavonskim područjem minimalne. Prema tome je prodor ka obalskom području izvršen iz alpskog područja.

⁵¹⁴) Sve podatke u Samogradu, Rotnoj Gomili, Ruminu i sa vrela Cetine stavio mi je ljubazno na raspolaganje g. I. Marović iz Splita, na čemu se posebno i srdačno zahvaljujem, jer materijal još nije objavljen. Autor navedenih podataka je sam I. Marović, koji je na navedenim lokalitetima vršio istraživanja. — Kiringradska grupa je rasprostranjena između Save i Drave, pa u Sloveniji, Štajerskoj, Baniji, Kordunu i Lici. Preko Like je njen uticaj mogao da dopre do Cetine. — Materijal se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a za sva obavještenja dugujem veliku zahvalnost g. Stojanu Dimitrijeviću.

⁵¹⁵) Benac, 1957. (Zelena pećina), T. II, 4.

⁵¹⁶) Ibid., T. II, 3.

⁵¹⁷) Ibid., T. II, 1.

— Prvi put su u ovom periodu organizovane prave nekropole, o čemu najbolje svjedoči nekropola na vrelu Cetine. Pokopavanje zgrčenaca u tumulima počelo je na obalskom području već u eneolitu.

Ostaje još da se izvedu neka opća razmatranja o vučedolskoj kulturi u sjeverozapadnom Balkanu. Tu dolazi u obzir opća teritorijalna rasprostranjenost, geneza, hronologija, te izvjesni podaci iz oblasti materijalne i duhovne kulture.

Koliko je dosada poznato, vučedolska kultura nije prodrla dolinom rijeke Bosne. Uzrok će vjerovatno ležati u tome što su donji tok ove rijeke zaposjeli nosioci kostolačke kulture (Pivnica, Donja Mahala). Dolina je već bila zauzeta i branjena, pa zato prodor nije bio ni moguć. Nosioci vučedolske kulture su mjesto toga prodrli u lijepu dolinu rijeke Sane. Već je rečeno da je ova dolina bila dotada potpuno prazna pa je naseljavanje moglo teći sasvim mirnim putem. Kulturna komponenta iz Slavonije je u dolini Sane jača pa nije bez osnova pretpostavka da su nosioci vučedolske kulture iz Slavonije bili masovniji u ovom kraju i da oni čine osnovu vučedolske kulture u zapadnoj Bosni.

U isto vrijeme je došlo i do prodiranja iz alpskog područja u oblasti sjeverozapadnog Balkana. U dolini Sane su se ove dvije komponente srele i stvorile tako tip zapadnobosanske vučedolske kulture. No, već smo rekli da je vučedolska keramika u južnom dijelu centralne Bosne srodna sa onom iz Ljubljanskog Barja, odnosno alpskog područja. Ova kultura nije prodrla dolinom rijeke Bosne, pa je morala doći ovamo preko zapadne Bosne a to znači dolinom rijeke Sane. Zato bih ovdje i postavio tezu o prodoru vučedolske kulture do Sarajeva sa zapada, a ne sa sjevera. Ovaj put potvrđuju sasvim nalazi na Crkvini kod Turbeta, Gracu kod Kreševa i Gracu kod Kiseljaka. U prodoru je uglavnom učestvovala komponenta iz alpskog područja.

Vučedolska kultura na Jadranu i u Hercegovini će biti također porijeklom iz alpskog područja. O tome najbolje svjedoče nalazi u Grapčevoj špilji i u Zelenoj pećini.

Čitavo razmatranje je usko povezano i za pitanje geneze vučedolske kulture. To je bez sumnje vrlo teško pitanje, koje ni do danas nije riješeno na zadovoljavajući način⁵¹⁸). Ova kultura je obuhvatala vanredno široko područje u Evropi pa se zato može govoriti o jednom širokom postneolitskom geometrijskom stilu koji je zahvatio područje od Slovačke do zapadnog Mediterana (Malte)⁵¹⁹). U pojedinim oblastima ovog širokog područja postoje manje ili veće razlike u ovom jedinstvenom stilskom maniru, što je potpuno normalno ako se uzme u obzir i domaća baza koja je igrala ulogu pri stvaranju toga postneolitskog stila u svakoj oblasti. Upravo zbog toga je došlo do različitih stavova u pogledu geneze vučedolske kulture. Poznavaoци pojedinih područja su davali prednost ovoj ili onoj domaćoj bazi.

⁵¹⁸) Pregled mišljenja vidi kod S. Dimitrijević, Prilog daljem upoznavanju vučedolske kulture, *Opuscula archaeologica* I, Zagreb, 1956, str. 21—22.

⁵¹⁹) Benac, 1959, str. 35—36.

Slavonija je svakako jako važan centar vučedolske kulture, iako ona nije neka opća i jedina izvorna oblast. Već sam u svom citiranom radu o Gradini na Zecovima predložio nekoliko glavnih komponenata pri nastanku vučedolske kulture, odnosno kultura geometrijskog postneolitskog stila koje se vežu uz vučedolsku kulturu. To su:

- a) kasnoneolitski elementi u svakoj određenoj oblasti,
- b) pojava metala, a s tim u vezi promjene u društveno-ekonomskim odnosima i međusobnim kontaktima,
- c) veći i manji pokreti praistorijskih grupa u ovom vremenu, do kojih je bez sumnje došlo zbog promjena navedenih pod b⁵²⁰).

Cini mi se da je S. Dimitrijević dobro uočio ulogu bapsko-lengyelske kulture u stvaranju vučedolske kulture u Slavoniji. Mnogi oblici vučedolskog tipa se zaista daju izvesti iz oblika prethodne bapsko-lengyelske grupe. Ukrasi su, doduše, novi, ali kod toga treba uzeti u obzir nova metalna oruđa, kombinacije različitih uticaja i duhovna kretanja tadanjeg doba.

Očito je da vučedolska kultura u dolini Sane nije nastala na licu mjesta, jer u ovoj dolini (kao i u susjednim dijelovima zapadne Bosne) nije ustanovljena nikakva kasnoneolitska grupa. Zato će biti sasvim vjerovatno da je ovdje izvršen jedan pokret nosilaca vučedolske kulture iz Slavonije i da su oni zaposjeli ovu privlačnu riječnu dolinu. U tom slučaju geneza vučedolske kulture u dolini Sane je djelimično identična sa genezom te kulture u Slavoniji. Prodor nosilaca druge komponente išao je iz alpskog područja pa se širio prema Jadranu, Hercegovini i centralnoj Bosni. Domaća kasnoneolitska baza imala je vidnog uticaja na ovaj krak. O tome ubjedljivo govori vaza butmirskog tipa na naselju Nebo⁵²¹), koja ima ukrase vučedolske kulture ili dio kruškolike vaze butmirskog tipa u Zelenoj pećini, koja nosi na sebi ukrase alpske komponente vučedolske kulture⁵²²). Prema tome, domaća kasnoneolitska baza u centralnoj Bosni i u Hercegovini je vrlo snažno učestvovala pri konačnom formiranju vučedolske kulture u ovim krajevima.

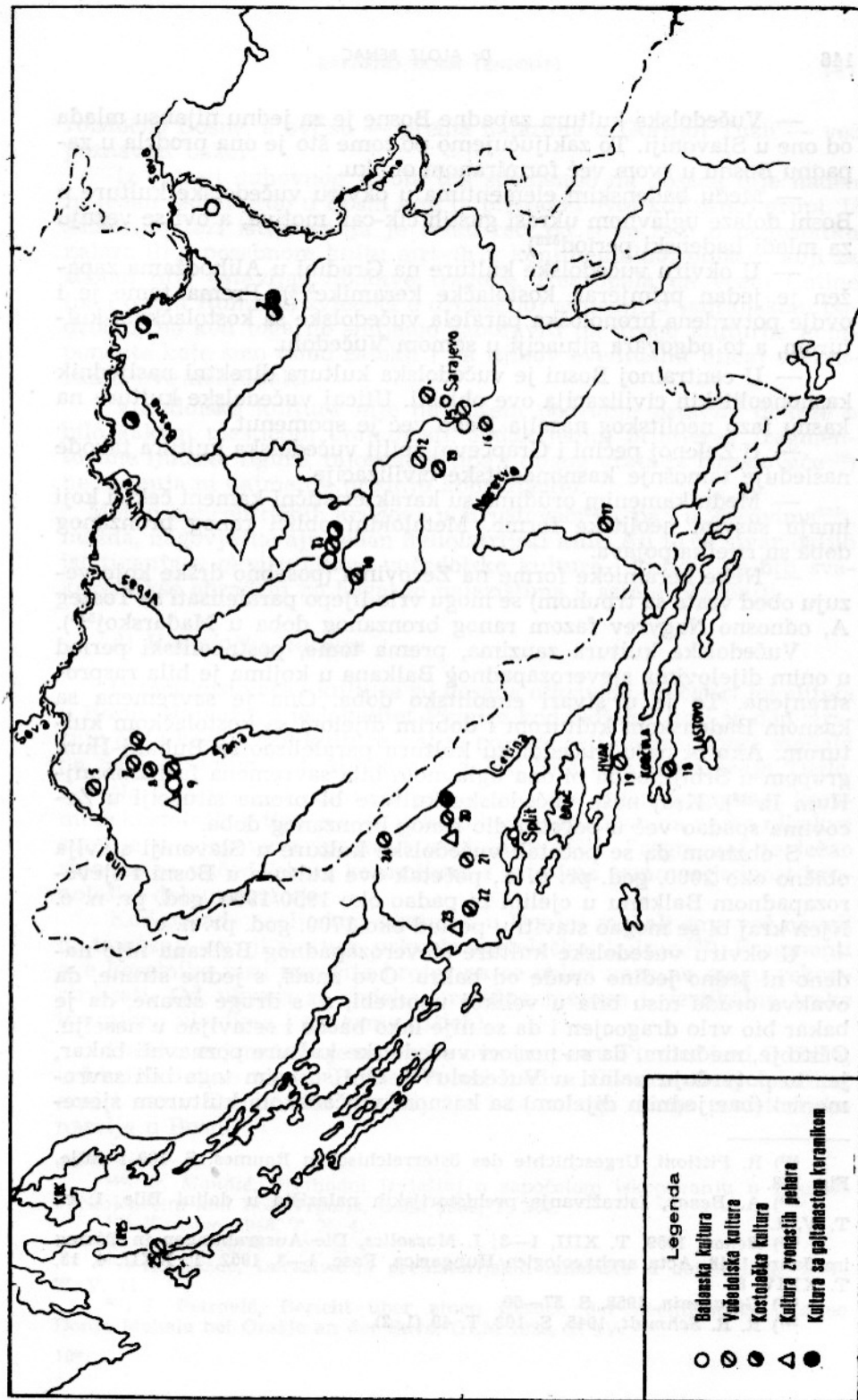
Svakako je vanredno zanimljivo da su se nosioci vučedolske kulture u dolini Sane nastanili na brežuljcima ili u pećinama. U centralnoj Bosni su se nastanili također na brežuljcima, a na Jadranu u pećinama. Sve to odražava donekle nemirno doba, barem u početnoj fazi. Debeo sloj vučedolske kulture na Zecovima već pokazuje relativno smireno stanje, koje je nastalo iza početne faze. Uopće mi se čini da su Zecovi najvažniji lokalitet vučedolske kulture na čitavom području Bosne i sjeverozapadnog Balkana u cjelini, i da je tu živjela jedna vrlo dobro organizovana grupa te kulture. Dobro izgrađena centralna kuća kao da govori i o suštini te organizacije.

Na osnovu ovoga što je izneseno nije naročito teško izvesti ni hronologiju vučedolske kulture u ovom dijelu Balkana. Pri tome je bitno navesti nekoliko osnovnih fakata:

⁵²⁰) Ibid., str. 36.

⁵²¹) A. Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, 1. c., T. X, 1.

⁵²²) Benac, 1957. (Zelena pećina), T. II, 1.

Sl. 7. — Karta rasprostiranja eneolitskih nalazišta u sjeverozapadnom Balkanu. Vidi: Pregled nalazišta na str. 171. (Kartografska obrada: Đ. Basler)

— Vučedolska kultura zapadne Bosne je za jednu nijansu mlađa od one u Slavoniji. To zaključujemo po tome što je ona prodrila u zapadnu Bosnu u svom već formiranom obliku.

— Među badenskim elementima u okviru vučedolske kulture u Bosni dolaze uglavnom ukrasi gustih cik-cak motiva, a ovi se vezuju za mlađi badenski period⁵²³).

— U okviru vučedolske kulture na Gradini u Alihodžama zapažen je jedan primjerak kostolačke keramike⁵²⁴). Prema tome je i ovdje potvrđena hronološka paralela vučedolske sa kostolačkom kulturom, a to odgovara situaciji u samom Vučedolu.

— U centralnoj Bosni je vučedolska kultura direktni nasljednik kasnoneolitskih civilizacija ove oblasti. Uticaj vučedolske kulture na kasnu fazu neolitskog naselja Nebo već je spomenut.

— U Zelenoj pećini i Grapčevoj špilji vučedolska kultura takođe nasleđuje tamošnje kasnoneolitske civilizacije.

— Među kamenim oruđima su karakteristični kameni čekići koji imaju sasvim neolitske forme. Metaloidni oblici ranog bronzanog doba su rijetka pojava.

— Neke keramičke forme na Zecovima (posebno drške koje vezuju obod vrata sa trbuhom) se mogu vrlo lijepo paralelisati sa Toszeg A, odnosno Nagyrev fazom ranog bronzanog doba u Mađarskoj⁵²⁵).

Vučedolska kultura zauzima, prema tome, postneolitski period u onim dijelovima sjeverozapadnog Balkana u kojima je bila rasprostranjena. To je u stvari eneolitsko doba. Ona je savremena sa kasnom Badenskom kulturom i dobrim dijelom sa kostolačkom kulturom. Ako bi našu vučedolsku kulturu paralelisao sa Bujanj-Hum grupom u Srbiji, onda bi ona uglavnom bila savremena fazi Bujanj-Hum Ib⁵²⁶). Kraj naše vučedolske kulture bi prema situaciji u Zecovima spadao već u početni dio ranog bronzanog doba.

S obzirom da se početak vučedolske kulture u Slavoniji stavlja obično oko 2000. god. pr. n. e., početak ove kulture u Bosni i sjeverozapadnom Balkanu u cjelini bi padao oko 1950/1900. god. pr. n. e. Njen kraj bi se mogao staviti u period oko 1700. god. pr. n. e.

U okviru vučedolske kulture sjeverozapadnog Balkana nije nađeno ni jedno jedino oruđe od bakra. Ovo znači, s jedne strane, da ovakva oruđa nisu bila u velikoj upotrebi, a, s druge strane, da je bakar bio vrlo dragocjen i da se nije lako bacao i ostavljao u naselju. Očito je, međutim, da su nosioci vučedolske kulture poznavali bakar, jer to potvrđuju nalazi u Vučedolu⁵²⁷). Oni su osim toga bili savremenici (bar jednim dijelom) sa kasnom vinčanskom kulturom sjeve-

⁵²³) R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, S. 189 i dalje, Fig. 138.

⁵²⁴) A. Benac, *Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile*, I. c., T. V, 1.

⁵²⁵) Benac, 1959, T. XIII, 1—3; I. Mozsolics, *Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948*, *Acta archaeologica Hungarica*, Fasc. 1—3, 1952, T. XXII, 4, 13, T. XXIV, 8.

⁵²⁶) Garašanin, 1958, S. 57—60.

⁵²⁷) R. R. Schmidt, 1945, S. 103, T. 49 (1, 2).

roistočne Bosne, a ovi su — prema nalazima u Gornjoj Tuzli — već poznavali bakar.

Iz oblasti duhovnog života bih spomenuo da dosada nije nađen ni jedan jedini grob u Bosni koji bi pripadao ovoj kulturnoj grupi. U sadašnjoj fazi istraživanja je teško reći da li se radi o nedostatku nalaza ili o posebnom kultu mrtvih u kontinentalnoj oblasti, koji za sobom nije ostavljao nikakve tragove. Nekropola na vrelu Cetine (pa i ona u Ruminu) svjedoči o drugačijoj situaciji u jadranskom području, no kod toga ne smijemo zaboraviti na druge kulturne komponente koje smo tamo zatekli i na njihov eventualni uticaj u stvaranju ove nekropole.

Vučedolska kultura nije na našem području ostavila dokaze o bilo kakvoj plastičnoj umjetnosti. Jedan jedini primjerak fragmentovane ljudske figure, pljosnatog tipa i dugog vrata iz Hrustovače⁵²⁸) ne mijenja ni najmanje prednju konstataciju.

Motivi koncentričnih krugova u Hrustovači⁵²⁹), pa i u Zecovima⁵³⁰), možda, nagovještavaju jedan heliolatrijski kult. Ali to je stvar daljih ispitivanja u okviru čitave vučedolske kulture i kultovi će biti svakako lakše obrađeni na bogatim nalazištima u samoj Slavoniji.

d) Kostolačka kultura

Ostaci kostolačke kulture su dosada otkriveni na četiri lokaliteta u Bosni. Najvažniji je lokalitet *Pivnica* kod Odžaka, koji je dao stratum čiste kostolačke kulture, zatim po važnosti dolaze *Donja mahala* na Savi, *Gradina kod Alihodža* u dolini Bile i najzad *Gornja Tuzla*.

Na Gradini kod Alihodža je nađen samo jedan fragmenat keramike kostolačkog tipa, no on je tako karakterističan da nema nikakve sumnje u njegovu pripadnost ovoj kulturi⁵³¹). Fragment je ležao zajedno sa vučedolskom keramikom i zato ima samo vrijednost hronološke dokumentacije.

Kod obrade neolitskog stratuma u Donjoj mahali smo već naveli da tamošnji gornji stratum pripada kostolačkoj kulturi⁵³²). Fragmenti ove keramike nisu naročito brojni pa se oblici vaza ne mogu rekonstruisati. Od ukrasa su daleko pretežne metope i vertikalne trake ispunjene ubodima i crticama (Stich).

Daleko najznačajnije nalazište ove grupe su *Pivnica* kod Odžaka, u blizini doline rijeke Bosne. Pored naziva *Pivnica*, ovaj lokalitet nosi i naziv *Gradić*, što je obilježje i za mnoga druga praistorijska naselja u Bosni.

⁵²⁸) M. Mandić, Prethodni izvještaj o započetom iskopavanju u Hrustovačkoj pećini kod Bos. Vrpolja, GZM 1939, T. XX.

⁵²⁹) Korošec, 1946, T. X, 4.

⁵³⁰) Benac, 1959, T. X, 2.

⁵³¹) A. Benac, Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, 1. c., T. V, 11.

⁵³²) J. Petrović, Bericht über einen Besuch der neolithischen Station Donja Mahala bei Orašje an der Save, GZM 1925, T. IV.

Naselje zauzima uzdignut brežuljak, koji dominira okolinom terena, a naročito je dobar pregled nad širokom dolinom rijeke Bosne. Hrbat brežuljka je dosta uzak, a padine na istočnoj i zapadnoj strani dosta strme. Baš na ovim padinama je ležalo naselje.

Debljina kulturnog sloja varira između 0,30 i 2,00 m, a sadrži u stvari dva kulturna horizonta. Gornji će pripadati kraju srednjeg i početku kasnog bronzanog doba, a donji čistoj kostolačkoj kulturi. Ovdje ćemo govoriti samo o donjem horizontu⁵³³).

S obzirom na tako strm teren, ostaci kuća su u relativno lošem stanju. Ovo se posebno odnosi na one kolibe koje su bile manjih dimenzija. Prostor, na kojem su izgrađene kuće u Pivnici, nije jedinstven. One su razbacane po čitavoj površini brda i sve zajedno predstavljaju tip jednog razbijenog naselja u ovom periodu. Temelji svake kuće su bili usječeni u brdo da bi se na taj način dobila ravna podnica. Ostaci jedne, bolje sačuvane, male kolibe pokazuju da je ona bila jednosobna, četvrtasta i da je imala vanredno lagane zidove. Od njenih zidova nije ostao nikakav čvršći trag pečenog lijepa.

U ovom sklopu posebno mjesto je zauzimala velika kuća na istočnom dijelu brda. Ona je bila ovalnog oblika, sa dužinom oko 15 m, a djelimično je bila ukopana u ilovastu podlogu. Centralni dio ove kuće su činila tri okrugla udubljenja, od kojih je srednje služilo kao ognjište a druga dva kao jame za otpatke. Uz unutrašnje rubove kuće se protezao banak, na kojem je bilo posebno ugrađeno kulno mjesto. Očito je da je ova kuća imala neki karakter centralne nastambe u ovom dijelu naselja. S druge strane brda ocrtavaju se na površini zemljišta tragovi još jedne ili dvije takve nastambe, ali one nisu istražene.

Navedeni podaci pokazuju ipak određene društvene odnose u naselju i — na neki način — nas podsjećaju na sličnu situaciju na Zecovima (ili u Vučedolu!).

Kremeni nožići su najčešća forma oruđa koja je nađena na Pivnici. Rjeđe se nalaze i kremene strugalice. Ovo nalazište je, nadalje, relativno bogato koštanim oruđem i oružjem (T. XXXIII, 1 a, b), među kojim se naročito često sreću koštana šila. Pored toga nađene su dvije cijele i jedna fragmentovana bakarna igla (T. XXXIII, 1, c). Ove igle su četvrtastog presjeka, gore su nešto zadebljale i imaju šiljke na oba kraja. Sve su one nađene u pomenutoj velikoj nastambi. Osim igala nađeni su u nastambi i dijelovi nekih sitnih bakarnih dugmeta, tako da ovdje moramo računati sa već dobrim poznavanjem obrade bakra. Na žalost, nije nađeno nijedno bakarno oruđe.

Donji stratum Pivnice je posebno interesantan zbog toga što njegova keramika pripada isključivo kostolačkoj kulturi. Nema nikakve druge mješavine. Zato je ovo jedno od prvih nalazišta na Balkanu, na kojem se kostolačka kultura može razmatrati u svom čistom obliku.

⁵³³) Istraživanja su još u toku i materijal nije objavljen.

Kod grublje keramike jako dominira oblik tanjira sa neznatno uvučenim rubnim dijelom. Ovom obliku se donekle približavaju konične zdjele sa jače uvučenim gornjim dijelom. Iza toga bi stavili manje i veće lonce, koji imaju sasvim malo naglašen trbuh i za to djeluju gotovo kao cilindrične posude. Najzad imamo oblik šolje sa visokim, napolje izbačenim vratom.

Gruba keramika upotrebljava trakaste i tunelaste drške, a uz to i plastične duguljaste dodatke kao zamjena drški. Tunelaste drške su uglavnom postavljene uz gornje rubove vaza.

Vodeća forma kod fine keramike je bikonična zdjela sa zaobljenim ramenom i napolje izbačenim gornjim dijelom (T. XXXI, 3—4). Neke od ovih zdjela se zbog izbačenog gornjeg dijela približavaju formi tanjira. Dno im je ravno sa udubljenjem (umbom) u sredini. Drugi oblik je visoka, bikonična zdjela sa oštrim ramenom i konkavno uvučenim gornjim konusom (odnosno vratom). Ovaj oblik se u stvari jako približava formi terine, koja je dobro poznata u vučedolskoj keramografiji. Najzad dolazi oblik visoke šolje sa dobro istaknutim i zaobljenim ramenom i visokim, napolje izbačenim vratom.

Kao rjeđe oblike kod fine keramike naveo bih male, konične posudice sa šiljatim dnom i niske, cilindrične vaze sa velikom drškom koja nadvisuje obod vaze. Inače kod fine keramike gotovo nema drški.

Pri ukrašavanju vaza upotrijebljene su slijedeće ornamentalne tehnike: Furchenstich, žigosanje, ubadanje (Tiefstich), tehnika udubljivanja i urezivanja. Najčešće je zastupljena Furchenstich i tehnika ubadanja. Tehnikom urezivanja se prave i ornamenta dvostrukih i trostrukih crtica (T. XXX—XXXI).

Gruba keramika je gotovo redovno bez ukrasa. Samo izuzetno se javlja ornamenat plastične trake ili motivi bockanih trouglova pri obodu zdjela. No, ove posljednje se ionako približavaju fino rađenoj keramici.

Kod fino rađene keramike su najčešće ukrašeni trbuh, odnosno rame vaza, a onda njihov vrat. Na trbuhu i ramenu se daleko najčešće koriste ukrasi u vidu metopa ili širokih pojaseva. Kod metopa su kombinovani horizontalno i vertikalno poređani motivi. Oni prvi se izvode Furchenstich tehnikom, a ovi drugi tehnikom bockanja. Pojasevi na ramenu i trbuhu mogu biti vrlo široki, a najčešće su ispunjeni širokim četvrtastim ubodima, koji se približavaju žigosanim motivima. I na ramenu i na vratu posuda često se upotrebljavaju ukrasi u vidu dvije ili tri kratke, paralelne crtice. One su položene horizontalno ili vertikalno, a redovno daju utisak otiska ptičije noge. Samo izuzetno su ovakve paralelne crtice gusto žigosane, pa je onda površina vaze sasvim neravna. Na vratu posuda se od ovakvih crtica ponekad formira trakasti motiv.

Posebnu pažnju izazivaju gusti ubodi na vratu šolja i viših posuda, koji u nekim slučajevima ispunjavaju čitavu površinu vrata. U tim slučajevima ostali dio vaze nije uopće ukrašen.

Vrlo dekorativno djeluju motivi u obliku rombova. Oni su izvedeni linijama od tačkica, a samo izuzetno predstavljaju prazne međuprostore. Među čisto geometrijske ukrase spadaju trouglasti motivi (na vratu posude su to mali trouglovi ispunjeni ubodima, a na ramenu su nešto veći i izvedeni Furchenstich tehnikom). Na ramenu i trbuhu se dalje izvode vertikalne cik-cak linije, kao i mreža trouglova od urezanih linija, odnosno od linija načinjenih Furchenstich tehnikom. Motiv žigosanih krugova zapažen je samo na jednom keramičkom fragmentu.

Kod svih dosada nabrojanih ornamenata obilno je upotrijebljena bijela inkrustacija. Posebno treba izdvojiti motive izvedene ubodima i Furchenstich tehnikom, jer je kod njih najčešće primijenjena bijela inkrustacija.

Izvan svih ovih motiva stoje tzv. metličasti ukrasi, koji obično u vertikalnom smjeru ispunjavaju čitavu površinu suda. Ova ornamentika se primjenjuje kod visokih posuda, prilično grube izrade.

Zabavili smo se nešto duže formalnim i dekorativnim detaljima keramike iz Pivnice baš zbog toga što je ovdje zastupljen čisti stil kostolačke kulture i što materijal nije još objavljen. Naselje u Pivnici pruža nam izvjesne mogućnosti da rasvijetlimo porijeklo ove kulture, pošto je njeno hronološko mjesto na Balkanu, u Slavoniji i Sremu već tačno fiksirano.

Prvi cjelovitiji pregled kostolačke kulture dao je V. Milojčić⁵³⁴). On u svom radu daje čitavu tadanju listu nalazišta i ujedno konstatuje da dosada nije nigdje u Jugoslaviji nađena ova kultura u posebnom sloju. Iz toga su i izvirale poteškoće oko geneze ove kulture, pa se autor nije detaljnije niti upuštao u to pitanje. Prema karti rasprostiranja, koju je izradio Milojčić, vidi se da su nalazišta kostolačke kulture porađana uz određene riječne doline. Ta nalazišta su najviše koncentrisana u prostoru ušća Save u Dunav, zatim Drave u Dunav i u okolini Niša na Moravi. Njegovim nalazištima treba sada dodati Gomolavu kod Hrtkovaca na Dunavu i Jelenac kod Aleksinca u Srbiji⁵³⁵). — U hronološkom pogledu Milojčić najraniju fazu kostolačke kulture paraleliše sa razvijenom badenskom kulturom, a dalji njen razvoj sa starijom vučedolskom kulturom⁵³⁶).

Ovako hronološko mjesto potvrđuje i stratigrafska situacija u Bubnju, gdje kostolačka keramika pripada Ib stratumu i dolazi zajedno sa badenskim kulturnim elementima⁵³⁷). M. Garašanin smatra da bi kostolačka kultura mogla biti jedna lokalna pojava u okviru badenske i Cotzofeni grupe⁵³⁸).

⁵³⁴) V. Milojčić, Funde der Kostolacer Kultur in der Sammlung des Vorgeschichtliches Seminar in Marburg/Lahn, Prähist. Zeitschr. 34—35, 1949—50, S. 151—158.

⁵³⁵) R. Galović, Praistorijsko naselje »Jelenac« kod Aleksinca, Zbornik radova Narodnog muzeja II, Beograd, 1959, str. 329 i dalje.

⁵³⁶) V. Milojčić, 1. c., S. 158.

⁵³⁷) M. Garašanin, Kontrollgrabung in Bubanj bei Niš, Prähist. Zeitschr. 36, 1958, S. 242.

⁵³⁸) Ibid., nap. 44.

Kostolačku keramiku u Vučedolu je R. R. Schmidt potpuno uključio u okvir badenske kulture⁵³⁹). On i tip zdjele sa zaobljenim ramenom i izbačenim vratom smatra jednim naročitim tipom badenske keramike⁵⁴⁰). Sasvim je, međutim, očito da je u ovom slučaju kostolačka keramika išla zajedno sa elementima badenske kulture u Vučedolu. Potrebno je podvući da je kostolačka keramika u Vučedolu znatno siromašnija u oblicima i ornamentici od one u Pivnici. Tako gotovo redovno dolaze metope ili trake bockanih ukrasa⁵⁴¹), a samo rijetko i motivi trouglova izvedenih urezanim linijama⁵⁴²).

Iako je osnovni stil isti u svim nalazištima kostolačke kulture u Jugoslaviji, ipak se osjećaju pojedine razlike između Pivnice i drugih nalazišta. Prije svega, u ostalim nalazištima se često miješaju keramički elementi badenske kulture, pa nije jasna granica prema kostolačkoj kulturi. U Pivnici nema metopa sa horizontalno udubljenim linijama, koje se dosta često sreću na kostolačkoj keramici u Srbiji⁵⁴³). Ovo će tamo biti posljedica uticaja domaćih kultura. U ostalim naseljima nema onih gustih bockanih ornamentata na vratovima šolja, što je tako karakteristično za Pivnicu.

Pošto u Pivnici raspolazemo sa čistim oblikom kostolačke kulture, možemo onda reći i nešto više o genezi ove kulture na Balkanu.

Već na prvi pogled se stiče jasan utisak da je kostolačka kultura Pivnice dosta usko vezana sa Rössenskom kulturom. Na to prvenstveno upućuju ornamentalni motivi izvedeni tehnikom bockanja, ali i neke važne keramičke forme. Tako su i u starijoj i u mlađoj Rössenskoj kulturi česte posude sa konkavno uvučenim gornjim konusom, koje liče na terine⁵⁴⁴). Među bockanim ornamentima naročito ističem one koji gusto prekrivaju vrat posuda⁵⁴⁵). U starijoj Rössenskoj kulturi iz grupe Neckar i Unterneckar su česte cik-cak linije na trbuhu suda, izvedene Furchenstich tehnikom, a isto tako i redovi metopa od horizontalnih i vertikalnih linija⁵⁴⁶).

Cini mi se da je keramika iz Pivnice preuzela naročito mnogo ornamentalnih elemenata iz tzv. Stich keramike iz jugozapadne Njemačke⁵⁴⁷). To je normalno i sa geografskog i sa hronološkog gledišta.

A. Stroh navodi da Rössenska kultura obuhvata srednju i jugozapadnu Njemačku i da je ovdje možda centar tzv. Tirstüchverzierunga. U jugozapadnoj Njemačkoj se jasno razlikuje jedna mlađa faza, koja je nazvana Stichkeramik faza. Ova posljednja se mnogo

⁵³⁹) R. R. Schmidt, 1945, T. 22—24, S. 58—62.

⁵⁴⁰) Ibid., S. 58, T. 22.

⁵⁴¹) Corpus Vasorum Antiquorum Jugoslavie 1, Pl. 36—37.

⁵⁴²) R. R. Schmidt, 1945, T. 22 (1, 2), T. 23 (13).

⁵⁴³) Vl. Milošević, I. c., T. 10 (9, 11).

⁵⁴⁴) A. Stroh, Die Rössener Kultur in Südwestdeutschland, 28 Bericht RGK 1938, T. 5 (16), T. 11 (7), T. 15 (1, 3).

⁵⁴⁵) Ibid., T. 11 (6, 7), T. 12 (5), T. 28 (12) i dr.

⁵⁴⁶) Ibid., T. 7 (1—9), T. 6 (17, 18).

⁵⁴⁷) Ibid., T. 15 (8a, b), T. 17 (7, 12, 13, 15) — motivi dviju crtica.

manje miješala sa drugim susjednim grupama i zato je ostala u svom čistom obliku⁵⁴⁸).

Rössenska kultura je vanredno vitalna, dugog je vijeka i široke rasprostranjenosti. Ona je prodrila na zapadu u Alzas (Alsace), a zatim u sjevernu Švajcarsku i u Lichtenstein⁵⁴⁹). Među klasičnim primjerima Rössenske keramike iz Njemačke (koju uspoređuje sa onom na zapadu), Bailloud i Boofzheim donose i vaze sa ukrasom razmaknutih bockanih trouglova na gornjem konusu vaze, kao i ornamente u vidu paralelnih crtica⁵⁵⁰). Ovi primjeri samo još više potvrđuju veze Pivnice sa Rössenskom kulturom.

Ovdje sam obavezan da još upozorim na izvjesne formalne i ornamentalne paralele keramike iz Pivnica sa bockanom (vypichanom) keramikom Češke i sa nordijskom keramikom iste oblasti.

Bockana keramika Češke ima samo jedan keramički oblik koji bi došao u obzir za našu paralelu, a to je teroidna vaza. Ovaj oblik je, međutim, toliko rijedak da se može uzeti kao preuzeta forma iz Rössenske kulture⁵⁵¹). U ornamentalnom pogledu je veza mnogo češća. Prije svega, daleko preovlađuju bockani motivi, a to odgovara i Rössenskoj kulturi i keramici Pivnice. Kod vypichane keramike Češke su vrlo česti i ornamenti izvedeni kombinacijama dvaju urezanih ili žigosanih crtica⁵⁵²). A to je upravo karakteristično za našu keramiku iz Pivnica. Najzad, u okviru vypichane keramike Češke se pojavljuju ornamenti šahovskih polja, kod kojih su naizmjenični kvadrati ispunjeni isključivo redovima uboda⁵⁵³). To su upravo motivi, koji su jako zapaženi na keramici kostolačke kulture u Vučedolu⁵⁵⁴).

A. Stroh smatra da neće biti neke veće srodnosti niti genetske veze između Rössenske i nordijske kulture. Ako uzmemo u obzir sferne amfore nordijske kulture, onda zaista neće biti neke naročite veze. No, prisiljen sam da ovdje ipak upozorim na nekoliko činjenica kada se radi o posmatranju keramičkih paralela Pivnica-nordijska kultura. U okviru neolitske kulture Češke su vrlo česti terinoidni oblici vaza, koji su na konkavno-uvučenom gornjem konusu prekriveni gustom mrežom uboda⁵⁵⁵). Oblik ovih vaza nas jako podsjeća na odgovarajuće oblike iz Pivnice (iako su oni tamo stariji), a pomenuti ornamentalni manir je u Pivnici gotovo identičan. Nigdje zapravo ni ne nalazimo tako identičnu paralelu. Ovdje bi možda trebalo spomenuti i one karakteristične rombove na vratu sfernih amfora i

⁵⁴⁸) Ibid., S. 117—118.

⁵⁴⁹) Bailloud et Mieg de Boofzheim, *Les civilisations néolithiques de la France*, Paris, 1955, p. 40.

⁵⁵⁰) Ibid., T. XIV, 7, T. XIX, 6.

⁵⁵¹) A. Stocký, *Pravěk země české*, Díl I, T. XLIX (treća vaza u srednjem redu).

⁵⁵²) Ibid., T. XLI, 20—27, T. XLVI, 9.

⁵⁵³) Ibid., T. XLVII, 3, 8.

⁵⁵⁴) R. R. Schmidt, 1945, T. 22 (3), T. 24 (8).

⁵⁵⁵) A. Stocký, o. c., T. LXXXII, 2, 3, T. LXXXIV, 5.

nekim drugih oblika, koji tako jako podsjećaju na već spomenute motive sa bockanim četverouglovima⁵⁵⁶).

U vezi sa ovim što je navedeno, smio bih bez rezerve tvrditi da je kostolačka civilizacija u Pivnici doprla ovamo sa sjevera. Tu se ne radi o uticaju, nego o prodoru nosilaca te kulture u ovu oblast. U protivnom slučaju uticaji bi se odrazili na neku već postojeću prastorijsku civilizaciju.

Ovaj prodor u dolinu rijeke Bosne desio se svakako u jednom kasnom stadiju Rössenske kulture, odnosno njene Stichkeramik faze. To se sasvim jasno vidi po hronološkom mjestu koje kostolačka kultura zauzima u ovim krajevima. Po nalazima na Pivnici se vrlo lako može sagledati koliko je Rössenska kultura (odnosno Stichkeramik ili Tiefstichkeramik kultura) bila konzervativna. Ona je u nepromijenjenom obliku uspjela da prodre do Bosne, premda se radi o jednom vrlo nemirnom postneolitskom dobu.

Komponente bockane i nordijske keramike Češke, koje smo ovdje citirali, pokazuju isti pravac. Za naše razmatranje te komponente ne znače ništa bitno. One su zapravo mnogo važnije kod razmatranja geneze Rössenske ili Stichkeramik-kulture u oblasti odakle je ona prodrila ovamo i dobila ime kostolačka kultura.

Vrlo je zanimljivo da je ova kultura prodrila samo do Pivnice u svom čistom obliku. Na ostalim lokalitetima, na kojima su vršena ispitivanja, ona se miješa sa elementima badenske kulture. Takav je slučaj u Vučedolu, Bubenju pa i u Jelencu kod Aleksinca. Ovo znači da su nosioci Stichkeramik-kulture imali jak afinitet prema nosiocima badenske kulture. S obzirom na sjeverno porijeklo ove kulture (u odnosu na Balkan!), taj afinitet je prilično razumljiv. U sjevernoj Bosni je prodor nosilaca badenske kulture neznatan, pa nije ni moglo doći do miješanja.

U izvjesnim slučajevima je došlo i do kulturnog dodira između vučedolske i kostolačke kulture. Ovo se sasvim dobro osjeća u Vučedolu, a i u Alihodžama. No, to je, čini mi se, više hronološki podatak.

Prema nalazu u Goldbergu, redosljed slojeva ozdo prema gore izgleda ovako: Rössen-Michelberg-Altheim. Tamo je, prema tome, isključen paralelizam Rössen-Altheim⁵⁵⁷). Ako uzmemo da je Altheim djelimično paralelan sa Vučedolom⁵⁵⁸), onda dolazi do prividnog neslaganja. Ovo u suštini znači da je kostolačka kultura nasljednik Rössen-Stichkeramik-kulture, pa je zato i mogla biti paralelna sa vučedolskom kulturom. Ona se zadržala na jugoslavenskom tlu i onda kada je u sjevernijem izvornom području već bila nestala. Nosioci su se barem djelimično preselili u južnija područja. Ovo nam ujedno objašnjava izvjesne veze keramike iz Pivnice sa Michelberg kulturom. Tu prvenstveno mislim na neke konične posude sa izvaženim obodom i na redove bockanih ukrasa, koji su tako karakteri-

⁵⁵⁶) Ibid., T. LXXXII, 1, 5 i dr.

⁵⁵⁷) A. Stroch, o. c., S. 115.

⁵⁵⁸) P. Reinecke, Vučedol, Vinča und Altheim-Remedello, Serta Hoffmilleriana, Vjesnik, Zagreb N. S. 18—21, 1937—40, S. 37.

stični za Michelberg tip, a sreću se i u Pivnici. Prednja hronološka skala ovaj dodir jasno osvjetljava⁵⁵⁹).

Hronološku skalu kostolačke kulture je postavio već V. Milošević. Nalazi u Bujanju to samo potvrđuju. Kostolački elementi dolaze u Bujanj-Hum Ib faze, zajedno sa mlađim badenskim elementima. A to znači da bi kostolačku kulturu u Jugoslaviji, pa onda i na Pivnici, mogli sa dosta sigurnosti staviti u vrijeme pred i oko 1900+100 god. pr. n. e.⁵⁶⁰).

e) Kultura zvonastih pehara

U oblasti sjeverozapadnog Balkana se zasađa ne može govoriti o većem prodoru kulture zvonastih pehara. Teško je još i reći da li se ovdje radi samo o uticaju te kulture na neke druge ovdašnje civilizacije ili o direktnom prodoru njenih nosilaca.

Uticaj kulture zvonastih pehara je najočitiji na području Dalmacije. O tom uticaju su već govorili G. Novak⁵⁶¹, J. Korošec⁵⁶² i I. Marović⁵⁶³). Naročito su izrazita dva punkta u Dalmaciji: *pećina Tradan* kod Zatona (Šibenik)⁵⁶⁴ i *Rumin-Bitelić* kod Sinja⁵⁶⁵). Na oba ova lokaliteta su nađeni keramički fragmenti sa vrlo gustim ukrasima, izvedenim pomoću točkića, koji su nesumnjivo svojstvo zvonastih pehara. Fragmenti sa ovih nalazišta ne daju velike mogućnosti za rekonstrukciju vaza, ali po svemu izgleda da oblici ne pripadaju čistim zvonastim peharima (T. XXXII, 1—2). Nekoliko komada pripada koničnim vazama sa zaravljenim obodom, ali te forme su općija svojina ovog perioda.

Na ovom mjestu bih spomenuo i jedan fragmenat iz pećine *Hrustovače* u zapadnoj Bosni, na kojem je konstatovan sasvim isti elemenat (T. XXXII, 4). Čak bi i forma mogla da odgovara zvonastom peharu⁵⁶⁶). To bi bila i najdalja tačka do koje je prodor uticaj kulture zvonastih pehara u ovom dijelu Balkana.

Uticaj kulture zvonastih pehara u sjeverozapadnom Balkanu je potpuno normalna pojava. Ako uzmemo da je jedan krak nosilaca te kulture prodor u dolinu rijeke Poa, a odatle preko Alpa u Austriju i Moravsku⁵⁶⁷), onda je sjeverozapadni Balkan u neposrednom su-

⁵⁵⁹) Ebert, *Reallexikon*, Bd. VIII, T. 57 (22, 25); W. Kimmig, *Neue Michelsbergfunde am Oberrhein*, Badische Fundberichte 17, 1941—47, T. 38 (11).

⁵⁶⁰) *Garašanin*, 1958, S. 57—60.

⁵⁶¹) *Novak*, 1955, str. 46.

⁵⁶²) J. Korošec, Nova neolitska grupa na području Dalmacije, *Vjesnik Dalm.* LIV, 1952, str. 112.

⁵⁶³) I. Marović, Nalaz prethistorijske keramike u Biskupiji kod Knina, *Vjesnik Dalm.* LIV, 1952, str. 89; *Isti*, Bakarne sjekire u prethistorijskoj zbirici Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik Dalm.* LV, 1953, str. 139—140.

⁵⁶⁴) F. Scarpa, *Predhistorička špilja Tradan*, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* XIII, 1890, p. 180—181.

⁵⁶⁵) I. Marović, *Vjesnik Dalm.* LV, str. 139.

⁵⁶⁶) *Benac*, 1948, T. VI, 5.

⁵⁶⁷) L. Pericot García, *L'Espagne avant la conquête romaine*, Paris, 1952, p. 145; P. Bosch-Gimpera, *El problema indoeuropeo*, Mexico, 1960, p. 132.

sjedstvu ovih pokreta. Iako se nosioci kulture zvonastih pehara nisu sručili u većoj masi na naše područje (kako zasada izgleda), ipak je ovamo mogla da zaluta neka grupa ili da se osjeti uticaj ovih snažnih invazora. U pećini Hrustovači je to bez sumnje uticaj (kakav se u jakoj mjeri osjeća i u Ljubljanskom Barju⁵⁶⁸), dok za jadranski pojas još ne možemo sigurno reći o čemu se radi. Zbog izvornosti ornamenata mogao bi se pretpostaviti i prodor neke grupe.

Pri sadašnjem stanju ispitano bi se upuštali u detaljnija objašnjenja o tipu naselja i nastambi, te načinu života u okviru nosilaca ove kulturne grupe (ukoliko se radi o nosiocima!). Tek će dalja istraživanja unijeti više svjetla u probleme ove kulture na našem tlu, a ovom prilikom se potpuno zadovoljavam konstatacijom o njenom neospornom prisustvu.

f) *Kultura vrpčaste keramike (Schnurkeramikultur)*

Vrpčasta keramika je sasvim sporedna pojava u sjeverozapadnom Balkanu. Na ovoj teritoriji razlikujemo zapravo samo dva područja gdje se ona pojavljuje: područje srednje Dalmacije i istočna Bosna. U Dalmaciji je čista vrpčasta ornamentika zapažena jedino među keramičkim nalazima u već spomenutom *Rumin-Biteliću*⁵⁶⁹). Na fragmentu jedne kanope je dio uz otvor ornamentisan sa nekoliko vrpčastih redova (T. XXXII, 7). Ovo nam daje za pravo da zaključimo da je Schnurornamentika na ovom području primijenjena na jednom domaćem obliku vaze. Tu se ne radi niti o amfori, niti o peharu ili Schnurzonbecheru, koji čine najizrazitije keramičke forme sa vrpčastim ornamentima. Sama pak ornamentika na našim vazama je vrlo izrazita.

U istočnoj Bosni su vrpčasti ornamenta konstatovani na dva fragmenta u *Gornjoj Tuzli*. Jedan od njih sigurno pripada trbušastom peharu, sa koničnim, napolje izvijenim vratom i jednom drškom⁵⁷⁰). Ornamenti daju utisak neke degenerisane vrpčaste ornamentike i više liče na linije utisnutih crtica. Po tome se ovaj ornamentat razlikuje od onog u *Rumin-Biteliću*. Navedeni oblik i karakter ornamenta se znatno približavaju peharima iz mlađe faze Einzelgrabkulture u Austriji, koju je K. Willvonseder nazvao »Litzenkeramik«⁵⁷¹). Po tim svojim osobinama kao da je ova keramika i mlađa od one u *Rumin-Biteliću*.

Teško je ovdje, naravno, reći da li se u našim slučajevima radi o uticaju prave Schnurkeramike ili o uticaju Litzenkeramike sa austrij-

⁵⁶⁸) J. Korošec, Oris prazgodovine Ljubljane, 1950, str. 353—354.

⁵⁶⁹) Materijal nije objavljen, a za uvid u materijal dugujem zahvalnost g. I. Maroviću.

⁵⁷⁰) Cović, 1960—61, T. XV, 8.

⁵⁷¹) R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes, S. 239, Fig. 171; K. Willvonseder, Nachrichtenblatt Dt. Vorzeit, 10 1934, S. 43.

skog područja. O tome su već u novije vrijeme pisali V. Milošević⁵⁷²), M. Garašanin⁵⁷³) i J. Korošec⁵⁷⁴), koji su skloni da ovdje vide uticaj Litzenkeramike. — Svakako, u sjeverozapadnom Balkanu imamo suviše malo elemenata da bi mogli nešto odlučnije ući u ovu diskusiju. Ipak bih upozorio na činjenicu da se u istočnoj Bosni, pored Schnurkeramike, pojavljuju i profilirani kameni čekići, sa zaobljenim zadnjim dijelom. To su upravo kamena oruđa koja su tako karakteristična za kulture sa Schnurkeramikom⁵⁷⁵). Ako prototip vrpčaste keramike tražimo u istočnoj Evropi, a jedan od prodora njenih nosilaca pretpostavimo od kavkaskog područja preko Balkana⁵⁷⁶), onda možda ne bi trebalo odbaciti niti uticaj nosilaca Schnurkeramike na naše područje. Naravno, pomanjkanje kompletnije i ubjedljivije dokumentacije ne dozvoljava još da se kaže odlučna riječ u tom pravcu. Prema pomenutim našim nalazima nismo još ni sigurni da li ovi nalazi Schnurkeramike pripadaju eneolitu ili ranom bronzanom dobu. Ako bi dali prednost paralelama u Austriji, onda bi oni prije išli u fazu A1 ranog bronzanog doba.

g) *Ostave i pojedinačni nalazi bakarnog oruđa*

Sasvim zasebnu manifestaciju u eneolitu sjeverozapadnog Balkana čine nalazi bakarnog oruđa i oružja. Do danas je na našem terenu identifikovano u svemu 35 nalaza ovog oruđa i oružja⁵⁷⁷), ali uz to ima još izvjestan broj tih predmeta u muzejima Dalmacije čije porijeklo nije tačno ustanovljeno. Zato ih ovdje i ne uzimam u obzir. Napominjem da malobrojni bakarni nalazi u nekim naseljima ne pripadaju ovoj vrsti predmeta⁵⁷⁸) pa i njih ovdje ne uzimamo u obzir.

Bakarna oruđa i oružja su nađena u skupnim ostavama ili pojedinačno. Po dosadašnjim saznanjima daleko pretežu pojedinačni nalazi, jer je sa teritorije sjeverozapadnog Balkana poznato osam skupnih nalaza, a sve drugo su pojedinačni nalazi. Pet depoa potiče sa teritorije Bosne, a tri sa teritorije jadranske oblasti⁵⁷⁹).

⁵⁷²) V. Milošević, Zur Frage der Schnurkeramik in Griechenland, Germania 33, 1953, S. 151 i dalje.

⁵⁷³) Garašanin, 1958, S. 51—53.

⁵⁷⁴) J. Korošec, Arheološki vestnik VIII, Ljubljana, 1957, str. 9 i dalje.

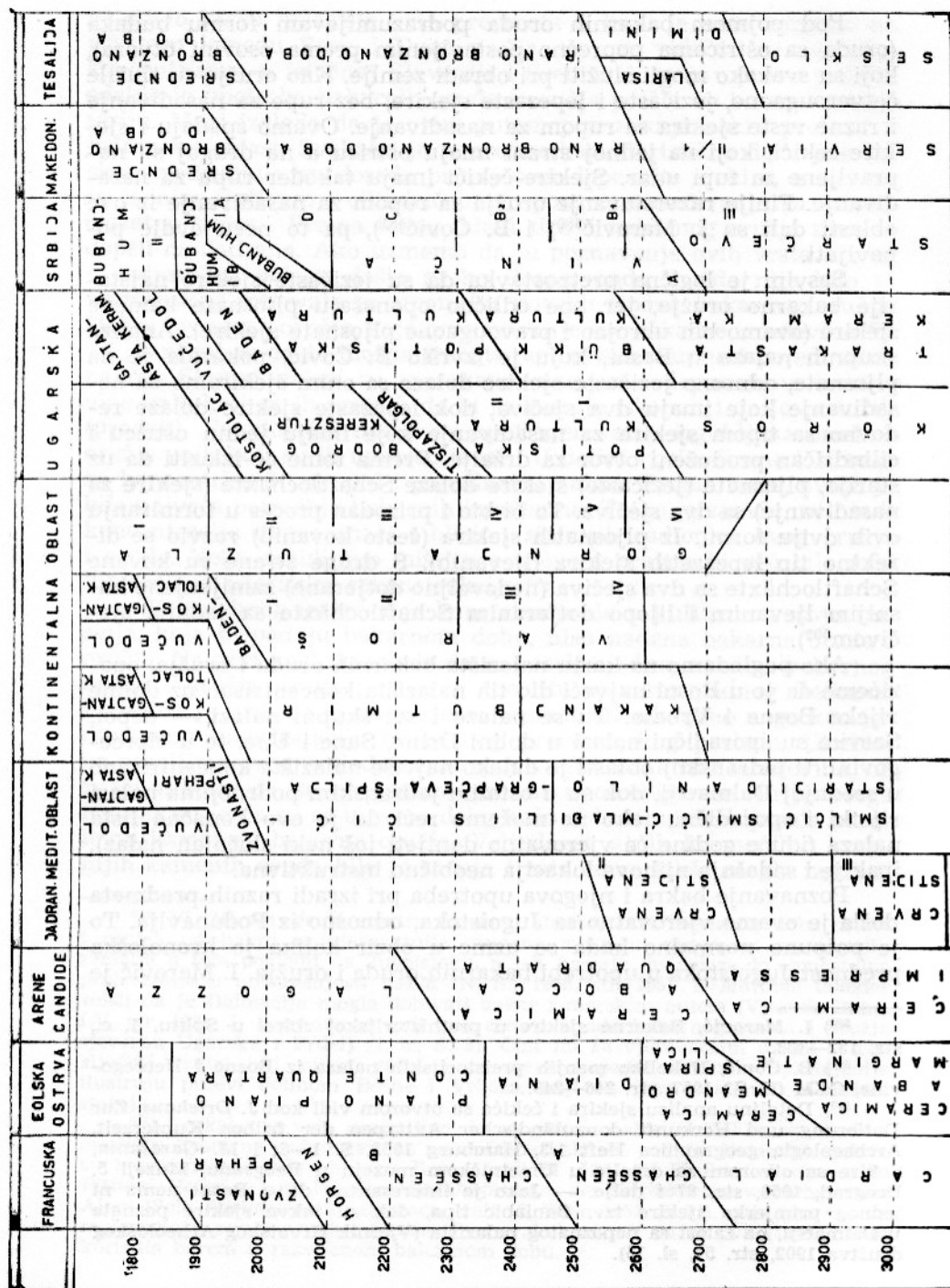
⁵⁷⁵) A. Stocký o. c., T. LXXXI.

⁵⁷⁶) P. Bosch-Gimpera, o. c., p. 140—145; G. Bailloud et M. Boofzheim, o. c., p. 158—159.

⁵⁷⁷) Vidi kartu nalazišta, koja je napravljena prema karti I. Marovića u Vjesnik Dalm. LV, str. 141.

⁵⁷⁸) Novak, 1955, str. 266; W. Buttler, Burgwälle in Norddalmatien, 21 Bericht RGK 1931, S. 188; nalaz bakarnih igala u Pivnici i sl.

⁵⁷⁹) Moguće je da još četiri nalazišta predstavljaju depoe. To su Nevest, Boćac, Tešanj i Orašje, gdje je nađeno više raznovrsnih oruđa, ali ih autori ne označavaju kao skupne nalaze. Zbog toga samo navodim ovu mogućnost. No opet imamo tri lokaliteta u Bosni (dolina Bosne i Vrbasa), a samo jedan u Dalmaciji.

S. 8. — Sinhronistička tabela neolitskog i eneolitskog doba u zapadno-mediteranskoj oblasti i jugoistočnoj Evropi.

Pod pojmom bakarnih oruđa podrazumijevam formu budaka (oruđa sa oštricama poprečno postavljenim prema osovini otvora), koji su svakako mogli služiti pri obradi zemlje. Kao oružje su služile četverougaone, jezičaste i lepezaste sjekire, bez rupe za nasađivanje i razne vrste sjekira sa rupom za nasađivanje. Ovamo spadaju i sjekire-čekići, koji na jednoj strani imaju oštricu a na drugoj su napravljene za tupi udar. Sjekire-čekići imaju također rupu za nasađivanje. Finije razvrstavanje oružja sa rupom za nasađivanje iz ove oblasti dali su I. Marović⁵⁸⁰) i B. Čović⁵⁸¹), pa to neću ovdje ponavljati.

Sasvim je logična pretpostavka da su jezičaste sjekire najstarije bakarno oružje, jer one odlično oponašaju pljosnate kamene sjekire (ovamo bih ubrojao i pravougaone pljosnate sjekire). Analiza skupnih nalaza u Bosni, koju je izvršio B. Čović, pokazala je da pljosnate, odnosno jezičaste sjekire dolaze sa onim sjekirama za nasađivanje koje imaju dva sječiva, dok lepezaste sjekire dolaze redovno sa tipom sjekira za nasađivanje koje imaju jednu oštricu i cilindričan produženi otvor za držalje. Prema tome će izlaziti da uz starije, pljosnate (jezičaste) sjekire dolaze Schaftlochhäxte (sjekire za nasađivanje) sa dva sječiva. To bi bio i prirodan proces u formiranju ovih dviju formi. Iz pljosnatih sjekira (često kovanih) razvio se direktno tip lepezastih sjekira (ljevanih). S druge strane su kovane Schaftlochhäxte sa dva sječiva (nedovoljno dotjerane) zamijenjene kasnijim ljevanim i lijepo dotjeranim Schaftlochhäxte sa jednim sječivom⁵⁸²).

Ako pogledamo na kartu nalazišta bakarnih oruđa i oružja, opazićemo da je u Bosni najveći dio tih nalazišta koncentrisan uz doline rijeka Bosne i Vrbasa. Tu se nalaze i svi skupni nalazi — depoi. Sasvim su sporadični nalazi u dolini Drine, Sanje i Une, te u Hercegovini. U jadranskoj oblasti je daleko najviše nalazišta koncentrisano u srednjoj Dalmaciji, dok su u ostalim jadranskim područjima nalazi rijetki i sporadični. Iako ne možemo reći da je ovo konačna lista nalaza (iduće godine će vjerovatno donijeti još neki slučajan nalaz), ipak je i sadašnja njihova lokacija neobično instruktivna.

Poznavanje bakra i njegova upotreba pri izradi raznih predmeta došla je ovamo vjerovatno sa Jugoistoka, odnosno iz Podunavlja. To je potpuno normalno kada se uzme u obzir kolika je hronološka prednost Jugoistoka u upotrebi bakarnih oruđa i oružja. I. Marović je

⁵⁸⁰) I. Marović, Bakarne sjekire u prethistorijskoj zbirci u Splitu, 1. c., str. 132—138.

⁵⁸¹) B. Čović, Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, GZM (N. S.) 1957, str. 246—249.

⁵⁸²) Detaljnu analizu sjekira i čekića sa otvorom vidi kod J. Driehaus, Zur Datierung und Herkunft donauländischer Axttypen der frühen Kupferzeit, Archaeologia geographica Heft 1/3, Hamburg 1952, S. 1—6; i M. Garašanin, Sekire sa otvorom za držalje u Umetničkom muzeju u Beogradu, Muzeji 5, Beograd, 1950, str. 87 i dalje. — Jako je interesantno da u Bosni nema ni jednog primjerka sjekire tzv. Baniabic tipa, dok su takve sjekire poznate u Dalmaciji, na žalost sa nepoznatog nalazišta (Vjesnik Hrvatskog Arheološkog društva 1902, str. 57, sl. 15).

napravio kartu nalazišta ovih predmeta u koju je unio i nalaze na prostoru između Save i Dunava. Na njoj se vidi da su nalazišta koncentrisana u istočnoj Slavoniji i Sremu. A to je upravo prostor odakle je upotreba bakarnih oruđa i oružja prešla na bosansku teritoriju. Meni izgleda da je ovim putem poznavanje bakra prešlo i u jadransku oblast. Svakako je vanredno karakteristično da u jadranskom području nisu dosada primijećene lepezaste sjekire, a sjekire sa jednim sječivom i cilindričnom rupom za nasađivanje su sasvim izuzetna pojava. Prema tome, mlađi tipovi bakarnog oružja nisu ni doprili do Jadrana. Ako uzmemo da je poznavanje ovih vrsta oružja u jadranskoj oblasti došlo preko Bosne, onda možda nije bilo ni vremenskog intervala za upotrebu novijih tipova bakarnog oružja. Dolazi bronzano oružje, koje brzo istiskuje sve bakarne izrađevine⁵⁸³).

Čini mi se da će možda trebati razlikovati skupne i pojedinačne nalaze. Skupni nalazi su vjerovatno namjerno deponovane izrađevine onih koji su ih pravili, da bi ih kasnije iskopali i dalje rasturili (prodali). Pojedinačni nalazi su opet vjerovatno izgubljena oruđa i oružja onih koji su ih upotrebljavali. U dolini rijeke Bosne i Vrbasa su koncentrisani i skupni i pojedinačni nalazi. Prema tome, ovdje je bila najveća potrošnja bakarnih izrađevina. Teško je zasađa reći da li koncentracija depoa znači i blizinu stalnijih radionica ovog oružja i oruđa. Neko decidirano mišljenje u ovom pravcu bi već bila vrlo hipotetična istorijska rekonstrukcija⁵⁸⁴).

Od posebnog interesa je konstatacija da u kulturnom sloju naselja, koja pripadaju bakarnom dobu, nisu nađena bakarna oruđa i oružja. Na prvi pogled izgleda da su naselja jedna, a nalazi bakarnog oruđa i oružja druga pojava u eneolitu sjeverozapadnog Balkana. Prirodno je ipak da ih ne možemo posmatrati odvojeno nego kao jedinstvenu manifestaciju određenog praistorijskog perioda. Ukoliko na naseljima ovog perioda nema spomenutih bakarnih izrađevina, ne znači nikako da se one tamo nisu ni upotrebljavale. Prije svega neosporno je da su se u ovom dobu naše oblasti upotrebljavala paralelno kamena i bakarna oružja. Vrijednost sitnih kremenih i krupnijih kamenih oruđa bila je manja i zato su se lakše mogla izgubiti

⁵⁸³) Vl. Miroslavljević smatra da su u starijoj fazi bakarnog doba oruđa i oružja od bakra najvjerovatnije uvezena morskim putem iz razvijenijih zemalja u tom pogledu na Jugoistoku, a tek kasnije da dolazi do samostalne proizvodnje u unutrašnjosti (GZM (N. S.) 1953, str. 269). I. Marović također misli da je Dalmacija mogla dobivati bakar i morskim putem (Vjesnik Dalm. LV, str. 138). J. Driehaus navodi kao centre izrade bakarnog oruđa i oružja sjevernu Ugarsku i Erdelj (I. c., S. 3). Čini mi se vjerovatnim da su ti posljednji centri bili zaista važni i za sjeverozapadni Balkan. To najbolje ilustruju putevi dolinom Bosne i Vrbasa, koji su tako evidentni u našem slučaju.

⁵⁸⁴) Svakako je vrlo zanimljivo da se glavna nalazišta bakarnog oruđa i oružja u Bosni ne podudaraju sa nalazištima bakarne rudače. Nalazišta rudače su koncentrisana više na jugu Bosne (vidi M. Maczek, E. Preuschen und R. Pittioni, Beiträge zum Problem des Ursprunges der Kupfererzverwertung in der Alten Welt, Archaeologia Austriaca, Heft 12, Wien 1953, S. 71), gdje ima veoma malo nalaza samih oruđa i oružja. Ovo svakako znači da se ova rudišta nisu koristila barem u razvijenom bakarnom dobu.

ili ostaviti. Osim toga, od oštećenog bakarnog oruđa moglo se napraviti novo oruđe i zato se svaki komad brižljivo čuvao. To je bez sumnje osnovni uzrok što se u naseljima ne mogu naći ovakva oruđa. Njihovi pojedinačni nalazi na drugim mjestima će po svojoj prilici predstavljati izgubljene komade.

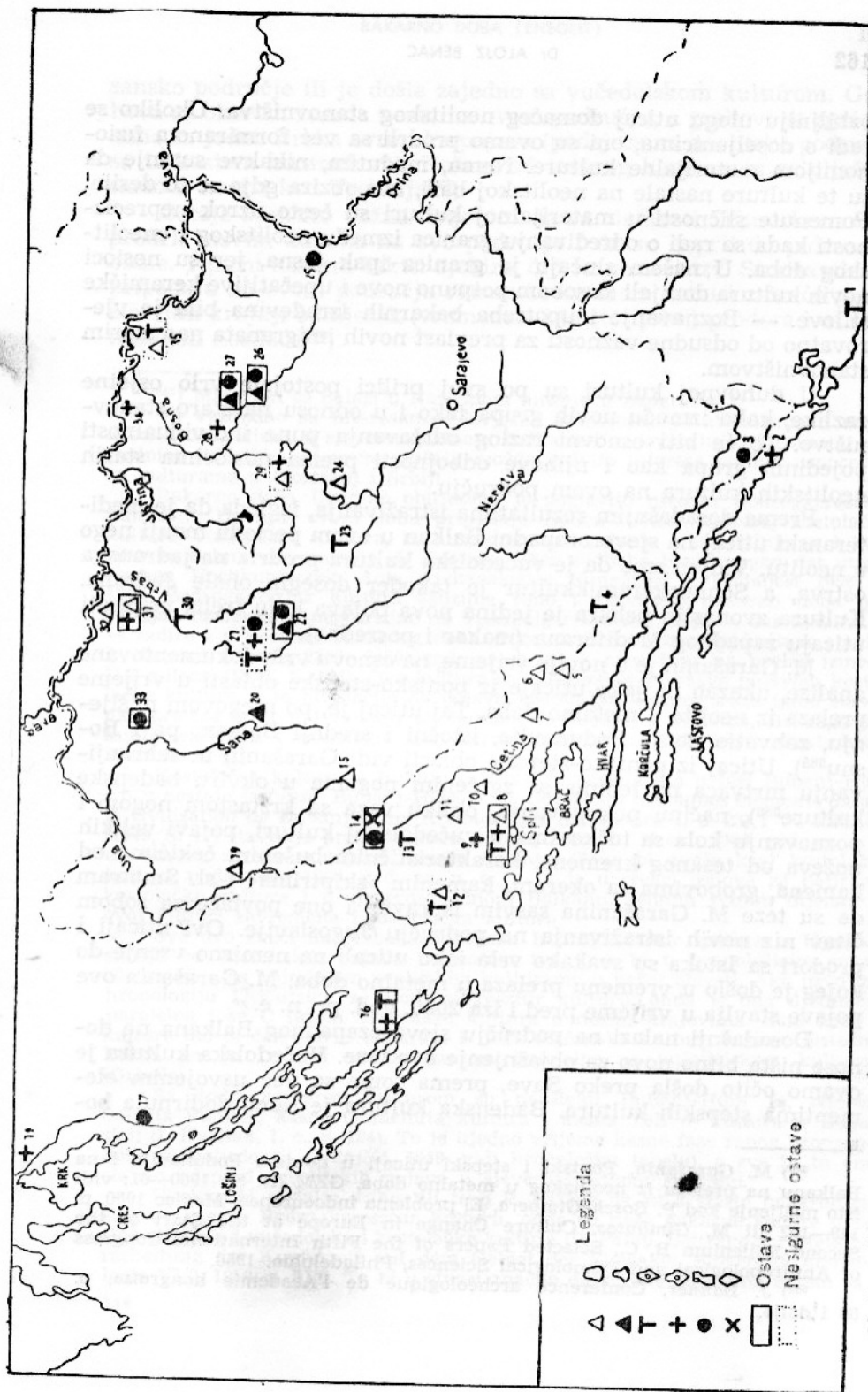
h) Zaključna razmatranja

Ako pogledamo u cjelini situaciju bakarnog doba u sjeverozapadnom Balkanu, vidimo da se ovaj period znatno razlikuje od onog prethodnog. Događale su se krupne promjene koje su sasvim izmijenile etničku i kulturnu sliku u ovom dijelu Evrope.

Po onome što se dešavalo sasvim je evidentno da se radi o jednom vrlo turbulentnom vremenu. U ovo područje su ušli nosioci badenske, vučedolske i kostolačke kulture, osjeća se uticaj kulture zvonastih pehara (a vjerovatan je i prodor njenih nosilaca) pa kulture sa vrpčastom keramikom. Ovako nemirno doba se očituje i u ostavama bakarnog oruđa i oružja, kao i u brzom smjenjivanju kultura na pojedinim lokalitetima (npr. Debelo brdo, gdje imamo elemente badenske i vučedolske kulture, Streitaxtkulture, neke postneolitske elemente itd.). Po nalazištima pojedinih kulturnih grupa se sasvim lijepo prate i pravci kretanja njihovih nosilaca, odnosno njihovih uticaja. Na nekim tačkama je dolazilo i do manjih ili većih dodira, ali se tu radi pretežno o graničnim pojasevima ovih kultura, gdje je moralo da dođe do međusobnih uticaja. Inače vidimo da se vučedolska kultura raširila u zapadnoj i južnom dijelu centralne Bosne, na obalskom području i djelimično u dolini Neretve, kostolačka kultura je zahvatila pretežno donji tok rijeke Bosne, a kultura zvonastih pehara srednje jadransko područje, sa slabijim uticajem do zapadne Bosne. To su samo najvažnije nove grupe.

U vrijeme ovih pokreta i uticaja došlo je bez sumnje do vrlo različitih odnosa između doseljenika i starog neolitskog stanovništva na našem području. Sasvim je sigurno da su ovi novi doseljenici bili superiornije društvene grupacije, jer stare kulture nisu preživjele u ozbiljnijem obliku to nemirno vrijeme, ako izuzmemo područje sjeveroistočne Bosne (i djelimično područje butmirske kulture). Jedino je vinčanska kultura nastavila svoju neolitsku tradiciju i u bakarno doba. Kod njenog preživljavanja podjednaku ulogu su igrali vitalnost nosilaca ove grupe i pogodan geografski položaj. Naselja su im bila udaljena od glavnih riječnih saobraćajnica, a najistaknutija je osim toga opkoljavalo barovito zemljište; bila su tako i relativno nepristupačna za nove doseljenike.

Već sam spomenuo da se u ovom dijelu Balkana ne može govoriti o nekom čistom bakarnom dobu. U oblasti materijalne kulture su ostale evidentne veze sa neolitskim dobom. Jako mnogo se upotrebljavaju kremenita sitna oruđa, pa i krupnija polirana oruđa, izgradnja kuća je tekla po starim principima, zemljoradnja i stočarstvo su osnovna zanimanja itd. Ne bih smio reći da je kod toga igrao neku

Sl. 9. — Karta rasprostriranja nalaza bakarnog oruđa u sjeverozapadnom Balkanu. Vidi: Pregled nalazišta na str. 170. (Kartografska obrada: Đ. Basler)

ozbiljniju ulogu uticaj domaćeg neolitskog stanovništva. Ukoliko se radi o doseljenicima, oni su ovamo prodrli sa već formiranom fizionomijom materijalne kulture. Nema, međutim, nikakve sumnje da su te kulture nastale na neolitskoj bazi, bez obzira gdje se to desilo. Pomenute sličnosti u materijalnoj kulturi su često uzrok nepreciznosti kada se radi o određivanju granica između neolitskog i eneolitskog doba. U našem slučaju je granica ipak jasna, jer su nosioci novih kultura donijeli sa sobom potpuno nove i upečatljive keramičke stilove. — Poznavanje i upotreba bakarnih izrađevina bila je vjerovatno od odsudne važnosti za prevlast novih imigranata nad starim stanovništvom.

U duhovnoj kulturi su po svoj prilici postojale vrlo osjetne razlike, kako između novih grupa tako i u odnosu na staro stanovništvo. To će biti osnovni razlog održavanja pune individualnosti pojedinih grupa kao i njihove odbojnosti prema nosiocima starih neolitskih kultura na ovom području.

Prema dosadašnjim rezultatima istraživanja, izgleda da je mediteranski uticaj na sjeverozapadni Balkan u ovom periodu manji nego u neolitu. Vidjeli smo da je vučedolska kultura prodrila na jadranska ostrva, a Schnurkeramik kultura je također dosegla obale Jadrana. Kultura zvonastih pehara je jedina nova pojava koju treba pripisati uticaju zapadnog Mediterana (makar i posredno).

M. Garašanin je u novije vrijeme, na osnovu vrlo dokumentovane analize, ukazao na jake uticaje iz pontsko-stepske oblasti u vrijeme prelaza iz neolita u metalno doba. Taj uticaj je, po njegovom mišljenju, zahvatio donje Podunavlje, istočni i srednji Balkan, pa i Bosnu⁵⁸⁵). Uticaj iz pontsko-stepske oblasti vidi Garašanin u: sahranjivanju mrtvaca na leđima sa zgrčenim nogama u okviru badenske kulture⁵⁸⁶), načinu pokopavanja, obliku vaza sa krstastom nogom i poznavanju kola sa točkovima u vučedolskoj kulturi, pojavi velikih noževa od tesanog kremenja, karakterističnim bušenim čekićima od kamena, grobovima sa okerom, kamenim »skiptrima« i sl. Smatram da su teze M. Garašanina sasvim ispravne i one povlače za sobom čitav niz novih istraživanja na području Jugoslavije. Ovi uticaji i prodori sa Istoka su svakako vrlo iako uticali na nemirno vrenje do kojeg je došlo u vremenu prelaza u metalno doba. M. Garašanin ove pojave stavlja u vrijeme pred i iza 2000. god. pr. n. e.

Dosadašnji nalazi na području sjeverozapadnog Balkana ne donose ništa bitno novo za objašnjenje ove teze. Vučedolska kultura je ovamo očito došla preko Save, prema tome sa već usvojenim elementima stepskih kultura. Badenska kultura je samo dodirnula bo-

⁵⁸⁵) M. Garašanin, Pontski i stepski uticaji u donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba, GZM (N. S.) 1960—61; vidi isto mišljenje kod P. Bosch-Gimpera, El problema indoeuropeo, Mexico 1960, p. 149—152 ili M. Gimbutas, Culture Change in Europe at the Start of the Second Millenium B. C., Selected Papers of the Fifth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Philadelphia, 1956.

⁵⁸⁶) J. Banner, Conférence archéologique de l'Académie hongroise, p. 88 i dalje.

sansko područje ili je došla zajedno sa vučedolskom kulturom. Grobova sa okerom zasada nema na ovom području, a grobovi sa zgrčenima su jedna široka evropska pojava (podsjeća na neolitsko područje sa trakastom keramikom). Noževi od tesanog kamena su zabilježeni samo u Lastvi kod Trebinja⁵⁸⁷).

Ostaje svakako važna činjenica da su elementi Schnurkeramike prodrli sasvim duboko na ovo područje i da su doprili do jadranske obale. Tipični kameni čekići-sjekire, čiji su nosioci tzv. Streitaxtleute pripadaju na ovom području ranom bronzanom dobu i zato će predstavljati krajnji odbijesak (vremenski i teritorijalni) prodora i uticaja njihovih nosilaca⁵⁸⁸).

⁵⁸⁷) Materijal se nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu.

⁵⁸⁸) Vanredno su interesantne izvjesne hronološke paralele između naših eneolitskih kultura u sjeverozapadnom Balkanu i odgovarajućih kultura u susjednim oblastima. U ovom slučaju možda najviše interesa izaziva usporedba sa kulturama u Ugarskoj i Srbiji.

Bakarno doba Ugarske obilježeno je poglavito njenom Bodrogkeresztur kulturom. Uz nju, ovom dobu pripadaju Baden-Peceler kultura, kostolačka kultura, vučedolska kultura, kultura zvonastih pehara, a pojavljuje se i kultura sa Schnur-keramikom (I. Kutzian, Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkupferzeit, Acta Archaeologica Hungarica 9, Budapest 1958, S. 173). Bodrogkeresztur kultura zauzima rano i razvijeno bakarno doba ove zemlje i naslanja se neposredno na Tiszapolgar kulturu, koja — bar djelimično — zadire i u početak bakarnog doba. Početak Bodrogkeresztur kulture stavlja I. Kutzian između 2300—2150. god. pr. n. e., a njen kraj na prelaz između II/I milenij (Ibid., S. 184). Ova kultura se u Ugarskoj završava pojavom kostolačke kulture, a to bi značilo da pojavu kostolačke kulture treba tamo staviti oko prelaza iz II u I milenij (J. Banner, I. Bognar, I. Kutzian, Beiträge zur kupferzeitlichen Chronologie des Karpathenbeckens, Antoniewicz-Festschrift, Warschau).

Kostolačka kultura u Bubnju u Srbiji je zastupljena u fazi Bubanj-Hum I b, a nestaje sa fazom Bubanj-Hum II. D. Garašanin (Quelques éléments datant la civilisation de Bubanj-Hum, Archaeologia iugoslavica I, p. 23) i Vl. Milojević (1949, S. 47) stavljaju prelaz između Bubanj-Hum I i II oko 1900. god. pr. n. e. na osnovu nalaza minojske robe u Bubnju. Tako bi ovdje kraj kostolačke kulture padao oko 1900. god. pr. n. e., a to je u stvari osnova za datiranje kostolačke kulture i u sjeverozapadnom Balkanu. Jednim svojim dijelom je ovoj kulturi savremena i kostolačka kultura.

Sve ovo znači da je bakarnodopska Bodrogkeresztur kultura u Ugarskoj starija od eneolitskih pojava na našem tlu. Ona bi u hronološkom smislu išla zajedno sa najmlađim neolitskim kulturama u našoj oblasti. Ako usvojimo hronologiju I. Kutzian za Bodrogkeresztur kulturu, onda je ona djelimično paralelna i sa C fazom vinčanske kulture u našim krajevima. Sam kraj te kulture bio bi čak stariji od kraja D faze vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni, jer je D faza svojim krajem paralelna sa vučedolskom kulturom (Grbača).

Sa Bodrogkeresztur kulturom su paralelni Bubanj-Hum Ia, odnosno Salcuta kultura, kasna Gumelnita kultura i kasna Tell — kultura u Bugarskoj (I. Kutzian, l. c., S. 184). To je ujedno vrijeme kasne faze ranog bronzanog doba u Makedoniji (Milojević, 1949, vidi hronološku tabelu), a sve bi to onda stajalo i ispred eneolitskih pojava u sjeverozapadnom Balkanu.

Ukoliko bi nadalje prihvatili tezu P. Pataya da su krstaste bakarne sjekire vezane za Bodrogkeresztur kulturu, onda su naše bakarne sjekire ovoga tipa starije od vučedolske i kostolačke kulture (P. Patay, Beiträge zur Metallverarbeitung der Kupferzeit auf dem Gebiet der Slowakei, Slovenská archaeologia VI/2, 1958, p. 310). To bi u stvari značilo da su one paralelne barem sa D

Logično je da se na ovom mjestu postavi i pitanje, kakvu vezu imaju nabrojane pojave iz bakarnog doba u tzv. indoeuropeizaciji ovog područja⁵⁸⁹). Svakako je vanredno značajno da na ovom području postepeno nestaje stari, neolitski supstrat (izuzev vinčanske grupe!) i da se etnička struktura stanovništva (ukoliko je neizgodno govoriti o etničkoj strukturi, onda se može govoriti o kulturnoj strukturi!) potpuno izmijenila. Ovo ne daje velike mogućnosti da se na ovom terenu balkansko-anadolski kompleks mlađeg neolita uzme kao neka osnova za etnogenezu ilirskog etničkog stabla. To ujedno znači da se na ovom području ne radi o kontinuitetu kultura mlađeg neolita u metalnom dobu, pa se prema tome ne može ni raditi o njihovom indoeuropskom karakteru. Nosioci ovih neolitskih kultura su paleomediteranskog ili paleokontinentalnog karaktera, pa po svemu izgleda da se ipak radi o jednom predindoeuropskom stratumu.

Ako tražimo indoeuropeizaciju sjeverozapadnog Balkana, onda njen početak ide zajedno sa promjenama koje su ovdje nastale u vrijeme prelaza u metalno doba. Ona će u cjelini odgovarati drugoj varijanti M. Garašanina kod rješavanja indoeuropskog pitanja na bazi arheološke dokumentacije⁵⁹⁰).

U vezi s tim ponovno je potvrđeno mišljenje da se ovo pitanje ne može nikako riješiti jednostrano, odnosno na osnovu samo jedne vrste izvorne građe. Osnovne postneolitske komponente u sjeverozapadnom Balkanu su vučedolska kultura, kostolačka kultura i kultura zvonastih pehara. Prva od njih je vjerovatno stajala pod uticajem iz pontsko-stepske oblasti, druga je izrazito kontinentalnog

fazom vinčanske kulture. Iz toga dalje slijedi da su samo mladi tipovi bakarnih sjekira u sjeverozapadnom Balkanu (lepezaste sjekire i one sa jednim sječivom i cilindričnim vratom za nasadivanje) paralelne sa vučedolskom i kostolačkom kulturom. Tome se, doduše, suprotstavlja nađena bakarna sjekira u samom Vučedolu, jer je ona starijeg tipa i paralelna je sa krstastim sjekirama. Možemo jedino pretpostaviti da je ona u Vučedolu neka retardaciona pojava. Ovo tim više što je na Debelom brdu nađen kalup bakarne sjekire sa jednom oštricom i cilindričnim vratom (F. Fiala, GZM 1894, str. 118, sl. 12), koja bi mogla pripadati nosiocima vučedolske kulture.

Treba najzad spomenuti da je Vl. Miložić pojavu Schnur keramike u Grčkoj stavio na kraj ranoheladske — FH III faze, a to znači u vrijeme oko 2000. god. pr. n. e. (Vl. Miložić, Zur Frage der Schnurkeramik in Griechenland, Germania 33, 1955, Heft 3, S. 154). Čini mi se da je ta pojava u Bosni nešto kasnija i da su njeni nosioci zašli vjerovatno u vremenu oko 1900. god. pr. n. e. Vezujem to za drugu veliku migraciju u ovom vremenu, koja se desila baš oko 1900. god. pr. n. e. (Vidi I. Kutzian, l. c., S. 189).

Ovo je, naravno, samo nekoliko napomena uz problem komparativne hronologije navedenih oblasti. Konačna tabela će biti ustanovljena (vjerujem dosta brzo) kada se definitivno razjasne odnosi Juge i Podunavlja u bakarnom, odnosno ranom bronzanom dobu.

⁵⁸⁹) O tom pitanju vidi kod: F. Schachermeyr, Prähistorischen Kulturen Griechenlands, 1954; Isti, Die ältesten Kulturen Griechenlands, 1955; H. Hencken, Indoeuropean Languages and Archaeology, 1955; P. Laviosa Zambotti, Le più antiche culture europee, 1942; Ista, Ursprung und Ausbreitung der Kultur, 1950; G. Childe, L'aube de la civilisation européenne, 1949; M. Budimir, Grci i Pelasti, 1950; M. Garašinin, Ka jezičkoj pripadnosti neolitskog prastanovništva Balkana, GZM (N. S.) 1957; Garašinin, 1958.

⁵⁹⁰) Garašinin, 1958, S. 106.

porijekla, a treća je ovamo došla iz zapadnomediterranske oblasti. Ovo znači sastajanje vrlo različitih komponenata, od kojih je kostolaska komponenta vrlo starog kontinentalnog porijekla, a kultura zvonastih pehara je nastala na tlu paleomediterranskih kultura. Naravno, veliko je pitanje kakvi su konačni dodiri i kakva su se miješanja odigrala među ovim komponentama. Ako ovome dodamo još domaći neolitski supstrat (koji nije mogao bez traga nestati) i sve one manje komponente, onda je očito da se na ovom tlu odigralo veliko miješanje. Prema tome je iluzorno i pomišljati na neku jednostavnu i generalnu etno-kulturnu smjenu.

Razjašnjavanje etno-kulturnih pitanja na prelazu u metalno doba je od prvostepene važnosti i za rješavanje etnogeneze Ilira u ovim krajevima. Postavlja se pitanje da li Iliri na ovom području pripadaju predgrčkom indoeuropskom stablu, koga stavljaju u III milenij pr. n. e.⁵⁹¹). Da bismo mogli dati barem neki prethodni sud o tom pitanju, moramo se dodirnuti i ranog bronzanog doba ove oblasti.

Nemam namjeru da na ovom mjestu obuhvatam rano bronzano doba sjeverozapadnog Balkana na način kako je to učinjeno sa kamenim i bakarnim dobom. To nije cilj ovog rada. Hoću samo da napomenem nekoliko bitnih činjenica, koje su potrebne za posmatranje iznesenog problema.

Za naše područje su u ovom momentu važna dva kompleksa koja najbolje karakterišu rano bronzano doba: a) dalji život vučedolske kulture i b) novi kulturni kompleks u istočnoj Bosni.

a) Kontinuitet života vučedolske kulture iz bakarnog u bronzano doba se najevidentnije očituje na *Gradini Zecovi* i nekropoli na *Cetini*.

Ranom bronzanom dobu na Zecovima pripada tamošnji IV stratum. U ovom stratumu nestaje potpuno ornamentika vučedolske keramike, no zato ostaju i dalje najtipičniji njeni oblici. Tako ostaju: pehari sa jednom drškom, konične zdjele sa zaravnjenim obodom, bikonične zdjele, tunelaste drške i trakaste drške sa proširenim gornjim dijelom. Uz ovo dolaze i neke nove forme, kao što su zdjele sa turbanskim obodom i sudovi sa izvraćenim obodom⁵⁹²). Klasična vučedolska keramika se potpuno degenerisala pa su ostali samo osnovni keramički oblici. Uz to su se javile nove keramičke forme, koje će ući u protoilirsku i ilirsku keramografiju kao temeljni oblici.

Nekropola na Cetini ne pokazuje ovakvu degeneraciju stila, ali je sigurno da je ova nekropola najvećim dijelom nastala baš u ranom bronzanom dobu. Vaze pribojskog tipa su sada ostale bez drški, a na zaravnjenim obodima koničnih zdjela dominiraju udubljeni i urezani ornament⁵⁹³).

⁵⁹¹) M. Budimir, 1. c., str. 14 i dalje.

⁵⁹²) Benac, 1959, str. 40.

⁵⁹³) Podatke mi ljubazno pružio g. I. Marović iz Splita.

Sasvim je sigurno da je vučedolska kultura na ovom području nastavila svoj dalji život, bez obzira što je dolazilo do postupene degeneracije ranijeg stila. To u stvari znači da na najvećem dijelu sjeverozapadnog Balkana nije došlo do nekih bitnih kulturnih i etničkih promjena. Tu je tekao relativno miran dalji razvoj, koji se ne može ni usporediti sa burnim događajima na prelazu u metalno doba.

b) Nešto je drugačija slika u istočnoj Bosni. Prije svega sada se prvi put javljaju kameni grobni tumuli na području *glasinačke kulture*. Mora se priznati da su u dosada otkopanim tumulima ovog područja najrjeđi nalazi iz ranog bronzanog doba, no oni su bez sumnje tu. Među grobnim priložima (radi se o skeletnim grobovima) ističu se kratki bronzani bodeži i kamene sjekire-čikići. Veoma je značajan grob 2 iz tumulusa VI u Kovačevu dolu, gdje je bronzani bodež nađen zajedno sa kamenom sjekirom-čekićem⁵⁹⁴). Ovo je najbolji dokaz o njihovoj savremenosti. U tim najstarijim gromilama nađeno je i nešto keramičkih fragmenata, pa se po njima može zaključiti da se ova keramička roba dobrim dijelom paraleliše sa keramičkim nalazima iz I stratuma u Gornjoj Tuzli.

S obzirom na nalaze kamenih sjekira-čekića na *Debelom brdu* i na neke keramičke nalaze⁵⁹⁵), sigurno je da i ovaj lokalitet ulazi u sklop ranog bronzanog doba istočne Bosne.

Ovamo konačno spada i I stratum *Gornje Tuzle*. U ovom stratumu se sasvim sporadično — gotovo izuzetno — javljaju fragmenti kostolačke i vučedolske keramike⁵⁹⁶). Kao da se radi o neznatnom zapljuskivanju ovih kultura na to područje. Stratum I Gornje Tuzle definitivno je dobio svoju kulturnu fizionomiju u ranom bronzanom dobu. Sada dominiraju poluloptaste i trbušaste posude sa dvije drške pri vrhu i blagom profilacijom, pa oštrije profilisane zdjele sa zaravnjenim ili jače izvrtačenim obodom (koji prelazi gotovo u ravan položaj). Ovamo spadaju i amforice sa dvije veće drške koje ne prelaze obod i čitav niz međuoblika⁵⁹⁷). Najčešće se upotrebljavaju trakaste drške, od kojih se mnoge približavaju tzv. X formama. Ove drške obično spajaju obod i rame vaze, a pri tome često dobivaju koljenast oblik. Iza toga dolaze tunelaste drške i plastične, rebraste zamjene drški⁵⁹⁸).

B. Čović je u analizi ove keramike ukazao na ozbiljne paralele sa Bubanj-Hum II—III fazom, ali je isto tako izveo i dobru paralelu sa starijom Toszeg kulturom (Nagyrev, A₁—A₂). Kod ove komparacije posebno dolazi u obzir grublja i neornamentisana keramika (vaze sa oštrijom profilacijom i izvrtačenim obodom, posude sa zaobljenim trbuhom i sl.), te oblici trakastih drški. Kratke kamene sjekire-

⁵⁹⁴) Benac i Čović, Glasinac 1, T. III, 1—2.

⁵⁹⁵) F. Fiala, Preistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva, GZM 1890, str. 216, sl. 10; Isti, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva, GZM 1894, T. VI, 11.

⁵⁹⁶) Čović, 1960—61, T. XV, 7, 11, 13.

⁵⁹⁷) Ibid., sl. 17, 18.

⁵⁹⁸) Ibid., T. XIV.

čekići i kremene strelice bez trna su dalja veza Gornje Tuzle sa Toszegom⁵⁹⁹). Ovakve strelice su u isto vrijeme veza sa Glasincem i Debelim brdom.

Očito je da se u istočnoj Bosni (a djelimično i u južnom dijelu centralne Bosne!) radi o jednoj novoj kulturnoj manifestaciji. Ona je jednim teritorijalnim dijelom obilježena i Hügelgräberima, što je veoma važno za razmatranje daljeg kontinuiteta ove manifestacije. Kultura starijeg bronzanog doba na teritoriji istočne Bosne je dobrim dijelom vezana za odgovarajuće pojave u zapadnoj Srbiji i Moravskoj dolini. Pored veza sa Bujanj-Hum II-III, očita je i uska veza sa grupom Belotić-Bela Crkva u zapadnoj Srbiji. U okviru ove grupe se prvi put pojavljuju kameni tumuli, a u grobovima trougaoni bronzani bodeži i kameni čekići. M. Garašanin ovu grupu stavlja u period Reineckeovog A1 bronzanog doba i veže ju, s jedne strane, za Bujanj-Hum III, a s druge strane, za Perjamos grupu u Vojvodini⁶⁰⁰). Ako uzmemo da se I stratum Gornje Tuzle veže, s jedne strane, za Bujanj-Hum II-III, a s druge strane, za stariju Toszeg kulturu i to povežemo sa situacijom u zapadnoj Srbiji, vidimo da se radi o jednoj jako rasprostranjenoj kulturnoj manifestaciji. Ona je sa istoka i sjevera prodrila u istočnu Bosnu i tu postala baza za razvoj kultura u srednjem i kasnom bronzanom dobu.

Tipični oblici profiliranih sjekira-čekića od kamena na Glasincu, kao i izvjesni drugi kulturni elementi bi ukazivali na jedan zakašnjeli uticaj iz istočnih stepskih oblasti. Na postojanje ovih uticaja na starije bronzano doba u zapadnoj Srbiji je već ukazao M. Garašanin⁶⁰¹).

Iznesene činjenice o ranom bronzanom dobu indiciraju nekoliko važnih zaključaka u vezi sa razmatranjem etnogeneze Ilira:

1) Na području sjeverozapadnog Balkana se ne može tačno fiksirati granica između eneolitskog i ranog bronzanog doba. To posebno važi za ona područja koja su bila nastanjena nosiocima vučedolske kulture, dok analiza I stratuma u Gornjoj Tuzli pruža otprilike istu sliku. Ovo opet znači da na prelazu iz eneolita (odnosno bakarnog doba) i ranog bronzanog doba nije bilo onakvih radikalnih promjena kakve su se desile na prelazu iz neolita u bakarno doba.

2) U istočnoj Bosni se u rano bronzano doba osjeća jak kulturni dodir sa zapadnom Srbijom i Podunavljem, što će u isto vrijeme predstavljati i jedan zakašnjeli uticaj stepskih kultura sa Istoka.

3) Običaj sahranjivanja pod tumulima počinje u istočnoj Bosni u ranom bronzanom dobu. Taj običaj se zadržao u punom kontinuitetu za sve vrijeme protoilirске, prailirске i razvijene ilirске faze u istočnoj Bosni.

4) U okviru ranog bronzanog doba u Gradini Zecovi se javljaju neki od temeljnih keramičkih oblika razvijene ilirске civilizacije

⁵⁹⁹) Ibid., vidi analizu I stratuma.

⁶⁰⁰) Garašanin, 1958, p. 91—93.

⁶⁰¹) Ibid., p. 94.

(koja je poznata sa mnogobrojnih ilirskih gradina). Pošto je ovaj period na Zecovima usko povezan sa vučedolskom kulturom, neosporno je utvrđen kontinuitet vučedolska-ilirska kultura.

Na osnovu iznesenih zaključaka izlazi činjenica da neki bazični kulturni elementi u stvaranju ilirskog etničkog stabla potiču još iz eneolitskog, odnosno bakarnog doba ove oblasti, a drugi pripadaju starijem bronzanom dobu. Međusobni dodiri u bakarnom i ranom bronzanom dobu negiraju svako pravolinijsko rješavanje ovog problema.

Iz ove činjenice slijedi i druga važna konstatacija: pri stvaranju ilirskog etničkog stabla treba vrlo ozbiljno računati na autohtone kulturne elemente. Nosioi tih kulturnih elemenata su živjeli na području sjeverozapadnog Balkana i sigurno predstavljali najvažniju bazu kod etnogeneze balkanskih Ilira. Samim tim možemo — iako još u nedovoljno čvrstoj formi — reći da ilirsko etničko stablo vuče svoj korijen iz onih društvenih grupacija koje su na prelazu iz neolitskog u metalno doba vršile manje i veće pokrete i zauzele gotovo cjelokupno područje na kojem su ranije živjeli neolitski prastanovnici ovog dijela Balkana. Samo onoliko koliko su novi doseljenici inkorporirali staro neolitsko stanovništvo možemo, eventualno, računati na uticaj tog starijeg stanovništva pri formiranju indoevropskih Ilira sjeverozapadnog Balkana.

Spisak nalazišta

Nalazišta kamenog i bakarnog doba u sjeverozapadnom Balkanu

(Abecedni registar za karte rasprostiranja Sl. 1, 3, 7 i 9)

Alibegovići (Sl. 3, br. 8)	Grabovac (Sl. 9, br. 7)
Alihodže (Sl. 7, br. 11)	Grapčeva špilja (Sl. 3, br. 30; Sl. 7, br. 19)
Arnautovići (Sl. 3, br. 17)	Grbača (Sl. 3, br. 4)
Babina špilja (Sl. 3, br. 31)	Griča (Sl. 9, br. 22)
Biskupija (Sl. 3, br. 36)	Homolje (Sl. 7, br. 12)
Bočac (Sl. 9, br. 21)	Hrustovača (Sl. 7, br. 9)
Bosanski Svilaj (Sl. 9, br. 34)	Jakasova špilja (Sl. 3, br. 27)
Butmir (Sl. 3, br. 19)	Jamina sredi (Sl. 1, br. 11; Sl. 3, br. 39; Sl. 7, br. 25)
Cetina (Sl. 7, br. 24)	Kakanj (Sl. 3, br. 15)
Crkvina (Sl. 1, br. 7)	Kalošević (Sl. 3, br. 9)
Crvena stijena (Sl. 1, br. 10; Sl. 3, br. 24)	Kamen (Sl. 1, br. 6)
Dabar pećina (Sl. 7, br. 8)	Kapova jama (Sl. 9, br. 3)
Danilo (Sl. 3, br. 35)	Karavida (Sl. 9, br. 31)
Debelo brdo (Sl. 7, br. 15)	Kiseljak (Sl. 3, br. 18)
Donja dolina (Sl. 9, br. 32)	Kosovača (Sl. 9, br. 25)
Donja Mahala (Sl. 3, br. 2; Sl. 7, br. 3)	Kotorac (Sl. 7, br. 16)
Donja Tuzla (Sl. 3, br. 7)	Kozarac (Sl. 9, br. 33)
Donji Klakar (Sl. 3, br. 1)	Krmpote (Sl. 9, br. 18)
Dugo polje (Sl. 9, br. 10)	Kulaši (Sl. 1, br. 4)
Dvorovi (Sl. 7, br. 1)	Kušum (Sl. 1, br. 8)
Džakule (Sl. 9, br. 28)	Laktaši (Sl. 9, br. 30)
Fortica (Sl. 7, br. 14)	Lisičići (Sl. 3, br. 22)
Gambera (Sl. 3, br. 25)	Lohinja (Sl. 9, br. 26)
Glavska (Sl. 9, br. 2)	Londža (Sl. 1, br. 5)
Gorica (Sl. 9, br. 4)	Lug (Sl. 3, br. 21)
Gornja Tuzla (Sl. 3, br. 6; Sl. 7, br. 2)	Lukovo (Sl. 9, br. 17)

- Lupljanica (Sl. 1, br. 3)
 Markova špilja (Sl. 3, br. 32)
 Matić (Sl. 3, br. 3)
 Mujevine (Sl. 3, br. 14)
 Muć (Sl. 9, br. 11)
 Nebo (Sl. 3, br. 13)
 Nemila (Sl. 9, br. 24)
 Nevest (Sl. 9, br. 12)
 Novi Šeher (Sl. 3, br. 10)
 Obre (Sl. 3, br. 16)
 Orašje (Sl. 9, br. 35)
 Pivnica (Sl. 7, br. 4)
 Podnovlje (Sl. 1, br. 2)
 Pokrivenik (Sl. 3, br. 29)
 Popov do (Sl. 3, br. 20)
 Potočani (Sl. 1, br. 1)
 Rača (Sl. 3, br. 26)
 Rotna gomila (Sl. 7, br. 21)
 Rumin-Bitelić (Sl. 7, br. 20)
 Samograd (Sl. 3, br. 34; Sl. 7, br. 22)
 Slivno (Sl. 9, br. 5)
 Smilčić (Sl. 3, br. 37)
 Solin (Sl. 9, br. 9)
 Spič Sl. (9, br. 1)
 Split (Sl. 9, br. 8)
 Stabanj kod Biograda (Sl. 9, br. 16)
 Svodna (Sl. 7, br. 5)
 Šibenica (Sl. 3, br. 33)
 Šije (Sl. 3, br. 11)
 Tešanj (Sl. 9, br. 29)
 Tiškovac (Sl. 9, br. 19)
 Topića glavica (Sl. 7, br. 6)
 Toplica (Sl. 7, br. 13)
 Topolje (Sl. 9, br. 14)
 Trađan (Sl. 7, br. 23)
 Travnik (Sl. 9, br. 23)
 Turbe (Sl. 3, br. 12; Sl. 7, br. 10)
 Varoš (Sl. 3, br. 5)
 Varvara (Sl. 1, br. 9)
 Vela špilja, Korčula (Sl. 3, br. 28; Sl. 7, br. 18)
 Vela špilja, Lošinj (Sl. 3, br. 38)
 Vinjani (Sl. 9, br. 6)
 Vranovići (Sl. 9, br. 27)
 Vrlika (Sl. 9, br. 13)
 Vrška Peć (Sl. 3, br. 40)
 Zecovi (Sl. 7, br. 7)
 Zelena pećina (Sl. 3, br. 23; Sl. 7, br. 17)
 Zgon (Sl. 9, br. 20)
 Zdralovac (Sl. 9, br. 15)

Nalazišta kamenog i bakarnog doba u sjeverozapadnom Balkanu

(Prema brojevima na kartama rasprostriranja — Sl. 1, 3, 7 i 9)

Spisak nalazišta za kartu rasprostriranja — Sl. 1, str. 19

Paleolitska i mezolitska nalazišta

1. Potočani	7. Crkvina
2. Podnovlje	8. Kušum
3. Lupljanica	9. Varvara
4. Kulaši	10. Crvena stijena
5. Londža	11. Jamina Sredi
6. Kamen	

Spisak nalazišta za kartu rasprostriranja — Sl. 3, str. 69

Neolitska nalazišta

1. Donji Klakar	6. Gornja Tuzla
2. Donja Mahala	7. Donja Tuzla
3. Matić	8. Alibegovići
4. Grbača	9. Kalošević
5. Varoš	10. Novi Šeher

11. Šije	26. Rača
12. Turbe	27. Jakasova špilja
13. Nebo	28. Vela špilja
14. Mujevine	29. Pokrivenik
15. Kakanj	30. Grapčeva špilja
16. Obre	31. Babina špilja
17. Arnautovići	32. Markova špilja
18. Kiseljak	33. Šibenica
19. Butmir	34. Samograd
20. Popov do	35. Danilo
21. Lug	36. Biskupija
22. Lisičići	37. Smilčić
23. Zelena pećina	38. Vela špilja
24. Crvena stijena	39. Jamina Sredi
25. Gambera	40. Vrška Peć

Spisak nalazišta za kartu rasprostiranja — Sl. 7, str. 145
Eneolitska nalazišta

1. Dvorovi	14. Fortica
2. Gornja Tuzla	15. Debelo brdo
3. Donja Mahala	16. Kotorac
4. Pivnica	17. Zelena pećina
5. Svodna	18. Vela špilja
6. Topića glavica	19. Grapčeva špilja
7. Zecovi	20. Rumin-Bitelić
8. Dabar pećina	21. Rotna gomila
9. Hrustovača	22. Samograd
10. Turbe	23. Tradan
11. Alihodže	24. Cetina
12. Homolje	25. Jamina Sredi
13. Toplica	

Spisak nalazišta i popis literature za kartu rasprostiranja — Sl. 9, str. 161
Nalazišta bakarnog oruđa i oružja

1. Spič (Vjesnik, Zagreb N. S. VI, 1902, 52)	7. Grabovac (Vjesnik Zagreb N. S. VI, 1902, 52)
2. Glavska (Apulum I, 1939—42)	8. Split (Vjesnik Dalm. LV, 1953, 125 i dalje)
3. Kapova jama (GZM N. S. IX, 1954, 168)	9. Solin (Vjesnik Dalm. LV, 1953, 131)
4. Gorica (GZM XIX, 1907, 204)	10. Dugo polje (Vjesnik Dalm. LV, 1953, 130)
5. Slivno (Vjesnik Dalm. LV, 1953, 130)	11. Muć (Vjesnik Dalm. LV, 1953, 132)
6. Vinjani (Vjesnik Zagreb N. S. VI, 1902, 52)	

12. Nevest (GZM N. S. VIII, 1953, 266)
13. Vrlika (Vjesnik Zagreb N. S. VI, 1902, 53)
14. Topolje (GZM N. S. VIII, 1953, 265)
15. Ždralovac (GZM N. S. XII, 1957, 246)
16. Stabanj kod Biograda (nepublikovano; po obavještenju Š. Batovića)
17. Lukovo (Vjesnik Zagreb N. S. VI, 1902, 57)
18. Krmpote (Jadranski Zbornik I, Rijeka 1956, 365)
19. Tiškovac (GZM N. S. XII, 1957, 246)
20. Zgon (GZM N. S. XII, 1957, 246)
21. Bočac (GZM XIX, 1907, 204)
22. Griča (GZM XVIII, 1906, 117 i dalje)
23. Travnik (GZM VIII, 1896, 346)
24. Nemila (GZM IX, 1897, 481)
25. Kosovača (GZM V, 1893, 152)
26. Lohinja (GZM XIX, 1907, 61)
27. Vranovići (GZM N. S. XII, 1957, 245)
28. Džakule (GZM N. S. XII, 1957, 245)
29. Tešanj (GZM IV, 1892, 80 i dalje)
30. Laktaši (GZM VI, 1894, 328)
31. Karavida (GZM XIX, 1907, 57 i dalje)
32. Donja Dolina (GZM N. S. XII, 1957, 246)
33. Kozarac (GZM XIX, 1907, 60)
34. Bosanski Svilaj (Vjesnik Zagreb N. S. VI, 1902, 55)
35. Orašje (Vjesnik Zagreb, N. S. VI, 1902, 47)

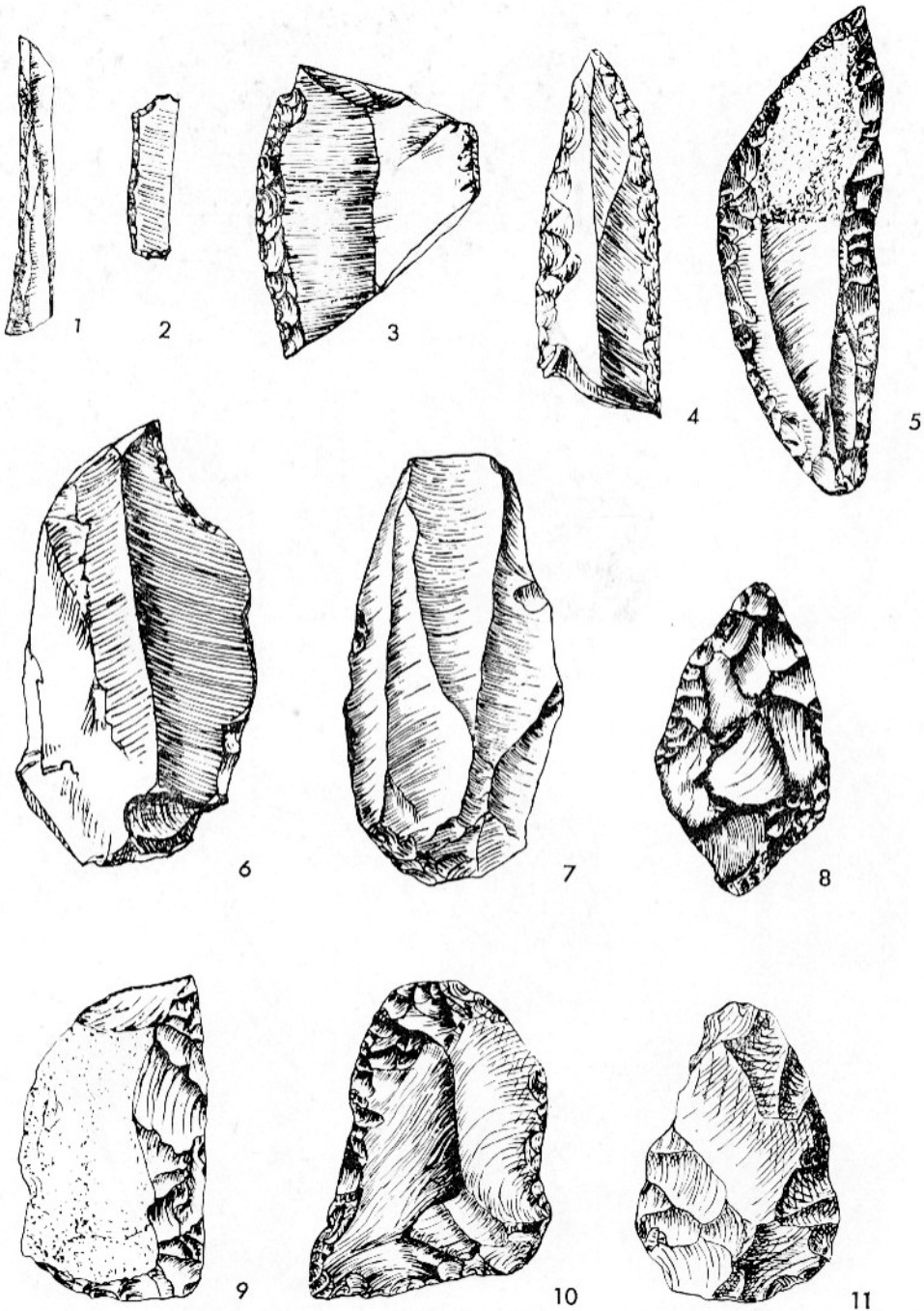
Brojevi 8, 14, 16, 22, 26, 27, 31 i 33 su depoi; postoji mogućnost da pripadaju depoima i brojevi 12, 21, 29 i 35.

LITERATURA I SKRAĆENICE

- Arandelović-Garašanin, 1954 — Draga Arandelović — Garašanin, Starčevačka kultura, Ljubljana 1954.
- Basler, 1957 Đuro Basler, Paleolitski nalaz na Crkvini u Makljenovcu, GZM, Arheologija, 1957.
- Benac, 1948 A. Benac, Završna istraživanja u pećini Hrustovači, GZM 1948.
- Benac, 1952 A. Benac, Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture, Ljubljana 1952.
- Benac, 1957. (Crvena stijena) . A. Benac, Crvena stijena — 1955 (I—IV stratum), GZM Arheologija, 1957.
- Benac, 1957. (Zelena pećina) . A. Benac, Zelena pećina, GZM Arheologija 1957.
- Benac, 1958. A. Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, Naučno društvo BiH, Djela X, Sarajevo 1958.
- Benac, 1959 A. Benac, Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, GZM Arheologija, 1959.
- Benac, 1960—61 A. Benac, Neolitski telovi u sjeveroistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita, GZM Arheologija, 1960—61.
- Benac i Brodar, 1958 A. Benac i M. Brodar, Crvena stijena — 1956, GZM Arheologija, 1958.
- Bernabò Brea, 1946 L. Bernabò-Brea, Gli scavi nella caverna delle Arene Candide, Bordighera 1946.
- Bernabò Brea, 1956 L. Bernabò-Brea, Gli scavi nella caverna delle Arene Candide, Bordighera 1956.
- Brodar, 1957 M. Brodar, Crvena stijena — 1955 (V stratum), GZM Arheologija, 1957.
- Čović, 1960—61 B. Čović, Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, GZM Arheologija, 1960—61.
- Fiala i Hoernes, 1898 F. Fiala — M. Hoernes, Die neolithische Station von Butmir, Theil II, Wien 1898.

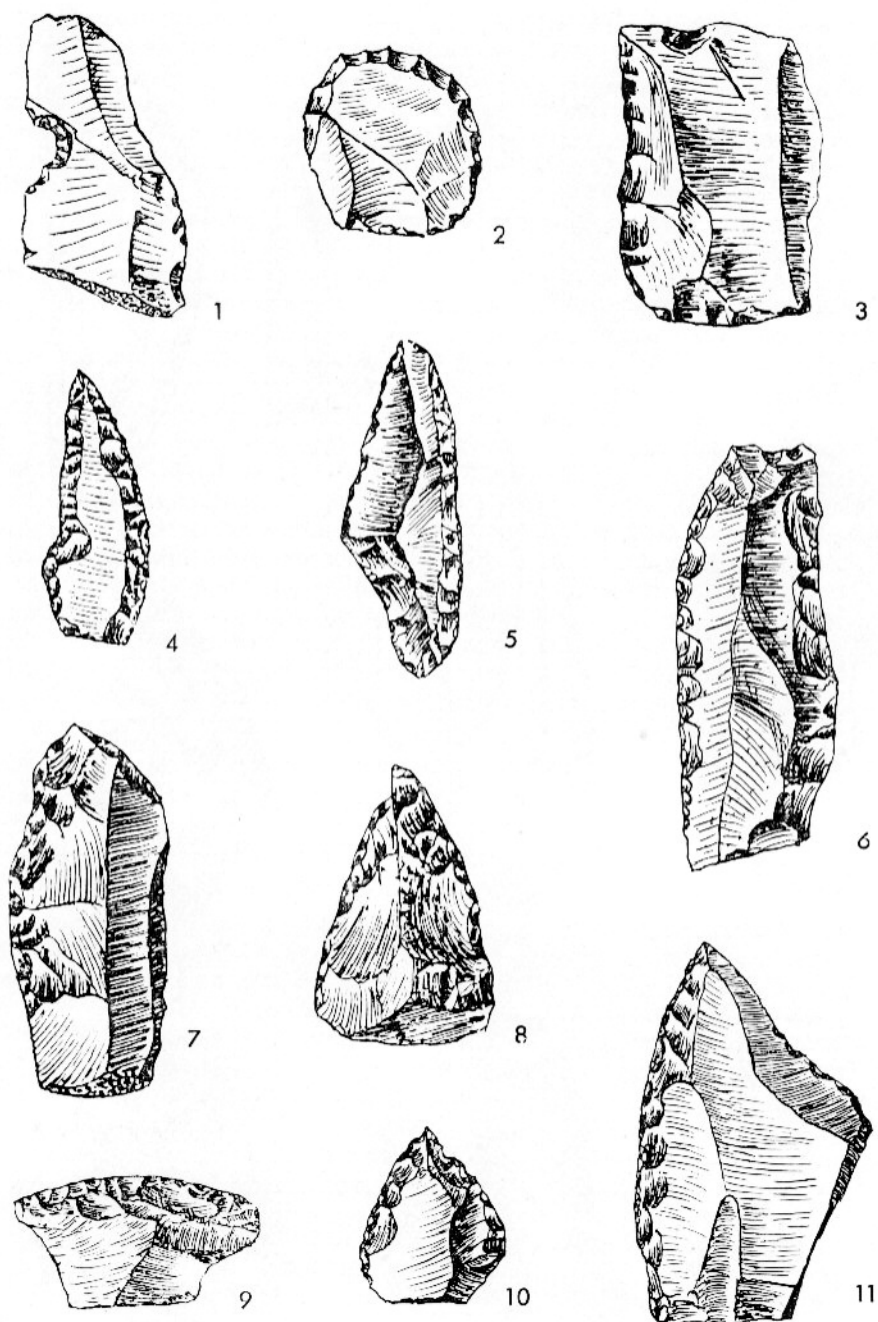
- Garašanin, 1951 Milutin Garašanin, Hronologija vinčanske kulture, Ljubljana 1951.
- Garašanin, 1953 Milutin Garašanin, Problemi podunavskog i ukrajinskog neolita u svjetlu novih arheoloških rezultata. GZM 1953.
- Garašanin, 1954 Milutin Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Bosni, GZM Arheologija, 1954.
- Garašanin, 1959 Milutin Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, 39. Bericht RGK, Frankfurt a/Main 1959.
- GZM Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu.
- Heurtley, 1939 W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939.
- Korošec, 1946 J. Korošec, Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture, GZM 1946.
- Korošec, 1958 J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, Zagreb 1958, 1959.
- Milojčić, 1949 VI. Milojčić, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin 1949.
- Novak, 1955 G. Novak, Prehistorijski Hvar, Zagreb 1955.
- Radimský i Hoernes, 1895 W. Radimský — M. Hoernes, Die neolithische Station von Butmir, Theil I, Wien 1895.
- R. R. Schmidt, 1945 R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb 1945.
- Vasić, Vinča I, II, III, IV M. Vasić, Prehistoriska Vinča I—IV, Beograd 1932—1936.
- Vjesnik Dalm. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.
- Vjesnik, Zagreb Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.
- Wace & Thompson, 1912 Wace and Thompson, Prehistoric Thessaly, Cambridge 1912.
- WMBH Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien.

TABLA 1

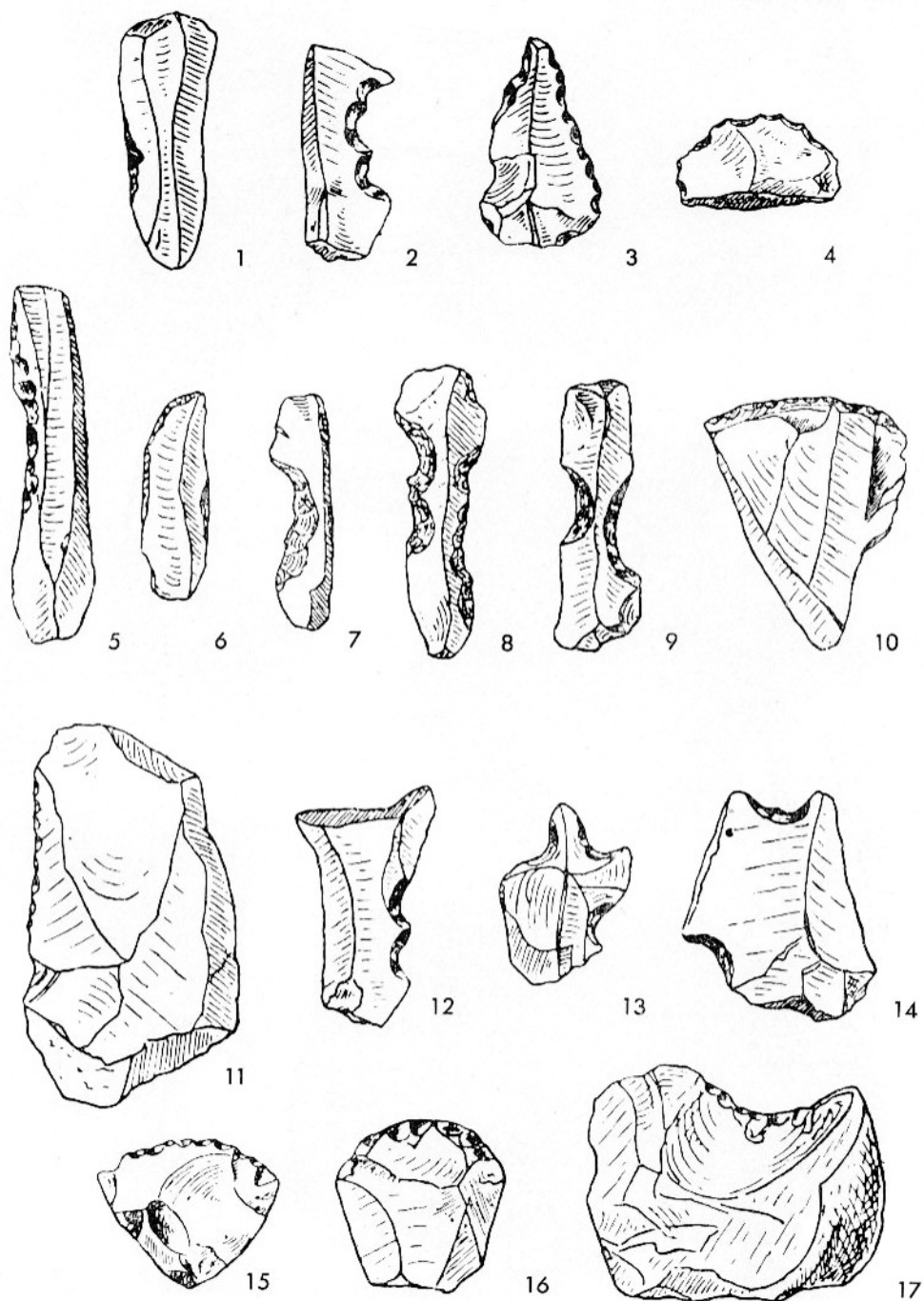
Nalazi srednjeg i mladog paleolita iz Kamena (1, 5, 7—11) i Kulaša (2—4, 6) u sjevernoj Bosni. Moustérien (9—11), Aurignacien (3—7), Szeletien (8) i Gravettien (1—2).

TABLA II

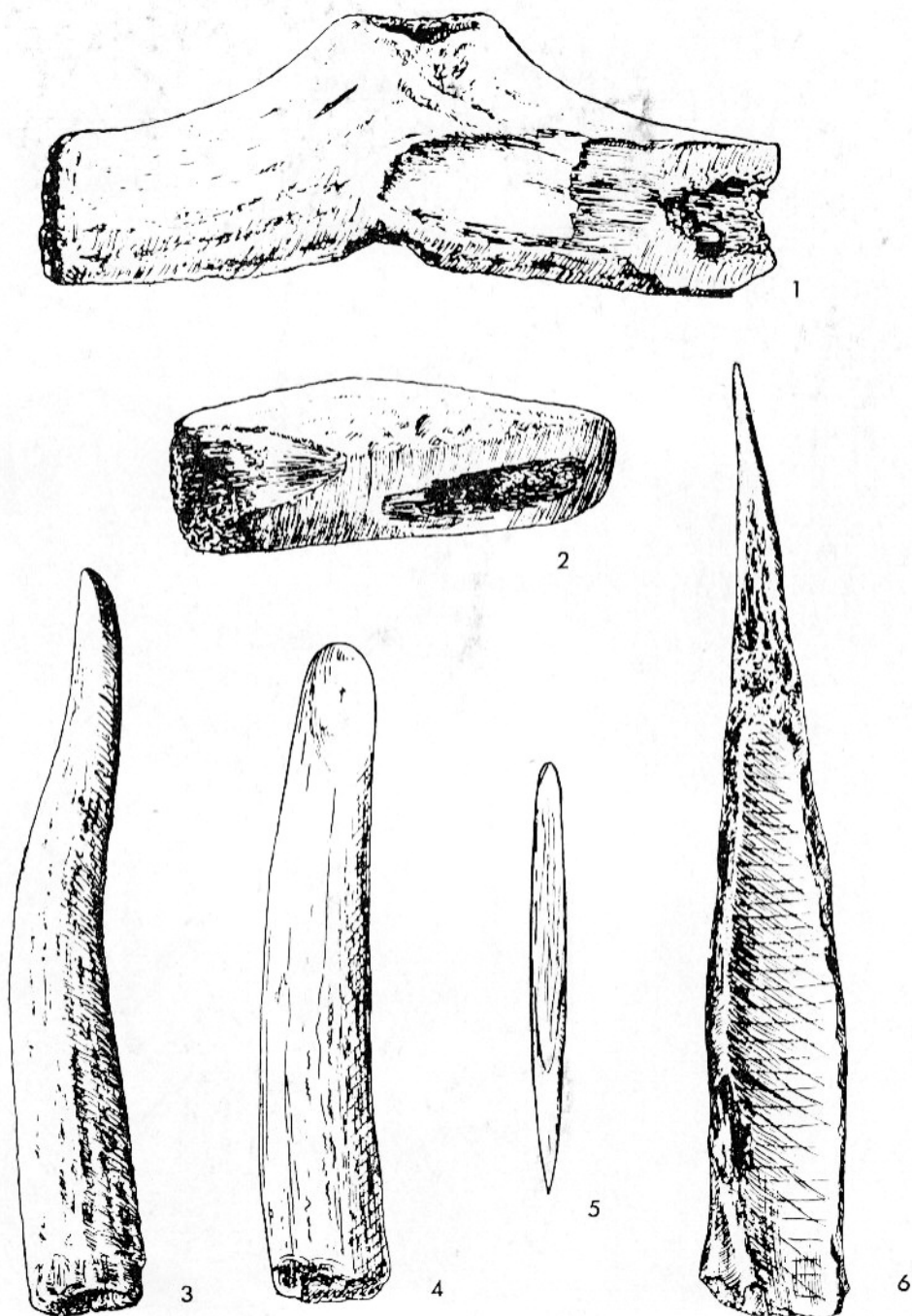
Nalazi srednjeg (7—11) i mlađeg (1—6) paleolita iz Crvene Stijene u Crnoj Gori. 1—2 Stratum V; 3 Stratum VIII; 4—5 Stratum IX; 6 Stratum Xa; 7—8 Stratum XII; 9—11 Stratum XIII—XVIII.

TABLA III

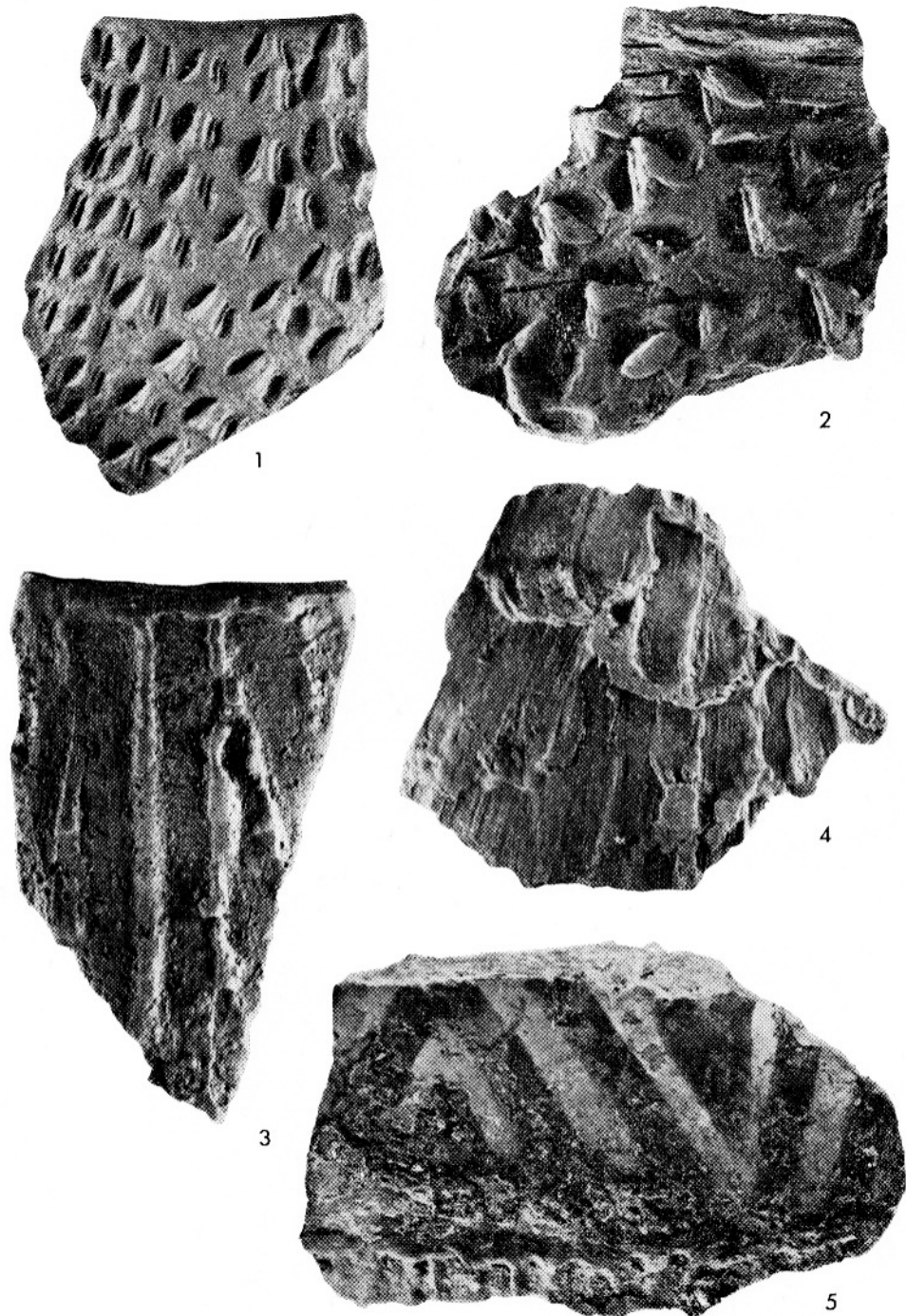

Mezolitiski nalazi iz Crvene Stijene u Crnoj Gori. Starija faza — Stratum IV b₂ (11—17); srednja faza — Stratum IV b₁ (5—10); mlada faza — Stratum IV a (1—4).

TABLA IV

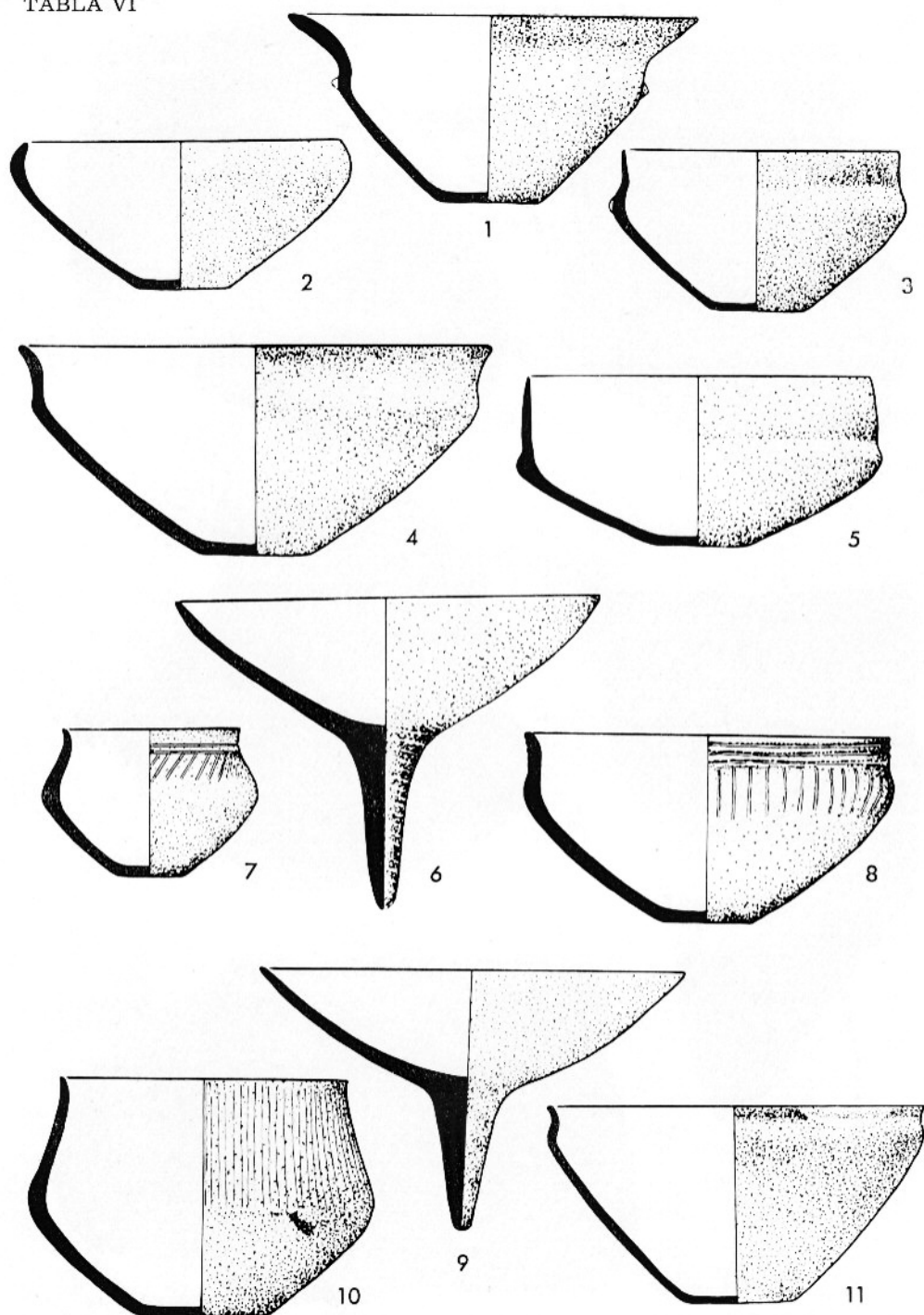

Oruđa od roga i kosti iz srednje mezolitske faze u Crvenoj Stijeni, Crna Gora. (Stratum IV b₁).

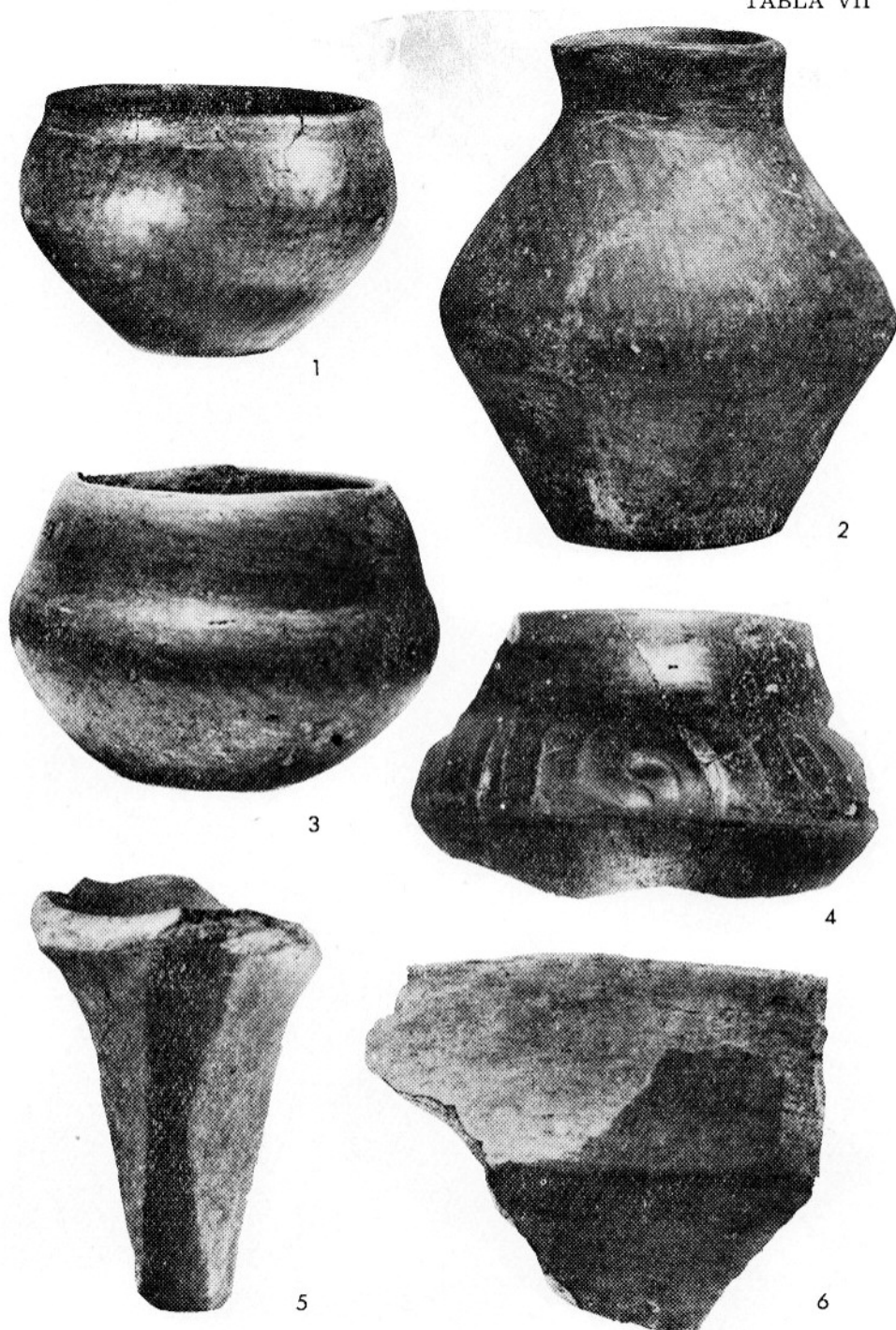

Keramički fragmenti starčevačke kulture iz Gornje Tuzle (sjeveroistočna Bosna). 1—4 impresso i barbotine keramika; 5 Barbotine keramika sa bojnim ornamentom.

TABLA VI

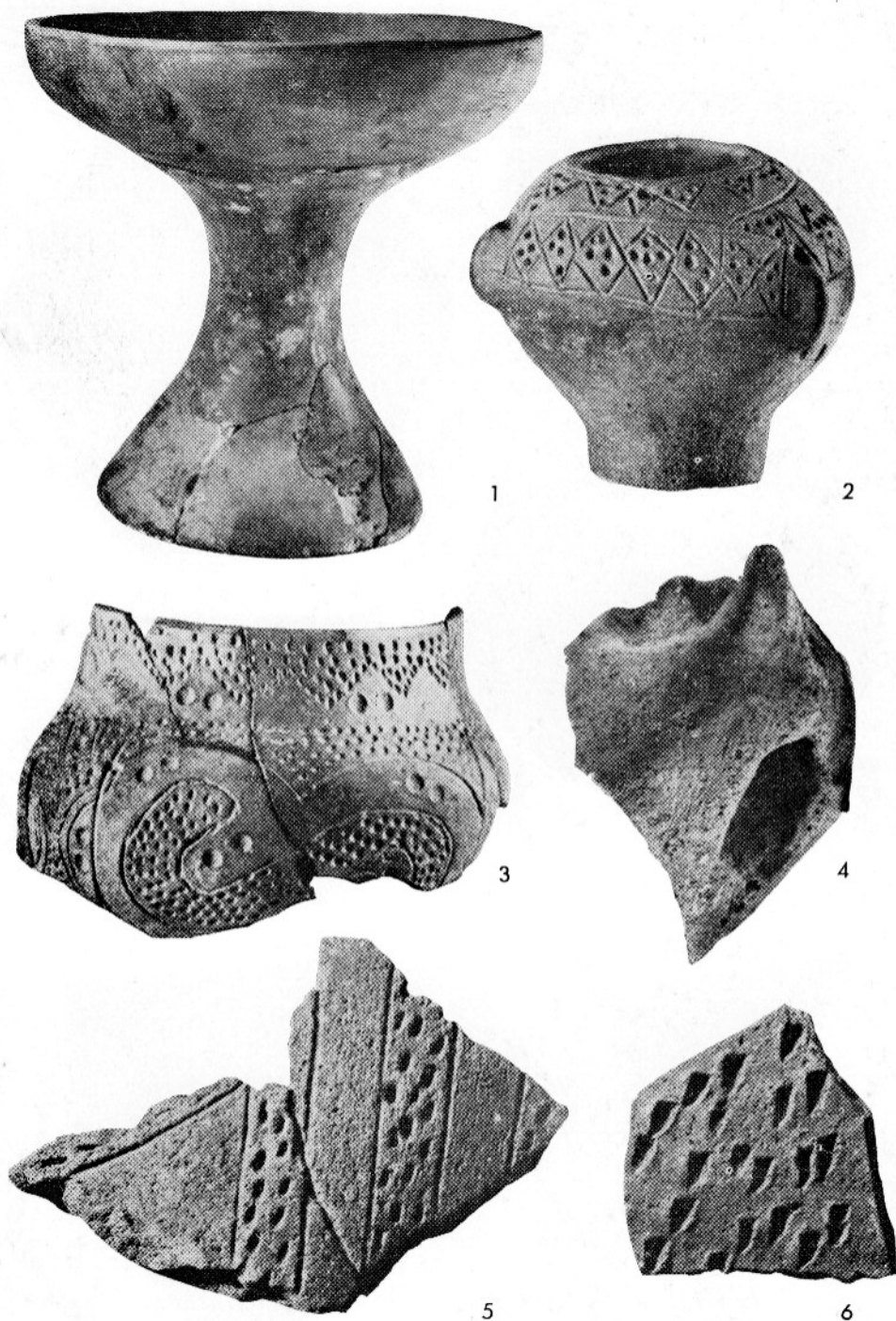

Rekonstrukcija keramičkih vaza vinčanske kulture iz Varoši kod Koraja, sjeveroistočna Bosna. (1—3 stratum I; 4—5 stratum II; 6—7 stratum III, 8 stratum III/II; 9—11 stratum IV).

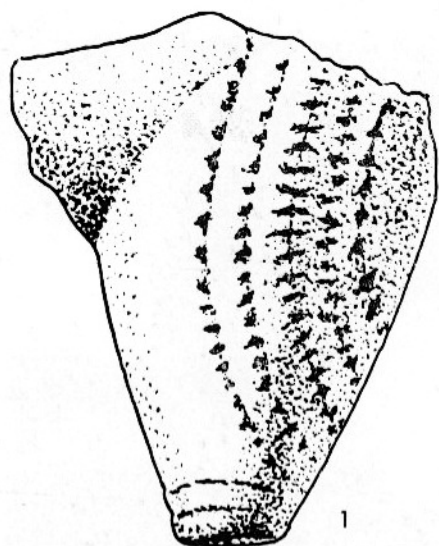

Keramika vinčanske kulture iz Donje Tuzle (1—4) i Varoši, stratum IV (5—6), sjeveroistočna Bosna.

TABLA VIII

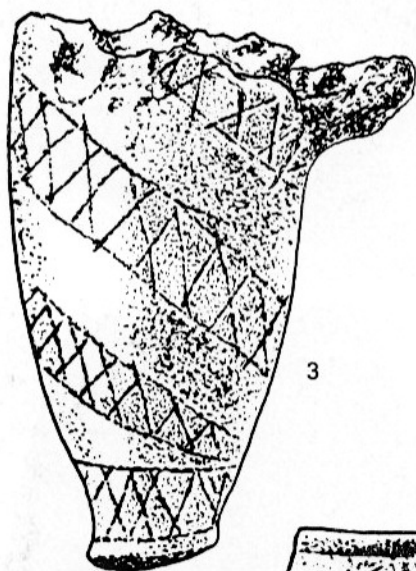
*Keramika slavonsko-sremske kulture iz Donjeg Klakara, sjeverna Bosna (1—4)
i posebne grupe iz Mujevina kod Alihodža, srednja Bosna (5—6).*

1

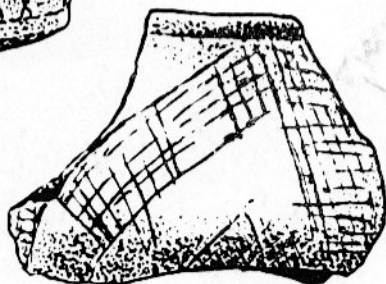
2

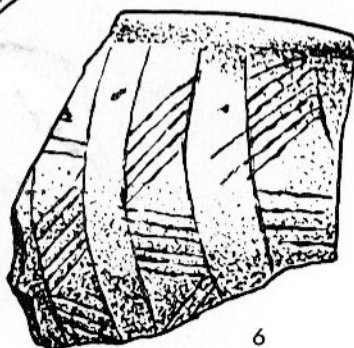
3

4

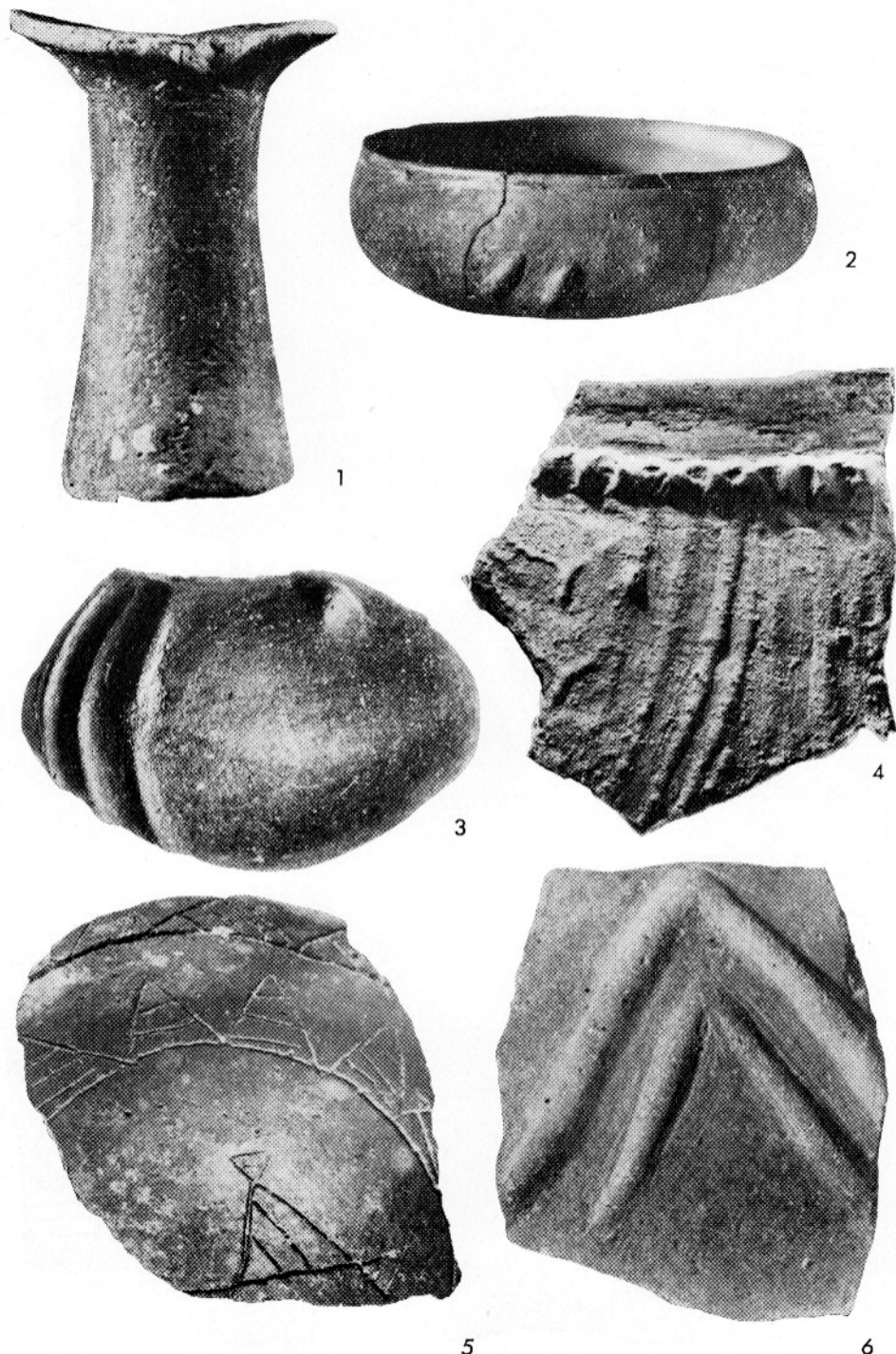
5

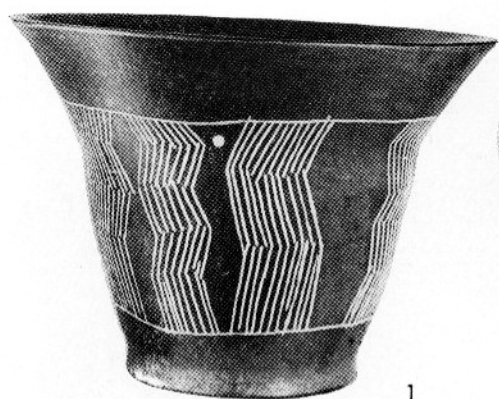
6

Keramika kakanjske kulture iz Kaknja (1—4) i Arnautovića (5—6), srednja Bosna.

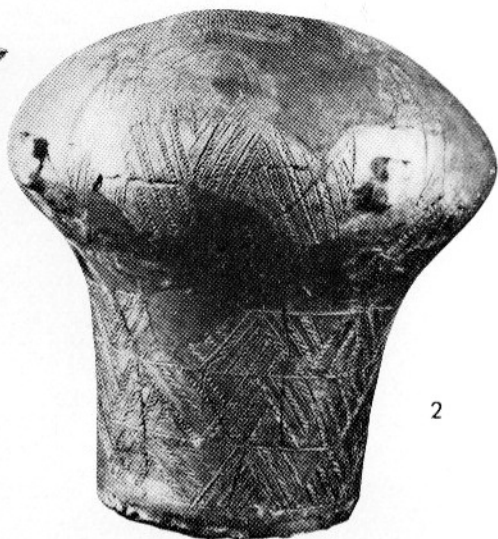
TABLA X

Keramika kakanjske kulture iz Kaknja (1, 3—6) i Arnautovića (2),
srednja Bosna.

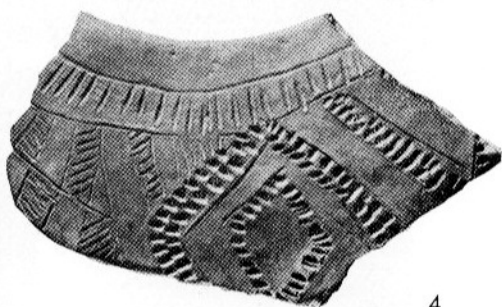
1

2

3

4

5

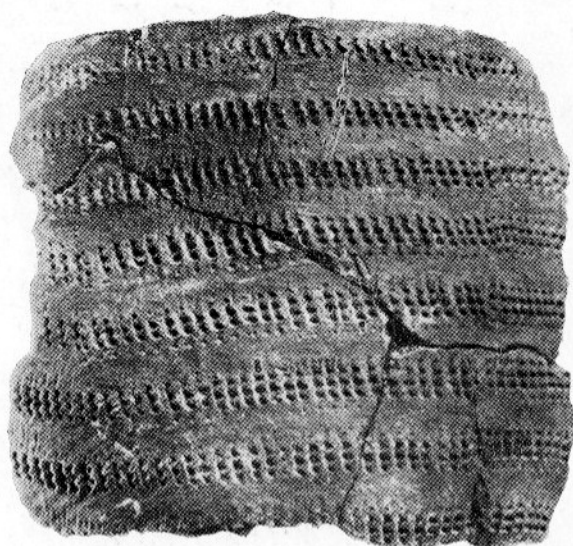
6

Keramika butmirske kulture iz Butmira (2—4, 6) i Neba (1, 5), srednja Bosna.

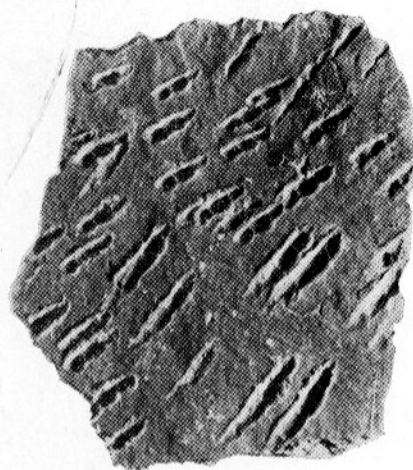
TABLA XII

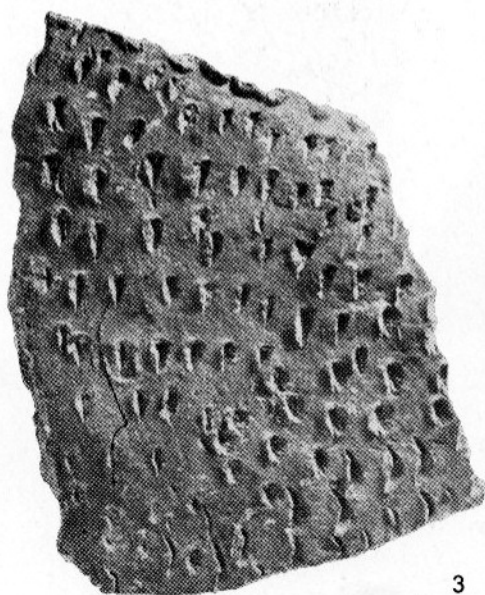
Keramika butmirske kulture iz Butmira (2—6) i Neba (1), srednja Bosna.

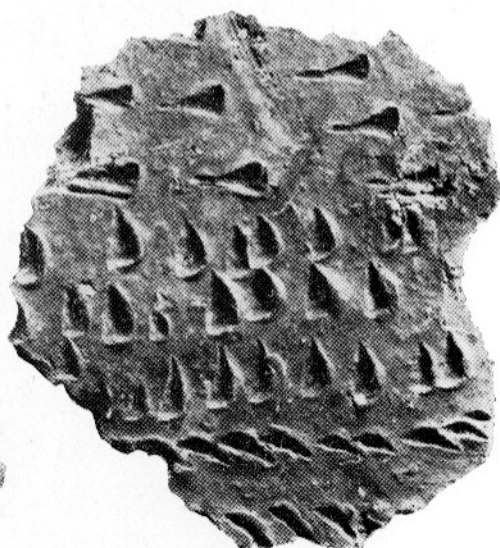
1

2

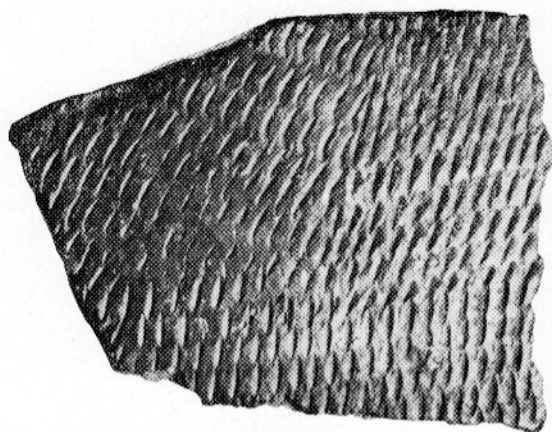
3

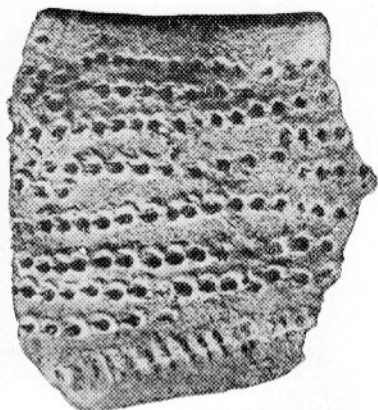
4

Impresso keramika starijeg neolita iz Crvene Stijene, stratum III, Crna Gora.

TABLA XIV

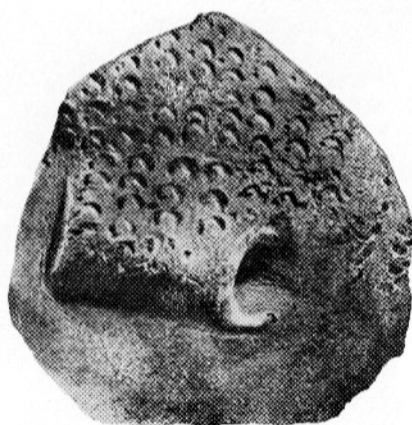
1

2

3

4

5

6

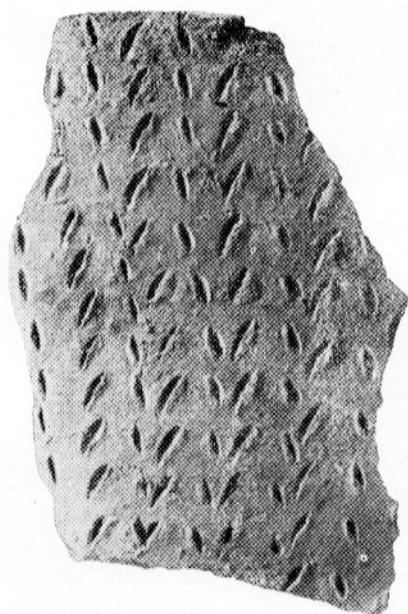
Ukrašena keramika starijeg neolita iz Zelene Pećine, stratum III, Hercegovina.

1

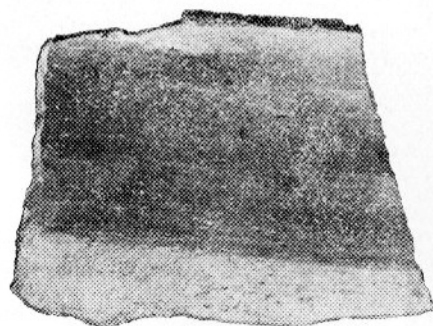
2

3

4

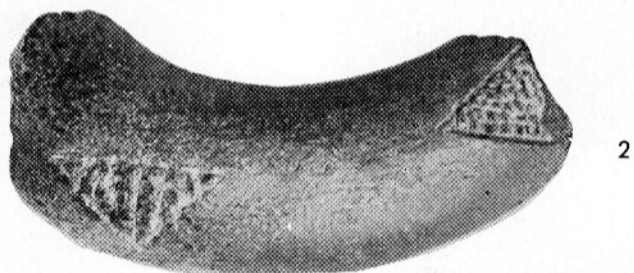
5

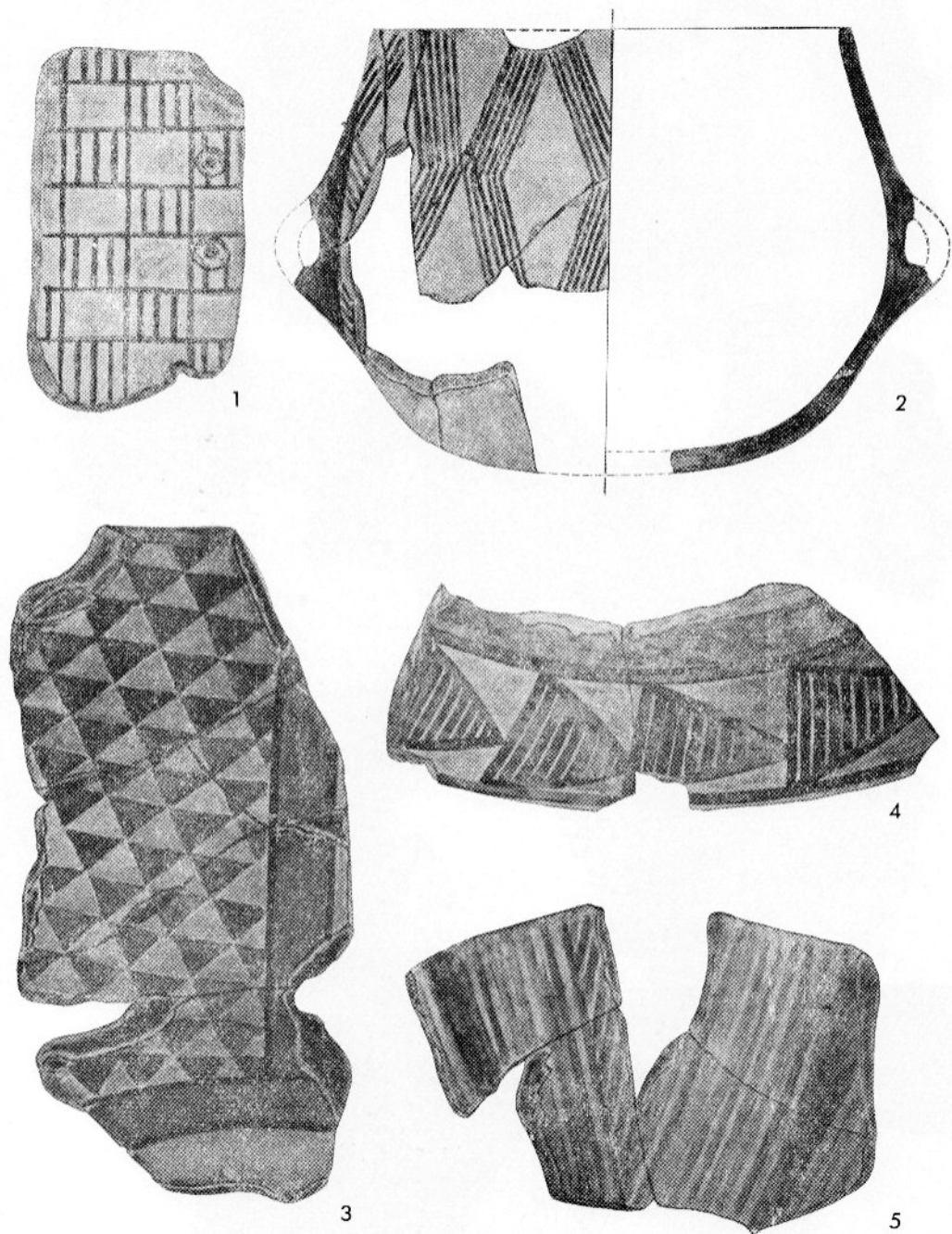
6

Keramika starijeg i srednjeg neolita iz Zelene Pećine, stratum III, Hercegovina.

TABLA XVI

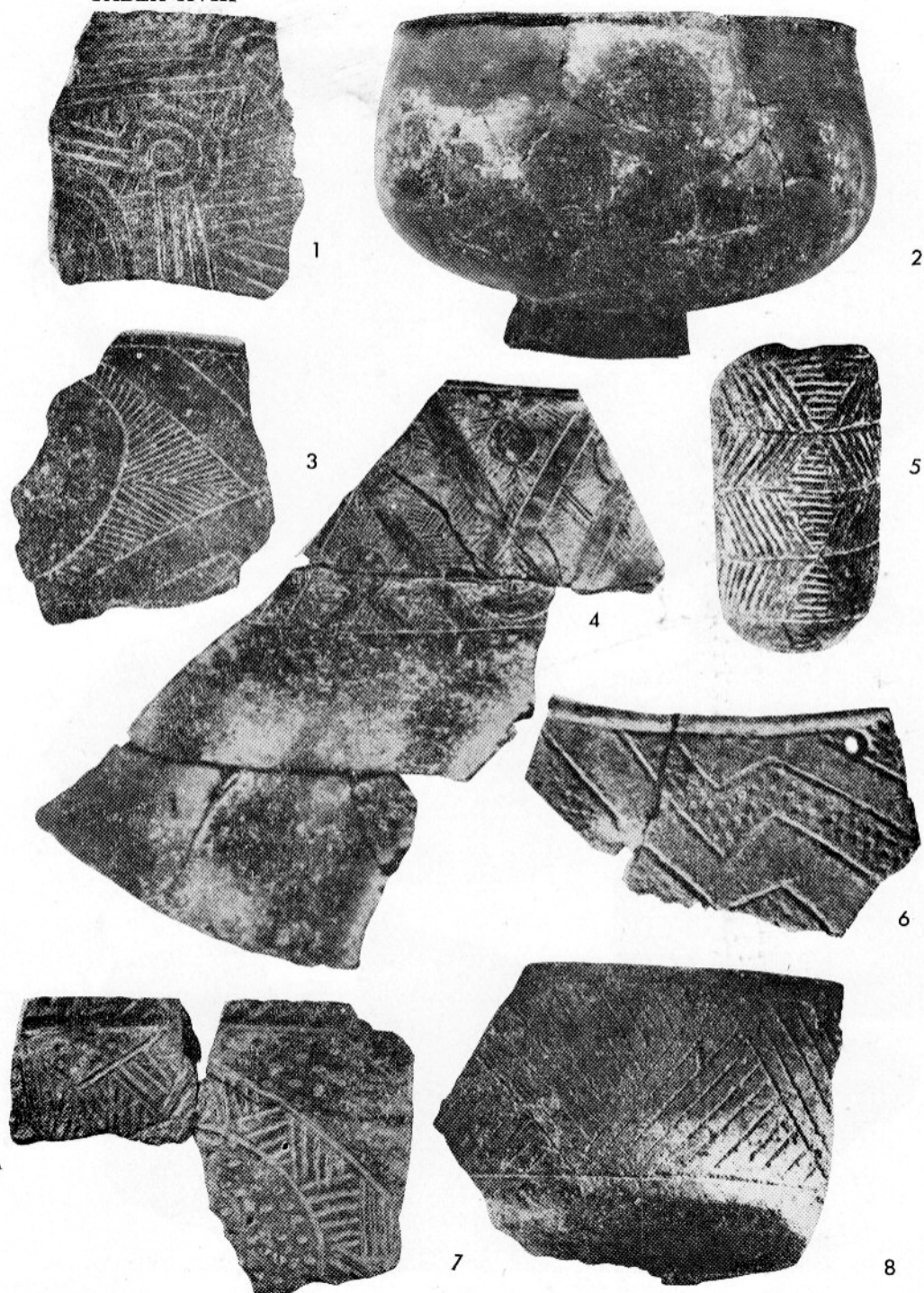

Keramika starijeg i srednjeg neolita iz Zelene Pećine, stratum III, Hercegovina.

Bojena keramika danilske kulture iz Danila kod Šibenika, Dalmacija.

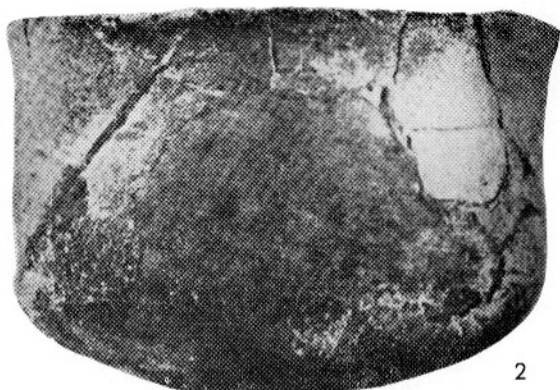
TABLA XVIII

Keramika sa urezanim ornamentom danilske kulture iz Danila kod Sibenika, Dalmacija.

1

2

3

4

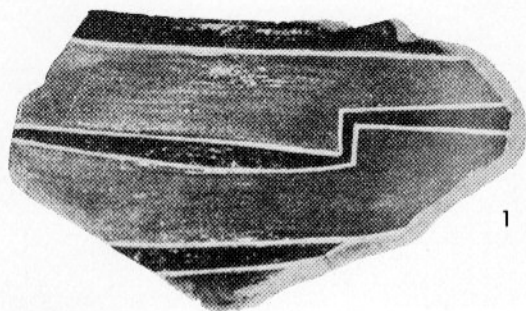
5

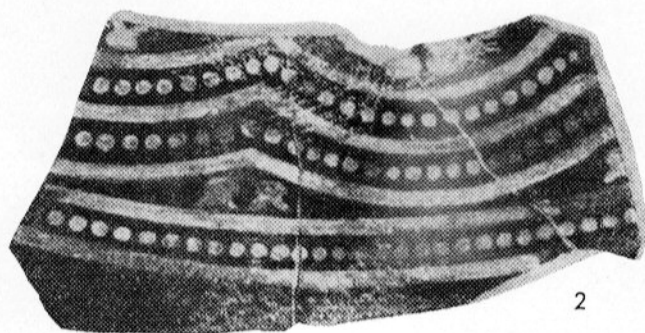
6

Keramika sa urezanim ornamentom danilske kulture iz Danila kod Sibenika, Dalmacija.

TABLA XX

1

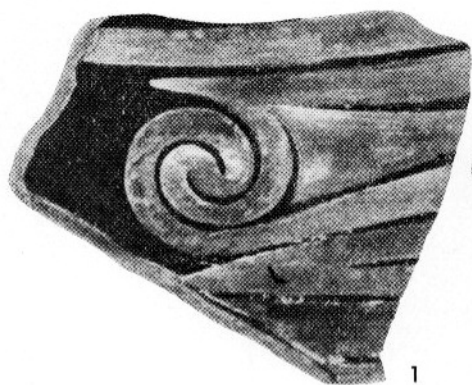

2

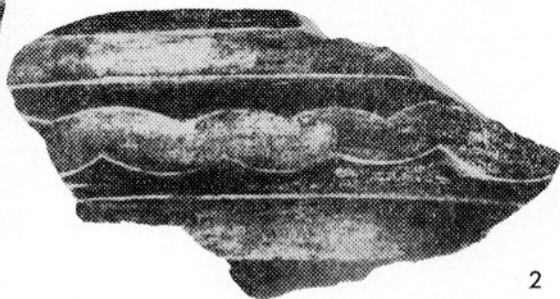

3

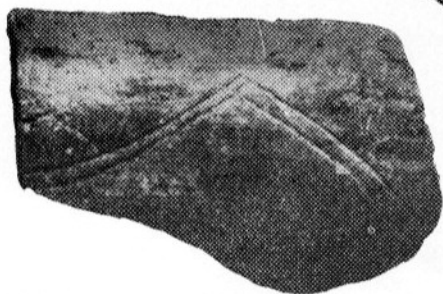
Bojena keramika hvarsko-lisičićke kulture iz Grapčeve Spilje na Hvaru, Dalmacija.

1

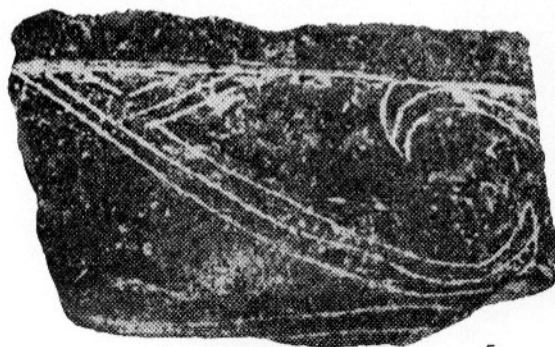
2

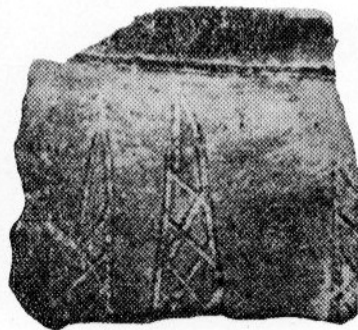
3

4

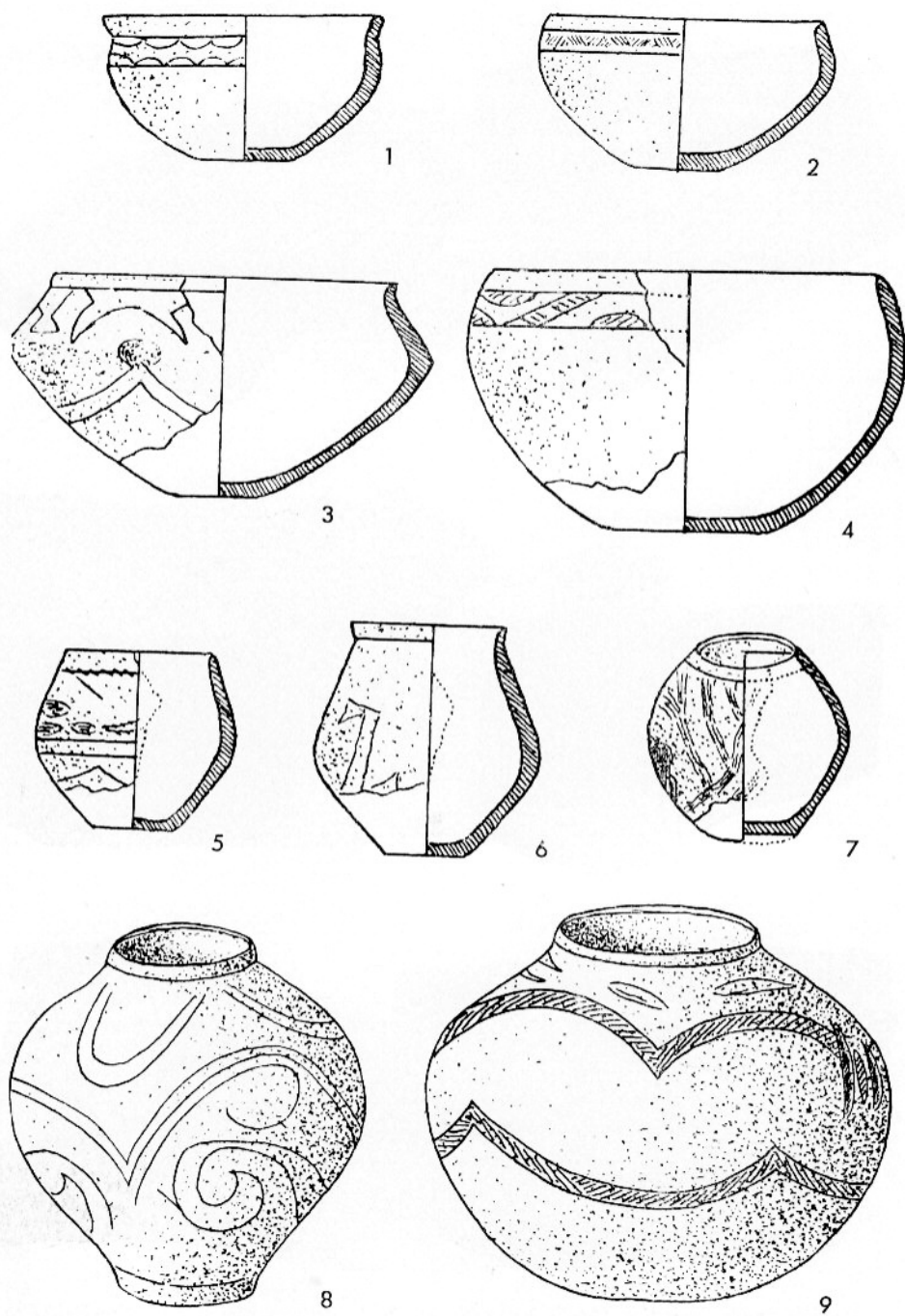
5

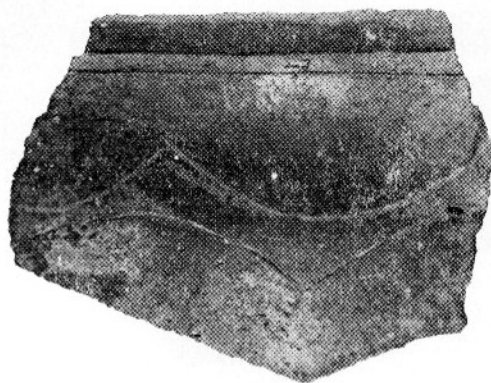
6

Keramika sa bojenim (1—2) i urezanim (3—6) ornamentima hvarsko-lisičićke kulture iz Grapčeve Spilje na Hvaru, Dalmacija.

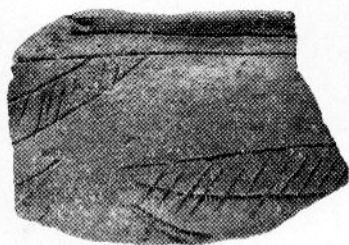
TABLA XXII

Rekonstrukcija vaza hvarsko-lisičićke kulture iz Lisičića, Hercegovina.

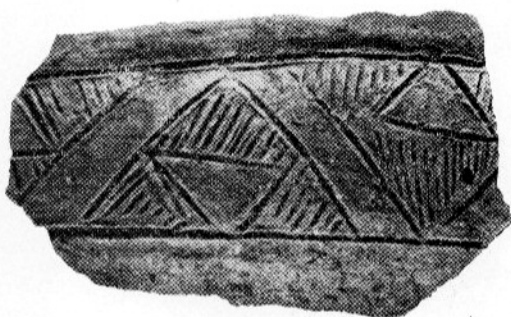
1

2

3

4

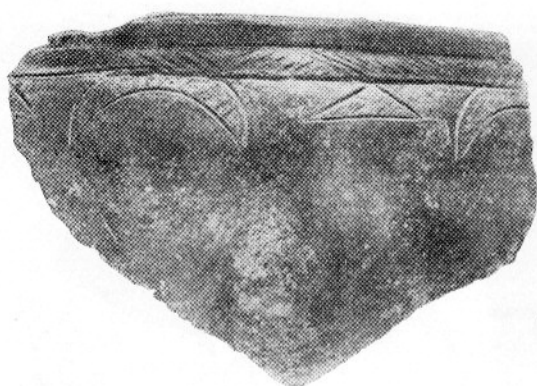
5

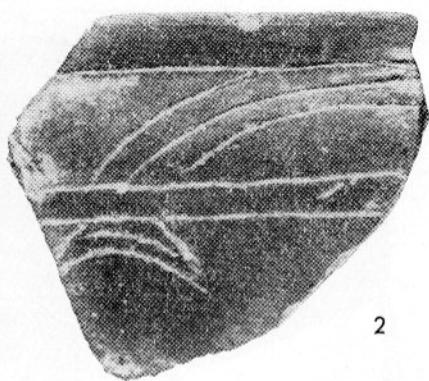
6

Ukrašena keramika hvarsko-lisičićke kulture iz Lisičića, Hercegovina.

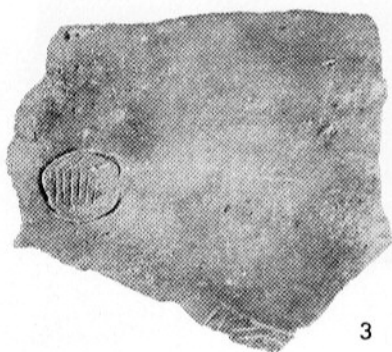
TABLA XXIV

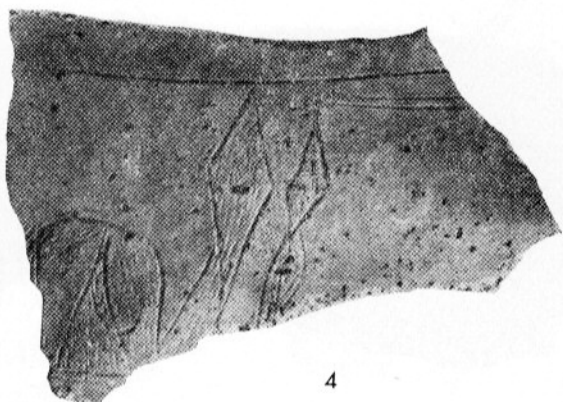
1

2

3

4

5

6

Ukrašena keramika hvarsko-lisičićke kulture iz Lisičića, Hercegovina.

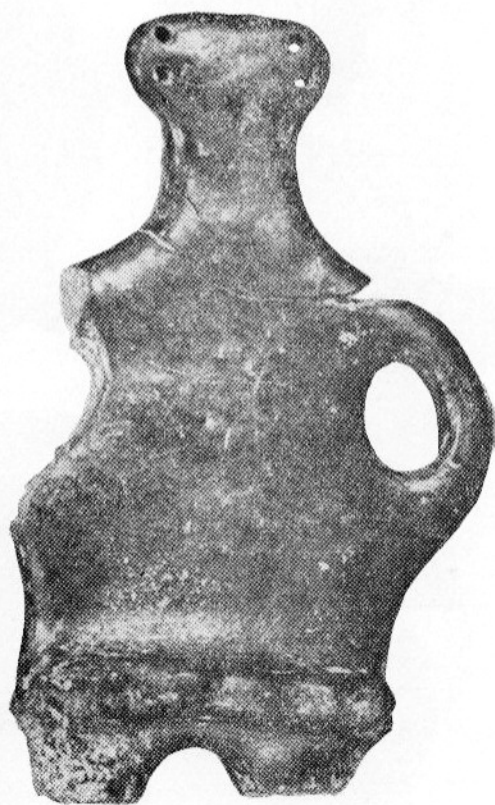
1 a

1 b

2 a

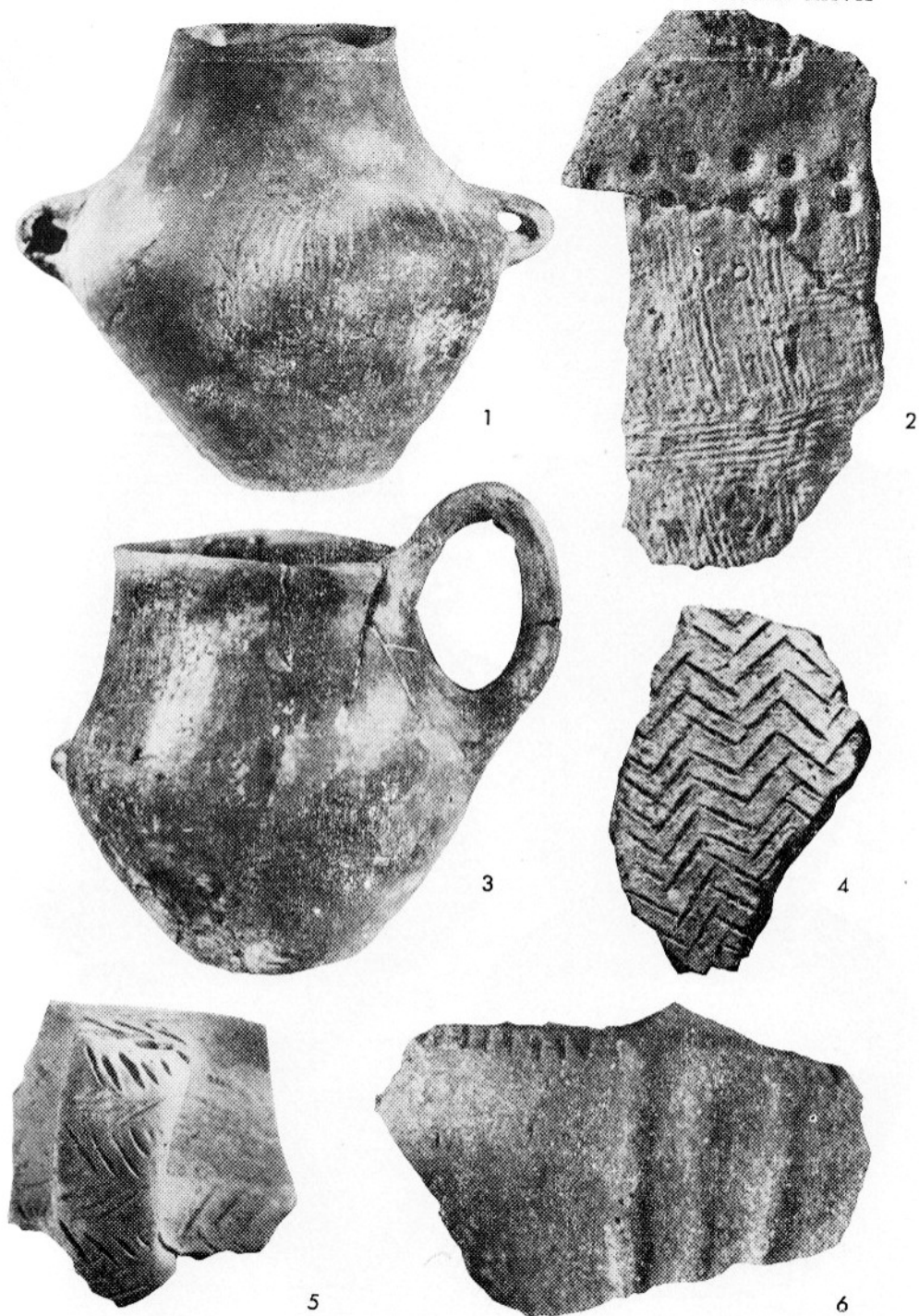
2 b

*Plastične figure vinčanske kulture iz Donje Tuzle (1) i Luga (2),
sjeveroistočna Bosna.*

TABLA XXVI

Plastične figure iz Butmira, srednja Bosna.

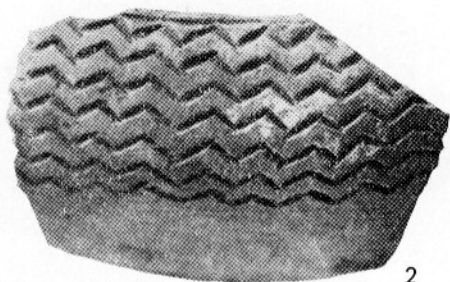

Keramika badenske kulture iz Dvorova, sjeveroistočna Bosna (1—3) i Alihodža u dolini Bile, srednja Bosna (4—6).

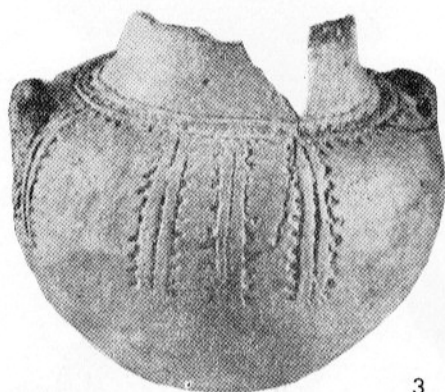
TABLA XXVII

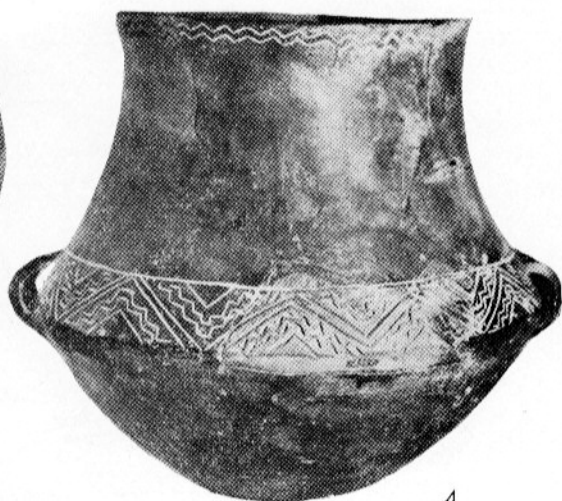
1

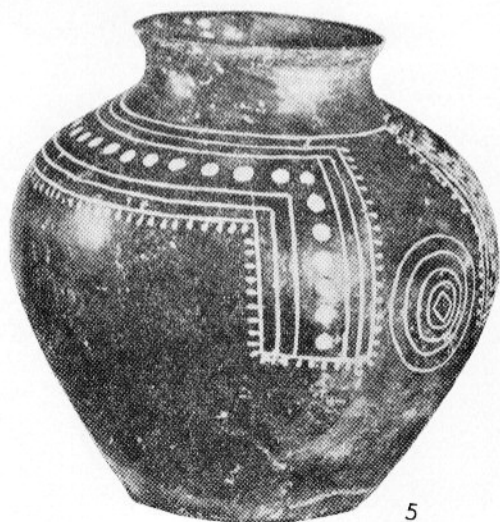
2

3

4

5

6

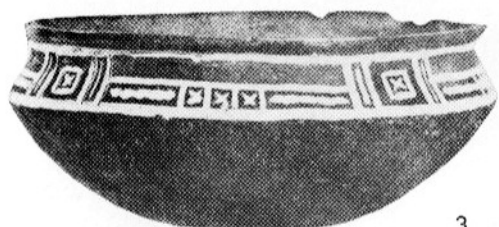
Keramika vučedolske kulture iz Hrustovače, zapadna Bosna.

1

2

3

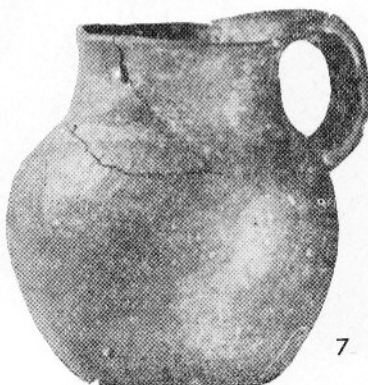
5

4

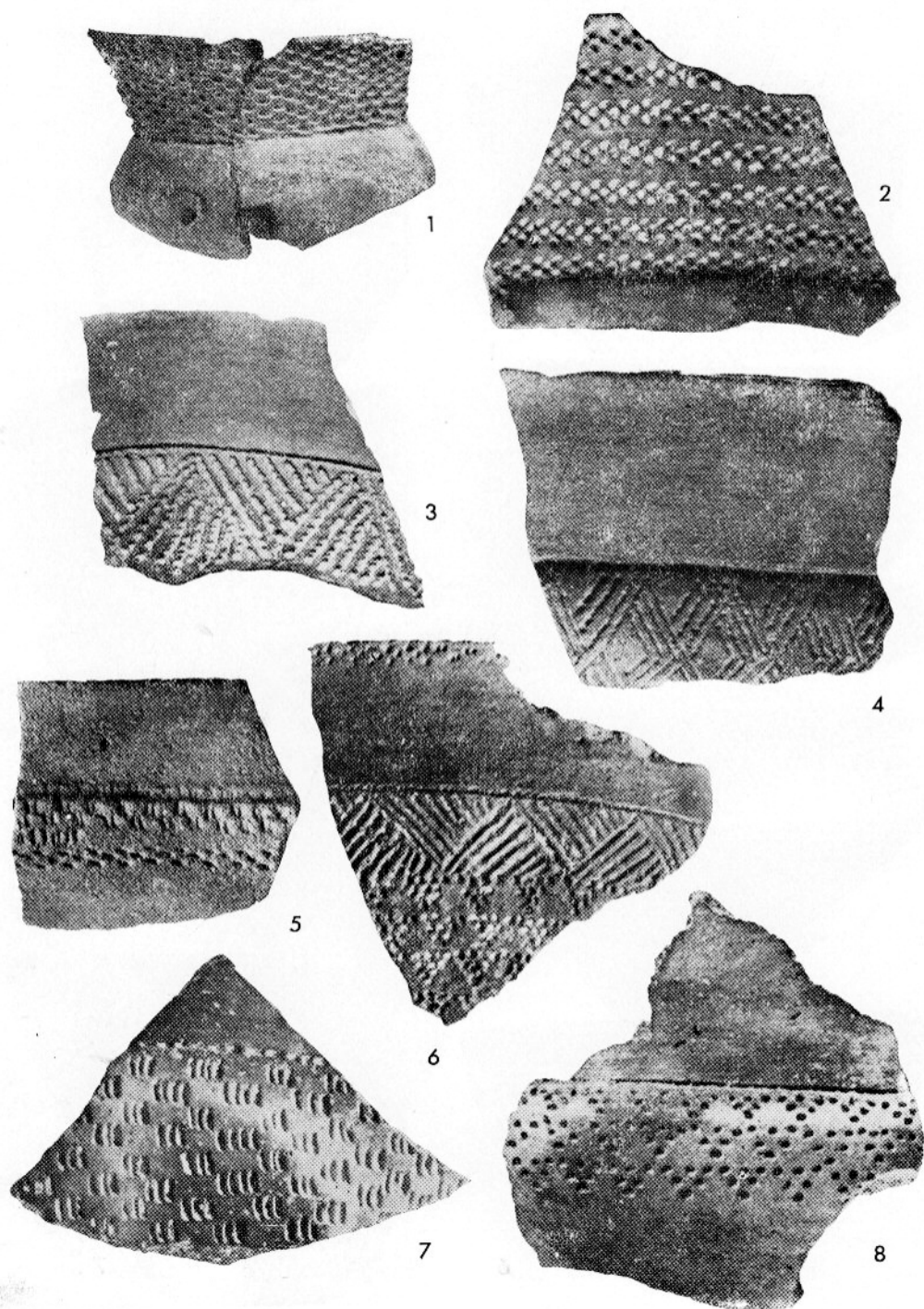
6

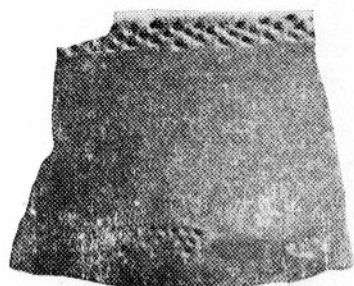
7

Keramika vučedolske kulture iz Zecova, zapadna Bosna.

TABLA XXX

Keramika kostolačke kulture iz Pivnica kod Odžaka, sjeverna Bosna.

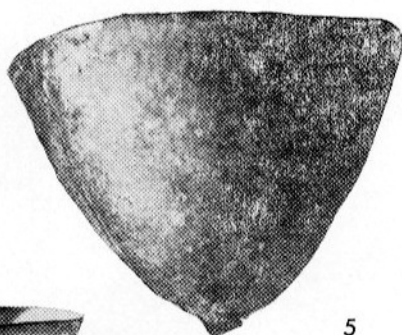
1

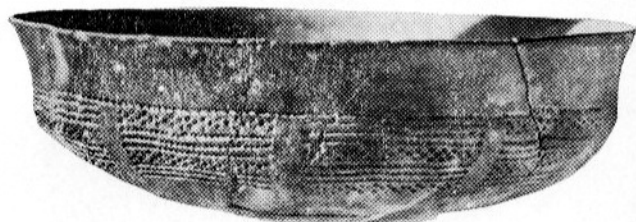
2

3

5

4

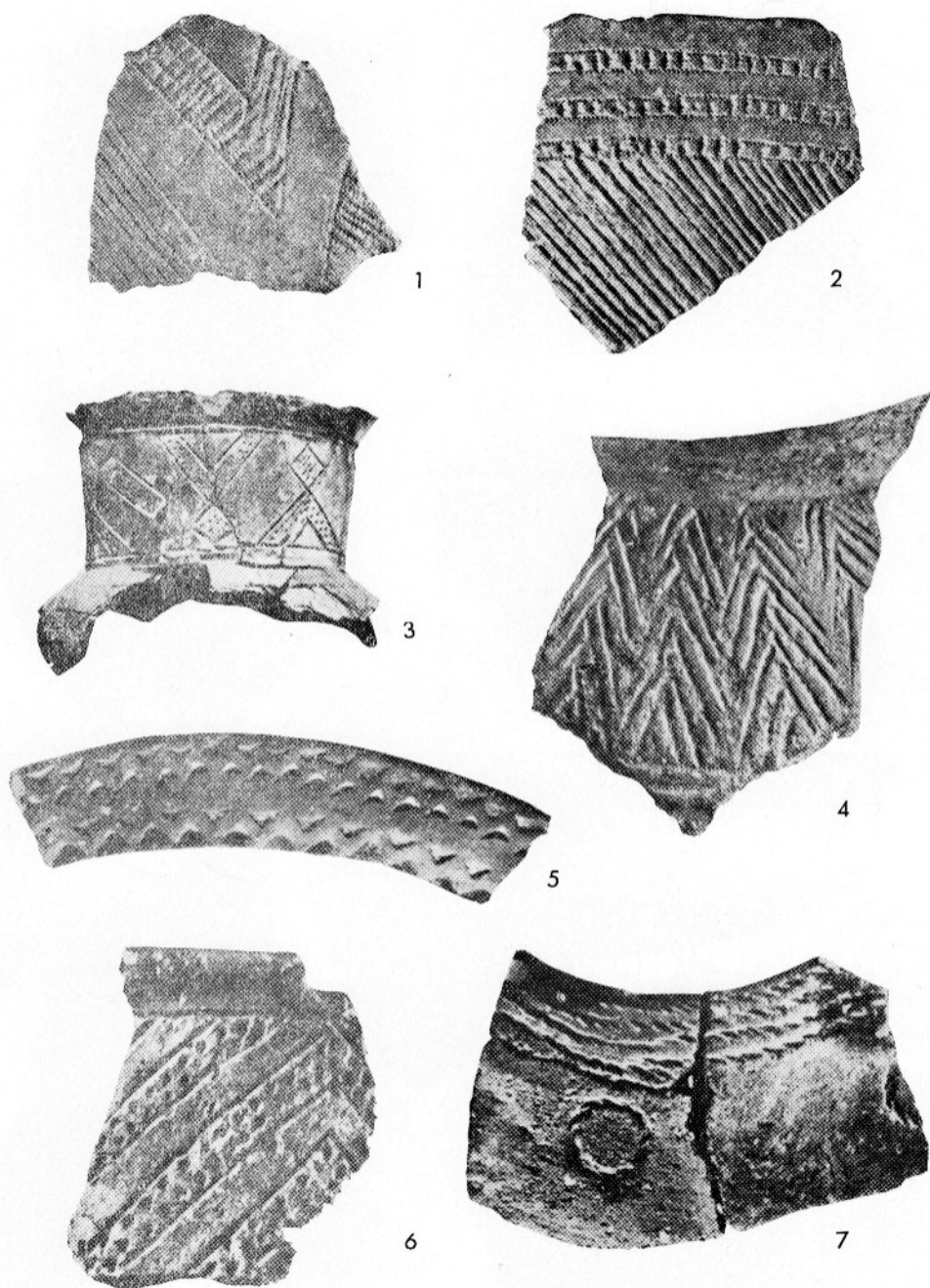
6

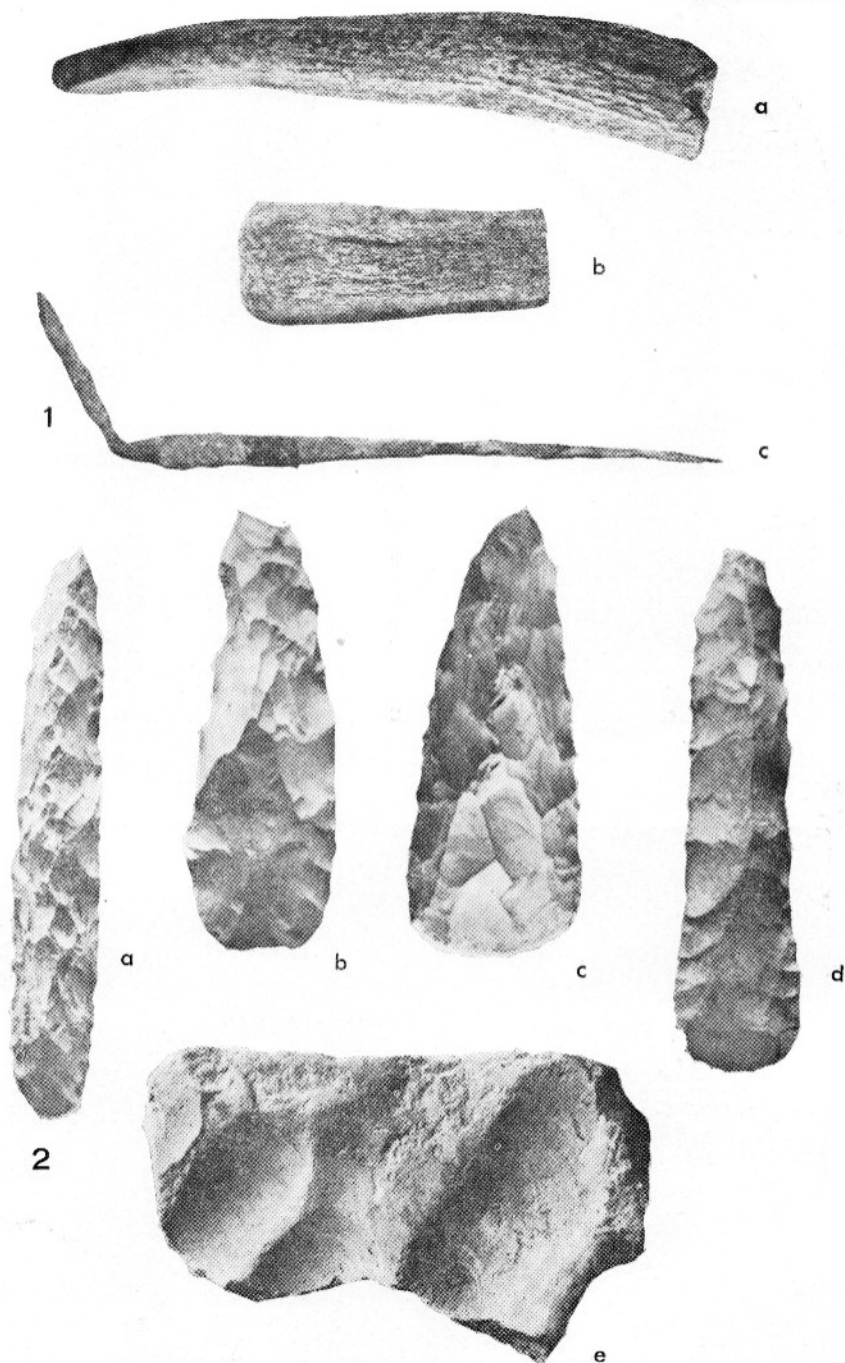
7

Keramika kostolačke kulture iz Pivnica kod Odžaka, sjeverna Bosna.

TABLA XXXII

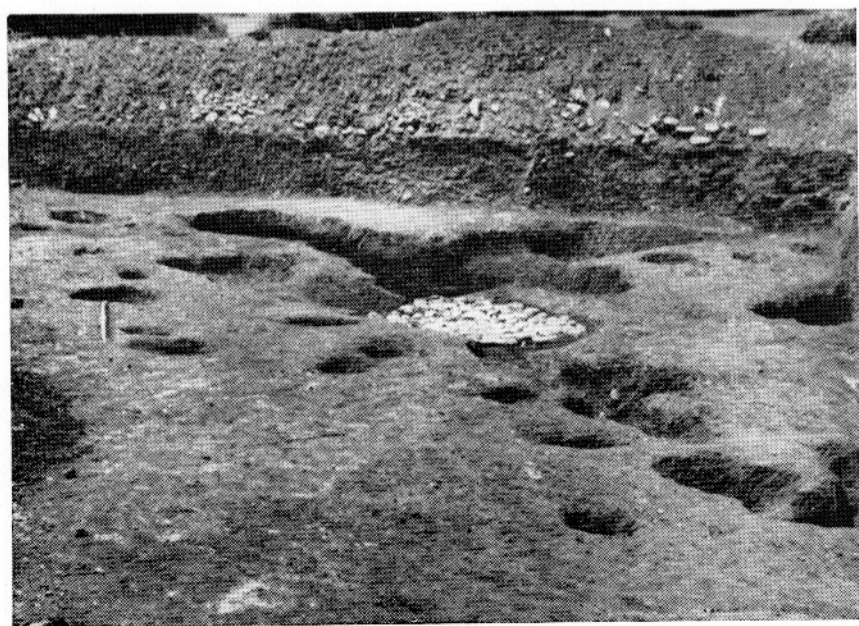
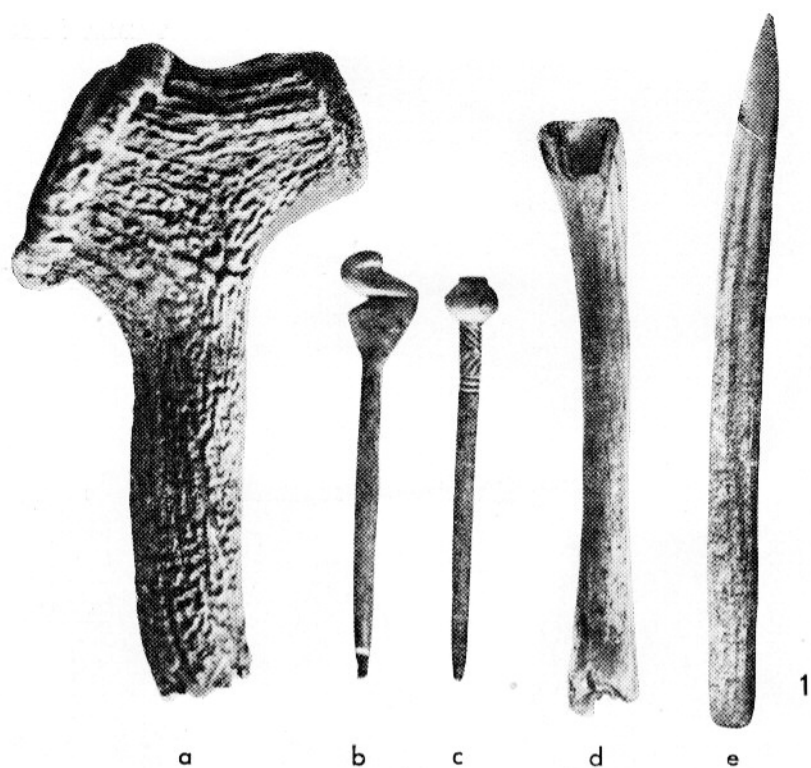

Keramika vučedolske kulture sa izvora Cetine (3, 5, 6); keramika kulture zvonastih pehara iz pećine Tradan (1, 2); keramika sa uticajima zvonastih pehara iz pećine Hrustovače (4) i keramika sa gajtanastim ornamentima iz Rumin—Bitelića (7).

Oruđa od roga i kosti i bakarna igla iz Pivnica, sjeverna Bosna (1) — Okresane sjekire i brus od kamena iz Kraljevina kod Sehera, srednja Bosna (2).

TABLA XXXIV

Oruđa od kosti i roga iz neolitskog naselja u Lisičićima, Hercegovina (1) —
Centralno ognjište iz zemuničkog stratuma u Lisičićima, Hercegovina (2).

Keramički fragmenti iz starijeg stratuma u Smilčiću, Dalmacija (1) — Bojena vaza starčevačke kulture iz Gornje Tuzle, sjeverna Bosna (2) — Rekonstrukcija vaze iz Gradca, Kotorac kod Sarajeva (3).

S A D R Ž A J

Uvodne napomene	5
Starije kameno doba	9
1. Početna faza istraživanja	9
2. Kulturno-istorijski aspekti prema nalazima početne faze istraživanja	11
3. Geografski faktori u razvitku paleolitskih kultura ove oblasti	15
Srednje kameno doba	21
Kulturna i ekonomska razmatranja o mezolitskom peri- odu u Crvenoj stijeni	23
Mlade kameno doba	28
1. Teritorijalna i hronološka podjela	28
2. Kontinentalna oblast	29
3. Jadransko-mediteranska oblast	70
4. Ogledi iz materijalne kulture	93
5. Ogledi iz duhovne kulture	113
6. Društveni aspekti	127
Bakarno doba (Eneolit)	131
Spisak nalazišta	169
Literatura i skraćenice	173

Dr Alojz Benac

STUDIJE O KAMENOM I BAKARNOM DOBU U SJEVEROZAPADNOM
BALKANU

Izdavač

»Veselin Masleša«, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Za izdavača

Ahmet Hromadžić

Tehnički urednik

Ahmed Muhamedagić

Korektor

Divna Lubura

Štampa: NP »Oslobođenje«, Sarajevo

Za štampariju: *P. Grinfelder*

Naslovna strana
JURAJ NAJDHARD